

30

Kojahms.

M.
I C
OPE
TONP

M. TVLLII
CICERONIS
OPERA OMNIA.
TOMVS DECIMVS NONVS.

M. T. V. L. L. I.
C. I. C. E. R. O. N. I. S.
O. P. E. R. A. O. M. N. I. A.
T. O. M. I. S. D. E. C. I. M. O. S. H. O. R. I. S.

M

CY

Q

SECUND

VO

Cura &

M. TVLLII
CICERONIS
OPERA

QVAE SVPSVNT
OMNIA

SECVNDVM OPTIMAS NOVISSIMASQVE
EDITIONES.

VOL. DECIMUM NONVM.

MANNHEMII,
Cura & Sumptibus Societatis literatae
MDCCLXXXVII.

Benz. 30

M. TU

LUCUS qu
quercus agr
rio. Si man
etenim est
hinc not
enim ing
firps tam
nati potest.
te? aut que
mhi enim v
gai tibi. Q.
Linnæ loque
non deerit, e
ait Scævola
Caneset se
Nisi forte At
oleam tenere
cus Ulysses I
nam vidisse

M. TULLII CICERONIS

DE

LEGIBUS

LIBER I.

ATTICUS.

LUCUS quidem ille, & hæc Arpinatium **I**
quercus agnoscitur, sæpe a me lectus in Ma-
rio. Si manet illa quercus, hæc est profecto;
etenim est sane vetus. *Quintus*. Manet vero,
Attice noster, & semper manebit; fata est
enim ingenio. Nullius autem agricolæ cultu
stirps tam diuturna, quam poëtæ versu semi-
nari potest. *Att.* Quo tandem modo, *Quin-*
te? aut quale est istuc, quod poëtæ ferunt?
mihi enim videris, fratrem laudando, suffra-
gari tibi. *Q.* Sit ita sane. Verumtamen, dum **2**
Latinæ loquentur litteræ, quercus huic loco
non deerit, quæ Mariana dicatur; eaque, ut
ait Scævola de fratris mei Mario,

Canescet seclis innumerabilibus.

Nisi forte Athenæ tuæ sempiternam in arce
oleam tenere potuerunt; aut, quod Homeri-
cus Ulysses Deli se proceram & teneram pal-
mam vidisse dixit, hodie monstrant eandem:

multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt. Quare glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Jovis, miranda visa figura,
nunc fit hæc. Sed cum eam tempestas, vetustasve consumserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent. *Att.* Non dubito id quidem: sed hoc jam non ex te, Quinte, quæro, verum ex ipso poëta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. *Marcus.* Respondebo tibi equidem, sed non ante, quam mihi tu ipse responderis, Attice, num non longe a tuis ædibus inambulans, post excessum suum Romulus Proculo Julio dixerit, se deum esse, & Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco jufferit? & Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo, *Orithyjam* Aquilo sustulerit? sic enim est traditum. *Att.* Quorsum tandem, aut cur ista quæris? *M.* Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quæ isto modo memoriæ sint prodita. *Att.* Atqui multa quærentur in Mario, fictane, an vera sint; & a nonnullis, quod & in recenti memoria, & in Arpinati homine, vel severitas a te postulatur. *M.* Et me-

hercule, ego me cupio non mendacem putari: sed tamen nonnulli isti, Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poëta, sed ut a teste, veritatem exigunt. Nec dubito, quin iidem, & cum Egeria collocutum Numam, & ab aquila Tarquinio apicem impositum putent. *Q.* Intelligo, te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poëmate. *M.* Quippe cum in illa ad veritatem quæque referantur, in hoc ad delectationem pleraque: quamquam & apud Herodotum, patrem historiæ, & apud Theopompum sunt innumera- biles fabulæ.

Att. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittam. *M.* Quam tandem, Tite? *Att.* Postulatur a te jamdiu, vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Græciæ nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui litteris delectantur, sed etiam patriæ debere hoc munus; ut ea, quæ salva per te est, per te eundem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut & ipse intelligo, & ex te persæpe audio. Potes autem tu profecto, satisfacere in ea, quippe cum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc

6 oratorium maxime. Quamobrem aggredere, quæsumus, & sume ad hanc rem tempus, quæ est a nostris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. Nam post annales pontificum maximorum, quibus nihil potest esse jucundius, si aut ad Fabium, aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias, quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem ætate conjunctus Antipater paulo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palæstra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem succedere huic Gellii, Clodius, Asellio: nihil ad Coelium, sed potius ad antiquorum languorem atque incertiam. Nam quid Macrum numerem? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudita Græcorum copia, sed ex librariolis Latinis: in orationibus autem multus & ineptus, ad summam impudentiam. Sisenna, ejus amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro unquam est habitus, &

In historia puerile quiddam consecatur; ut unum Clitarchum, neque præterea quemquam, de Græcis legisse videatur: eum tamen velle duntaxat imitari; quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tum est munus: hoc a te expectatur; nisi quid Quinto videtur secus. Q. Mihi vero nihil; & 3 sæpe de isto collocuti sumus. Sed est quæ- 8 dam inter nos parva dissensio. *Att.* Quæ tandem? Q. A quibus temporibus scribendi capiatur exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem; ipse autem æqualem ætatis suæ memoriam deposcit, ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. *Att.* Ego vero huic potius assentior; sunt enim maximæ res in hac memoria atque ætate nostra: tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeji, laudes illustrabit: incurret etiam in illum memorabilem annum suum; quæ ab isto malo prædicari, quam, ut ajunt, de Remo & Romulo. *M.* Intelligo equidem a me istum laborem jamdiu postulari, Attice; quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus & liberum. Neque enim occupata opera, neque impedito animo, res tanta suscipi potest: utrumque opus est, & cura vacare, & nego-

9 tio. *Att.* Quid? ad cetera (quæ scripsisti plura, quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? *M.* Subficiva quædam tempora incurrunt, quæ ego perire non patior: ut si qui dies ad rustican- dum dati sint, ad eorum numerum accommo- dentur, quæ scribimus. Historia vero nec in- stitui potest, nisi præparato otio; nec exiguo tempore absolvi: & ego animi pendere soleo, cum semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo
 10 instituta. *Att.* Legationem aliquam nimirum oratio ista postulat, aut ejusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. *M.* Ego vero ætatis potius vacationi confidebam, cum præsertim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in solio consulentibus respon- derem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi li- ceret & isti rei, quam desideras, & multis
 4
 11 uberioribus atque majoribus, operæ, quan- tum vellem, dare. *Att.* Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat: tibi que semper dicen- dum sit, & eo magis, quod te ipse mutasti, & aliud dicendi instituisti genus: ut quemad- modum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu cecinerat, ipsasque tardio-

res fecerat tibias: sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut jam oratio tua non multum a philosophorum lenitate absit. Quod sustinere cum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a causis vacationem video dari. *Q.* At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad jus respondendum dedisses: quamobrem, cum placebit, experiendum tibi censeo. *M.* Id, siquidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum; sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam causarum operam, ad quam ego nunquam, nisi paratus & meditatus accedo, adjungatur hæc juris interpretatio, quæ non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam majorem unquam causam sum ausus accedere. *Att.* Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsicivis, ut ais, temporibus, & conscribis de jure civili subtilius, quam ceteris? Nam a primo tempore ætatis juri studere te memini, cum ipse etiam ad Scævola[m] ventitarem; neque unquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut jus civile contemneres. *M.* In longum sermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus

aliud quid nos agere mavult, suscipiam; & quoniam vacui sumus, dicam. *Q.* Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? *M.*

14 Quin igitur ad illa spatia nostra sedesque per-
gimus? ubi, cum fatis erit ambulatum, re-
quiescemus: nec profecto nobis delectatio de-
erit, aliud ex alio quærentibus. *Att.* Nos ve-
ro: & hac quidem adire, si placet, per ripam
& umbram. Sed jam ordire explicare, quæ-
so, de jure civili quid sentias. *M.* Ego memi-
ni, summos fuisse in civitate nostra viros, qui
id interpretari populo, & responditare soliti
sint: sed eos magna profectos, in parvis esse
versatos. Quid enim est tantum, quantum jus
civitatis? quid autem tam exiguum, quam
est munus hoc eorum, qui consuluntur, quam-
quam est populo necessarium? Nec vero eos,
qui ei muneri præfuerunt, universi juris ex-
pertes fuisse existimo, sed hoc civile quod vo-
cant, eatenus exercuerunt, quoad populam
præstare voluerunt. Id autem incognitum est,
minusque in usu necessarium. Quamobrem
quo me vocas? aut quid hortaris? ut libel-
los conficiam de fillicidiorum ac de parietum
jure? aut ut stipulationum & iudicio-
rum formulas componam? quæ & conscrip-

ta sunt a multis diligenter, & sunt humilio-
ra, quam illa, quæ a vobis expectari puto.

Att. Atqui, si quæres, ego quid expectem; 5
quoniam scriptum est a te de optimo reipu- 15
blicæ statu, consequens esse videtur, ut scri-
bas tu idem de legibus. Sic enim fecisse video
Platonem illum tuum, quem tu admiraris,
quem omnibus anteponis, quem maxime di-
ligis. *M.* Visne igitur, ut ille Crete cum Cli-
nia, & cum Lacedæmonio Megillo, æstivo,
quemadmodum describit, die, in cupressetis
Cnosiorum, & spatiis silvestribus, crebro in-
sistens, interdum acquiescens, de institutis re-
rum publicarum, ac de optimis legibus dispu-
tat: sic nos inter has procerissimas populos,
in viridi opacaque ripa inambulantes, tum
autem residentes, quæramus iisdem de rebus
aliquid uberius, quam forensis usus deside-
rat? *Att.* Ego vero ista audire cupio. *M.*
Quid ait Quintus? *Q.* Nulla de re magis. *M.* 16
Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in
genere disputandi magis honeste patefieri, quid
sit homini tributum natura; quantam vim re-
rum optimarum mens humana contineat; cu-
jus muneris colendi efficiendique causa nati
& in lucem editi sumus; quæ sit conjunctio
hominum, quæ naturalis societas inter ipsos.

His enim explicatis, fons legum & juris in
 17 veniri potest. *Att.* Non ergo a prætoris edicto,
 ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut su-
 periores, sed penitus ex intima philosophia
 hauriendam juris disciplinam putas. *M.* Non
 enim id quærimus hoc sermone, Pomponi,
 quemadmodum caveamus in jure, aut quid
 de quaque consultatione respondeamus. Sit
 ista res magna, sicut est; quæ quondam a
 multis claris viris, nunc ab uno summa aucto-
 ritate & scientia sustinetur: sed nobis ita com-
 plectenda in hac disputatione tota causa uni-
 versi juris est ac legum, ut hoc, civile quod
 dicimus, in parvum quendam & angustum lo-
 cum concludatur naturæ. Natura enim juris
 explicanda est nobis, eaque ab hominis repe-
 tenda natura: considerandæ leges, quibus ci-
 vitates regi debeant: tum hæc tractanda, quæ
 composita sunt & descripta, jura & jussa po-
 pulorum, in quibus ne nostri quidem popu-
 6 li latebunt, quæ vocantur jura civilia. *Q.* Al-
 18 te vero, & ut oportet, a capite, frater, repe-
 tis quod quærimus; & qui aliter jus civile
 tradunt, non tam justitiæ, quam litigandi tra-
 dunt vias. *M.* Non est ita, Quinte; ac potius
 ignoratio juris litigiosa est, quam scientia. Sed
 hæc posterius. Nunc juris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege; haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, Lex est ratio summa, insita in natura, quæ jubet ea, quæ facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio cum est in hominis mente confirmata & confecta, lex est. Itaque arbitrantur, prudentiam esse legem, 19
 cujus ea vis sit, ut recte facere jubeat, vetet delinquere; eamque rem illi Græco putant nomine, a suum cuique tribuendo appellatam; ego nostro a legendo. Nam ut illi æquitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus; & proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet; a lege ducendum est juris exordium. Ea est enim naturæ vis; ea mens ratioque prudentis; ea juris atque injuriæ regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, & eam legem, quæ scripto sancit quod vult, aut jubendo, aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero juris ab illa summa lege capiamus exordium, quæ seculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. Q. Commodius vero, & ad rationem 20
 instituti sermonis sapientius. M. Visne ergo,

ipfius juris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo fint hæc referenda, quæ quærimus. *Q.* Ego vero ita faciendum esse cenfeo. *Att.* Me quoque adfcripto fratris fententiæ. *M.* Quoniam igitur ejus reipublicæ, quam optimam effe docuit in illis fex libris Scipio, tenendus eft nobis & fervandus ftatus, omnesque leges accommodandæ ad illud civitatis genus, ferendi etiam mores, nec fcriptis omnia fancienda; repetam ftirpem juris a natura, qua duce eft nobis omnis difputatio explicanda. *Att.* Rectiffime: & quidem ifta duce errari nullo pacto poteft.

7 *M.* Dasne igitur nobis, Pomponi, (nam
21 *Quinti novi fententiam) deorum immortalium vi, natura, ratione, poteftate, mente, numine, five quod eft aliud verbum, quo planius fignificem quod volo, naturam omnem regi? nam fi hoc non probas, ab eo nobis caufa ordianda eft potiffimum. Att.* Do fane, fi postulas. Etenim propter hunc concentum avium, ftrepitumque fluminum, non vereor, condifcipulorum ne quis exaudiat. *M.* Atquæ cavendum eft; folent enim, id quod virorum bonorum eft, admodum irafci: nec vero ferent, fi audierint, te primum caput libri optimi prodidiffe; in quo fcripfit, *Nihil curare deum,*

deum, nec sui, nec alieni. Att. Perge, quæso, 22
 nam id, quod tibi concessi, quorsum pertine-
 at, exspecto. *M. Non faciam longius; huc*
 enim pertinet. Animal hoc providum, sagax,
 multiplex, acutum, memor, plenum rationis &
 consilii, quem vocamus *Hominem*, præclara
 quadam conditione generatum esse a supremo
 Deo: solum est enim ex tot animantium ge-
 neribus atque naturis particeps rationis &
 cogitationis, cum cetera sint omnia expertia.
 Quid est autem, non dicam in homine, sed in
 omni cælo atque terra, ratione divinius? quæ
 cum adolevit atque perfecta est, nominatur
 rite Sapientia. Est igitur (quoniam nihil est ²³
 ratione melius, eaque & in homine, & in deo,)
 prima homini cum deo rationis societas. In-
 ter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta
 ratio communis est. Quæ cum sit lex, lege
 quoque consociati homines cum diis putandi
 sumus. Inter quos perro est communio legis,
 inter eos communio juris est. Quibus autem
 hæc sunt inter eos communia, & civitatis
 ejusdem habendi sunt. Si vero iisdem impe-
 riis & potestatibus parent; multo etiam ma-
 gis parent huic cœlesti descriptioni, menti-
 que divinæ, & præpotenti deo: ut jam uni-
 versus hic mundus, una civitas communis de-

orum atque hominum existimanda: & quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicitur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius, tantoque præclarior, ut homines deorum agnatione & gente teneantur. Nam cum de natura omni quæritur, disputari solet (& nimirum ita sunt, ut disputantur) perpetuis cursibus, conversionibus cœlestibus existisse quandam maturitatem ferendi generis humani; quod sparsum in terras atque fatum, divino auctum sit animorum munere: cumque alia, quibus cohærent homines, e mortali genere sumserint, quæ fragilia essent & caduca; animum tamen esse ingeneratum a deo: ex quo vere vel agnatio nobis cum cœlestibus, vel genus, vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal, præter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei; ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansuetata, neque tam fera, quæ non, etiam si ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur, ac noscat. Jam vero virtus eadem in homine ac deo est, neque ullo alio inge-

nio præterea. Est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta & ad summum perducta natura. Est igitur homini cum deo similitudo. Quod cum ita sit, quæ tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates & usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quæ gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur: nec solum ea, quæ frugibus atque baccis terræ foetu profunduntur, sed etiam pecudes; quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. Artes vero ²⁶ innumerabiles repertæ sunt, docente natura; quam imitata ratio, res ad vitam necessarias sollerter consecuta est. Ipsum autem homi- ⁹ nem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tanquam satellites attribuit, ac nuntios; & rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias enudavit, quasi fundamenta quædam scientiæ: figuramque corporisabilem, & aptam ingenio humano dedit. Nam cum ceteras animantes abiecisset ad partum, solum hominem erexit, ad cœlique, quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus

27 reconditos mores effingeret. Nam & oculi nimis arguti, quemadmodum animo affectifimus, loquuntur: & is, qui appellatur *vultus*, qui nullo in animante esse, præter hominem, potest, indicat mores; cujus vim Græci norunt, nomen omnino non habent. Omitto oportunitates, habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quæ conciliatrix est humanæ maxime societatis. Neque enim omnia sunt hujus disputationis ac temporis; & hunc locum fatis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit & ornavit Deus, perspicuum sit illud (ne omnia differantur) ipsam per se naturam longius progredi: quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima & inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem & perficit.

10 *Att.* Dii immortales, quam tu longe juris
28 principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quæ expectabam a te de jure civili, sed facile patiar, te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt enim hæc majora, quæ aliorum causa fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum

hæc causa præparantur. *M.* Sunt hæc quidem magna, quæ nunc breviter attinguntur: sed omnium, quæ in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi, nos ad justitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse jus. Id jam patebit, si hominum inter ipsos societatem conjunctionemque perspexeris. Nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmetipsos sumus. Quod si depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non imbecillitatem animorum torqueret, & flecteret quocunque cœpisset; sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium. Itaque quæcunque est hominis definitio, una in omnes valet. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere: quæ si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una præstamus beluis, per quam conjectura vallemus, argumentamur, refellimus, differimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis; doctrina differens, discendi quidem facultas par. Nam & sensibus eadem omnia comprehenduntur; & ea, quæ movent sensus, itidem movent omnium: quæque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, in-

choatæ intelligentiæ, similiter in omnibus imprimuntur: interpretæ est mentis oratio, 31 verbis discrepans, sententiis congruens. Nec est quisquam gentis ullius, qui ducem naturam nactus, ad virtutem pervenire non possit.

II Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus, insignis est humani generis similitudo. Nam & voluptate capiuntur omnes; quæ etsi est illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni; lævitate enim & suavitate delectans, sic ab errore mentis, tanquam salutare aliquid, adsciscitur: similique inscitia mors fugitur, quasi dissolutio naturæ; vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet: dolor in maximis malis ducitur, cum sua asperitate, tum quod naturæ interitus videtur sequi. Propterque honestatis & gloriæ similitudinem, beati, qui honorati sunt, videntur; miseri autem, qui inglorii. Molestiæ, lætitiæ, cupiditates, timores, similiter omnium mentes pervagantur; nec, si opiniones aliæ sunt apud alios, idcirco, qui canem & felem, ut deos, colunt, non eadem superstitione, qua ceteræ gentes, conflictantur. Quæ autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum & beneficii memorem diligit? quæ superbos, quæ

maleficos, quæ crudeles, quæ ingratos non aspernatur, non odit? quibus ex rebus cum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quæ si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus prius. *Att.* Nos vero nihil; ut pro utroque respondeam.

M. Sequitur igitur, ad participandum ali- 12
um ab alio, communicandumque inter om- 33
nes jus, nos natura esse factos: atque hoc in
omni hac disputatione sic intelligi volo, jus,
quod dicam, natura esse; tantam autem esse
corruptelam malæ consuetudinis, ut ab ea
tanquam igniculi extinguantur a natura dati,
exerianturque & confirmentur vitia contra-
ria. Quod si, quo modo est natura, sic judi-
cio homines, *humani* (ut ait poëta) *nihil a se*
alienum putarent, coleretur jus æque ab om-
nibus. Quibus enim ratio a natura data est,
iisdem etiam recta ratio data est: ergo & lex,
quæ est recta ratio in jubendo & vetando: si
lex, jus quoque. At omnibus ratio; jus igitur
datum est omnibus: recteque Socrates exse-
crari eum solebat, qui primus utilitatem a
natura sejunxisset; id enim querebatur caput
esse exitiorum omnium. Unde est illa Pytha 34

gorea vox, ΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΚΟΙΝΑ, καὶ
 ΦΙΛΙΑΝ ΙΣΟΤΗΤΑ. Ex quo perspicitur, cum
 hanc benevolentiam tam late longeque diffu-
 sam vir sapiens in aliquem pari virtute præ-
 ditum contulerit, tum illud effici, quod qui-
 busdam incredibile videatur, sit autem neces-
 sarium, ut nihilo sese plus, quam alterum di-
 ligat. Quid enim est, quod differat, cum sint
 cuncta paria? Quod si interesse quippiam
 tantulum modo potuerit, jam amicitiae no-
 men occiderit; cujus est ea vis, ut, simul at-
 que sibi aliquid, quam alteri, maluerit, nul-
 la sit. Quæ præmuniuntur omnia reliquo ser-
 moni disputationique nostræ, quo facilius, jus
 in natura esse positum, intelligi possit. De quo
 cum perpauca dixerò, tum ad jus civile veni-
 am, ex quo hæc omnis nata est oratio.

13 Q. Tu vero jam perpauca scilicet. Ex iis
 35 enim, quæ dixisti, Attico videtur, mihi qui-
 dem certe, ex natura ortum esse jus. *Att.* An
 mihi aliter videri possit, cum hæc jam perfecta
 sint: primum quasi muneribus deorum nos
 esse instructos & ornatos: secundo autem,
 unum esse hominum inter ipsos vivendi parem
 communemque rationem: deinde omnes in-
 ter se naturali quadam indulgentia & bene-
 volentia, tum etiam societate juris contineri?

quæ cum vera esse, recte, ut arbitror, concesserimus, qui jam licet nobis a natura leges & jura sejungere? *M.* Recte dicis; & res 36 sic se habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiæ, quæ fusc olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincteque dicuntur. Nec enim fatiscieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturæ esse jus, disputarint. *Att.* Et scilicet tua libertas differendi amissa est; aut tu is es, qui in disputando non tuum judicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas? *M.* Non semper, 37 *Tite:* sed iter hujus sermonis quod fit, vides: ad respublicas firmandas, & ad stabiliendas vires, sanandos populos, omnis nostra pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene provisâ & diligenter explorata principia ponantur: nec tamen ut omnibus probentur, (nam id fieri non potest,) sed ut iis, qui omnia recta atque honesta, per se expetenda duxerunt, & aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per seipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset: his 38 omnibus (sive in Academia vetere cum Speu-

sippo, Xenocrate, Polemone manserunt: sive Aristotelem & Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paulum differentes, secuti sunt: sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula: sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed jam tamen fractam & convictam sectam secuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in summa æqualitate ponerent) his omnibus hæc, quæ dixi, probantur.

39 Sibi autem indulgentes, & corpori deservientes, atque omnia, quæ sequantur in vita, quæque fugiant, voluptatibus & doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt, (nihil enim opus est hoc loco litibus,) in hortulis suis jubeamus dicere, atque etiam ab omni societate reipublicæ, cujus partem nec norunt ullam, nec unquam nosse voluerunt, paulisper faceffant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcefila & Carneade recentem, exoremus, ut fileat. Nam si invaserit in hæc, quæ satis scite nobis instructa & composita videntur, nimias edet ruinas: quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo.

Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia & scelerum poenis.

Nam & in iis sine illius suffimentis expiati ¹⁴
 sumus. At vero scelerum in homines atque ⁴⁰
 impietatum nulla expiatio est. Itaque pœnas
 luunt non tam judiciis, (quæ quondam nus-
 quam erant, hodie multifariam nulla sunt;
 ubi sunt tamen, persæpe falsa sunt,) quam ut
 eos agitent infectenturque furix, non arden-
 tibus tædis, sicut in fabulis, sed angore con-
 scientiæ, fraudisque cruciату. Quod si homi-
 nes ab injuria, pœna, non natura arcere de-
 beret, quænam sollicitudo vexaret impios,
 sublato suppliciorum metu? quorum tamen
 nemo tam audax unquam fuit, quin aut ab-
 nueret a se commissum esse facinus, aut justi
 sui doloris causam aliquam fingeret, defen-
 sionemque facinoris a naturæ jure aliquo
 quæreret. Quæ si appellare audent impii, quo
 tandem studio colentur a bonis? quod si pœ-
 na, si metus supplicii, non ipsa turpitude,
 deterret ab injuriosa facinorosaque vita; ne-
 mo est injustus: aut incauti potius habendi
 sunt improbi. Tum autem qui non ipso ho- ⁴¹
 nesto movemur, ut boni viri simus, sed utili-
 tate aliqua atque fructu, callidi sumus, non
 boni. Nam quid faciet is homo in tenebris,
 qui nihil timet nisi testem & judicem? quid,
 in deserto loco nactus, quem multo auro spo-

liare possit, imbecillum atque solum? Noster quidem hic natura justus vir ac bonus, etiam colloquetur, juvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius causa facit, & metitur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. Quod si negabit, se illi vitam erepturum, & aurum ablaturum; nunquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe iudicet, sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant!

15 Jam vero illud stultissimum, existimare omnia
42 justa esse, quæ scita sint in populorum institutis, aut legibus. Etiamne, si quæ leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges imponere voluissent? aut, si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hæ leges, justæ haberentur? nihilo, credo; magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, indicta causa impune posset occidere. Est enim unum jus, quo devincta est hominum societas, & quod lex constituit una. Quæ lex est recta ratio imperandi atque prohibendi; quam qui ignorat, is est injustus, sive est illa scripta uspiam, sive nusquam. Quod si justitia est obtemperatio scriptis legibus institutisque populorum, & si,

ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt; negliget leges, easque perrumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino justitia, si neque natura est; & ea, quæ propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur. Atqui, si natura confirmatum jus non 43 erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim liberalitas, ubi patriæ caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendæ gratiæ voluntas poterit existere? Nam hæc nascuntur ex eo, quod natura propensi sumus ad diligendos homines; quod fundamentum juris est: neque solum in homines obsequia, sed etiam in deos cæremoniæ religionesque tolluntur; quas non metu, sed ea conjunctione, quæ est homini cum deo, conservandas puto. Quod si populorum jussis, si principum decre- 16 tis, si sententiis judicum, jura constituerentur; jus esset latrocinari: jus, adulterare: jus, testamenta falsa supponere, si hæc suffragiis, aut scitis multitudinis probarentur. Quæ si 44 tanta potestas est stultorum sententiis atque jussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur; cur non sanciant, ut, quæ mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, cum jus ex injuria lex fa-

cere possit, bonum eadem facere non possit ex
 malo? Atqui nos legem bonam a mala, nulla
 alia nisi naturæ norma dividere possumus.
 Nec solum jus & injuria a natura dijudican-
 tur, sed omnino omnia honesta ac turpia, nam
 & communis intelligentia nobis notas res effi-
 cit, easque in animis nostris inchoat, ut ho-
 45 nesti in virtute ponantur, in vitiis turpia, Hæc
 autem in opinione existimare, non in natura
 posita, dementis est. Nam nec arboris, nec
 equi virtus, quæ dicitur, (in quo abutimur
 nomine,) in opinione sita est, sed in natura.
 Quod si ita est; honesta quoque & turpia na-
 tura dijudicanda sunt. Nam si opinione uni-
 versa virtus, eadem ejus etiam partes proba-
 rentur. Quis igitur prudentem, & ut ita di-
 cam, catum, non ex ipsius habitu, sed ex ali-
 qua re externa judicet? est enim virtus per-
 fecta ratio. quod certe in natura est. igitur
 17 omnis honestas eodem modo. Nam ut vera &
 falsa, ut consequentia & contraria, sua spon-
 te, non aliena judicantur; sic constans & per-
 petua ratio vitæ, quæ est virtus, itemque in-
 constantia, quod est vitium, sua natura pro-
 46 batur. Nos ingenia juvenum natura judica-
 mus; non item virtutes & vitia, quæ exsi-
 stunt ab ingeniis, judicabuntur? an ea non

aliter? honesta & turpia non ad naturam referri necesse erit? quod laudabile bonum est, in se habeat quod laudetur necesse est. ipsum enim bonum, non est opinionibus, sed natura. nam ni ita esset, beati quoque opinione essent. quo quid dici potest stultius? quare cum & bonum & malum natura judicetur, & ea sint principia naturæ; certe honesta quoque & turpia simili ratione dijudicanda, & ad naturam referenda sunt. Sed perturbat nos ⁴⁷ opinionum varietas, hominumque dissensio: & quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus; illa, quæ aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus. quod est longe aliter. Nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poëta, non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero. Animis omnes tenduntur infidiæ, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros & rudes cum acceperunt, inficiunt, & flectunt, ut volunt; vel ab ea, quæ penitus in omni sensu implicata infidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium; cujus blanditiis corrupti, quæ natura bona sunt, quia dulcedine hac & scabie carent, non cernimus fatis.

Sequitur (ut conclusa mihi jam hæc sit 18

48 omnis ratio) id quod ante oculos ex iis est, quæ dicta sunt, & jus, & omne honestum, sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam æquitatem & jus ipsum amant; nec est viri boni, errare, & diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur jus est expetendum, & colendum. quod si jus; etiam justitia: sin ea; reliquæ quoque virtutes per se colendæ sunt. Quid? liberalitas gratuita ne est, an mercenaria? si sine præmio benigna est, gratuita; si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum sequatur. Ergo item justitia nihil expetit præmii, nihil pretii: per se igitur expetitur; eademque omnium virtutum causa atque sententia est. Atque etiam si emolumentis, non sua sponte virtus expetitur, una erit virtus, quæ malitia rectissime dicetur. Ut enim quisque

49 maxime ad suum commodum refert, quæcunque agit, ita minime est vir bonus; ut, qui virtutem præmio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? ubi gratus, si non eum ipsum cernunt grati, cui referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore,

ut

ut dicitur? qui etiam deserendus & abjiciendus est, desperatis emolumentis & fructibus; quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum, & æqualitas, & justitia, per se expetenda. Quod ni ita est, omnino justitia nulla est: id enim injustissimum ipsum est, justitiæ mercedem quærere. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore, pudicitiaque dicemus? infamiæne metu non esse petulantibus; an legum & judiciorum? Innocentes ergo & verecundi sunt, ut bene audiant, & ut rumorem bonum colligant? Erubescunt pudici etiam loqui de pudicitia; ac me nimis istorum philosophorum pudet, qui nullum vitium vitare, nisi iudicio ipso notatum, putant. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiæ metu, pudicos dicere, cum ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? Nam quid aut laudari rite, aut vituperari potest, si ab ejus natura recesseris, quod aut laudandum, aut vituperandum putes? an corporis pravitates, si erunt perinfignes, habebunt aliquid offensionis; animi deformitas non habebit? cujus turpitudine ex ipsis vitiis facillime perspici potest. Quid

enim foedius avaritia, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abjectius tarditate & stultitia dici potest? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus, propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest. Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? quæ & cum adsunt, perparva sunt; & quamdiu affutura sint, certum sciri nullo modo potest: an, (quod turpissimum dictu est) voluptatem? at in ea quidem spernenda & repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit; atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longius, nisi me retinuissem. *Q.* Quo tandem? libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer. *M.* Ad finem bonorum, quo referuntur, & cuius adipiscendi causa sunt facienda omnia: controversam rem, & plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen judicandam. *Att.* Qui istuc fieri potest, L. Gellio mortuo? *M.* Quid tan-

dem id ad
dire ex P
miliarem
in Græc
tam era
que ma
do contr
quod si e
libus c
mul oper
set inter
istuc qui
rilum;
ter an
tam.
de re u
congru
solum di
tineat, u
secundum
vita, bon
honestum
parvam v
quæ dirim
tis, si re,
assentiris
eum non

dem id ad rem? *Att.* Quia me Athenis audire ex Phædro meo memini, Gellium, familiarem tuum, cum proconsule ex prætura in Græciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse, ipsisque magnopere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum: quod si essent eo animo, ut nollent ætatem in litibus conterere; posse rem convenire: & simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire. *M.* Jocularè istuc quidem, Pomponi, & a multis sæpe derisum; sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam, & Zenonem datum. *Att.* Quo tandem istuc modo? *M.* Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. *Att.* Ain' tandem? una de re est solum dissensio? *M.* Quæ quidem ad rem per-⁵⁴ tineat, una: quippe cum antiqui omnes, quod secundum naturam esset, quo juvaremur in vita, bonum esse decreverint; hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. *Att.* Perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quæ dirimat omnia. *M.* Probe quidem sentis, si re, ac non verbis dissident. *Att.* Ergo²¹ assentiris Antiocho, familiari meo (magistro enim non audeo dicere) quocum vixi, & qui

me ex nostris pæne convellit hortalis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. *M.* Vir iste fuit ille quidem prudens & acutus, & in suo genere perfectus, mihi que, ut scis, familiaris; cui tamen ego assentiar in omnibus, necne, mox videro: hoc dico, con-
 35 troverfiam totam istam posse sedari. *Att.* Qui istuc tandem vides? *M.* Quia si, ut Chius Aristoteli dixit, solum bonum esse diceret, quod honestum esset, malumque, quod turpe; ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse; valde a Xenocrate, & Aristotele, & ab illa Platonis familia discreparet, essetque inter eos de re maxima, & de omni vivendi ratione dissensio. Nunc vero cum decus, quod antiqui summum bonum esse dixerunt, hic solum bonum dicat; item dedecus, quod illi summum malum, hic solum: divitias, valetudinem, pulchritudinem, commodas res appetet, non bonas; paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordia, controversia nata est de finibus; in qua quoniam usucapionem XII tabulæ intra quinque pedes esse noluerunt, de-

paci vete
 acuto hor
 finguli, s
 Q. Quar
 Requiri
 pigerit;
 nunc t
 legum;
 sem tuar
 tio est, u
 res ita s
 mum bo
 virtute
 quali l
 ipso sit
 natura
 velit virt
 pter hoc
 sermone
 suscepim
 huc decli
 nunc id a
 tim ad id
 lo bonoqu
 te, dicis:
 Q. Ne
 que Char

pasci veterem possessionem Academiæ ab hoc acuto homine non finemus; nec Mamilia lege singuli, sed ex iis tres arbitri fines regemus.

Q. Quamnam igitur sententiam dicimus? *M.* 56

Requiri placere terminos, quos Socrates pepigerit; iisque parere. *Q.* Præclare, frater, jam

nunc a te verba usurpantur civilis juris & legum; quo de genere exspecto disputationem tuam: nam ista quidem magna dijudica-

tio est, ut ex te ipso sæpe cognovi. Sed certe res ita se habet, ut ex natura vivere, sum-

mum bonum sit, id est, vita modica & apta, virtute perfrui: aut naturam sequi, & ejus

quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, prætermittere, quo minus ea, quæ

natura postulet, consequatur, quod inter hæc velit virtute tanquam lege vivere. Quapro-

pter hoc dijudicari nescio an nunquam, sed hoc sermone certe non potest, si quidem id, quod

suscepimus, perfecturi simus. *Att.* At ego 22

huc declinabam nec invitus. *Q.* Licebit alias: 57

nunc id agamus, quod cœpimus, cum præsertim ad id nihil pertineat hæc de summo malo bonoque dissensio. *M.* Prudentissime, Quin-

te, dicis: nam quæ a me adhuc dicta sunt, ***

Q. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondæ, neque Zaleuci, nec nostras

XII tabulas, nec plebiscita desidero: sed te existimo cum populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi, & disciplinam
 58 daturum. *M.* Est hujus vero disputationis, Quinte, proprium id, quod exspectas: atque utinam esset etiam facultatis meæ! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet, commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum artium sapientia sit; a cujus amore Græco verbo philosophia nomen invenit, qua nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil præstabilius hominum vitæ datum est. Hæc enim una nos cum ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus: cujus præcepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini
 59 cuipiam, sed Delphico deo tribueretur. Nam qui se ipse norit, primum aliquid sentiet se habere divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid & faciet, & sentiet: & cum se ipse tentarit, totumque perspexerit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad ob-

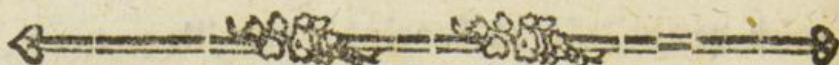
tinendam
 niam prin
 bratas int
 ceperit;
 num vir
 se beata
 perceptis
 indulgent
 cat libem
 nemque
 rit, societ
 omnesqu
 cultum
 ceperit
 ingenii
 da contr
 appellata
 tari poter
 terras, m
 perspexer
 rant, quan
 mortale &
 que sit, vic
 regentem p
 circumdatu
 mundi, qu
 ille magni

tinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principia rerum omnium, quasi adumbratas intelligentias, animo ac mente conceperit; quibus illustratus, sapientia duce, bonum virum, & ob eam ipsam causam cernat se beatum fore. Nam cum animus, cognitis ²³ perceptisque virtutibus, a corporis obsequio ⁶⁰ indulgentiaque discefferit, voluptatemque, sicut labem aliquam decoris, opprefferit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum suis, omnesque natura conjunctos, suos duxerit, cultumque deorum & puram religionem susceperit, & exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda, & rejicienda contraria; quæ virtus ex providendo est appellata prudentia: quid eo dici, aut cogitari poterit beatius? Idemque cum cœlum, ⁶¹ terras, maria, rerumque omnium naturam perspexerit, eaque unde generata, quo recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale & caducum, quid divinum æternumque sit, viderit, ipsumque ea moderantem & regentem pæne prehenderit, seseque non unius circumdatum mœnibus loci, sed civem totius mundi, quasi unius urbis, agnoverit: in hac ille magnificentia rerum, atque in hoc con-

62 spectu & cognitione naturæ, dii immortales? quam ipse se noscet? quod Apollo præcepit Pythius: quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quæ vulgo dicuntur amplissima? Atque hæc omnia, quasi sepi-mento aliquo, vallabit differendi ratione, veri & falsi judicandi disciplina & scientia, & arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, & quid sit cuique contrarium. Cumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros; qua præcepta salutis & laudis apte ad persuadendum edat suis civibus; qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos; factaque & consulta fortium & sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis prodere. Quæ cum tot res, tantæque sint, quæ inesse in homine perspiciantur ab iis, qui se ipsi velint nosse; earum parens est educatrixque sapientia. *Att.* Laudata quidem a te

63 graviter & vere. Sed quorsum hæc pertinent? *M.* Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam sumus; quæ tanta esse volumus: non

enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant,
amplissima. Deinde facio & libenter, &, ut
spero, recte, quod eam, cujus studio teneor,
quæque me eum, quicumque sum, effecit, non
possum silentio præterire. *Att.* Vero facis &
merito, [& ipse]: fuitque id, ut dicis, in hoc
sermone faciendum.

M. TVLLII CICERONIS

DE

LEGIBUS

LIBER II.

ATTICUS.

SED visne, quoniam & satis jam ambulatum
 1 est, & tibi aliud dicendi initium sumendum
 est, locum mutemus, & in insula, quæ est in
 Fibreno, (nam opinor illi alteri flumini no-
 men esse,) sermoni reliquo demus operam, se-
 dentes? *M.* Sane quidem: nam illo loco li-
 bentissime soleo uti, sive quid mecum ipse
 cogito, sive quid aut scribo, aut lego. *Att.*
 2 Equidem, qui nunc primum huc venerim, fa-
 tiari non queo; magnificasque villas, & pa-
 vimenta marmorea, & laqueata tecta contem-
 no: ductus vero aquarum, quos isti Nilos &
 Euripos vocant, quis non, cum hæc videat,
 irriserit? Itaque, ut tu paulo ante de lege &
 jure differens, ad naturam referebas omnia;
 sic in his ipsis rebus, quæ ad quietem ani-

mi delectationemque quæruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar, (nihil enim his in locis nisi saxa & montes cogitabam; idque ut facerem, & orationibus inducebar tuis, & versibus,) sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror, te, cum Roma absis, usquam potius esse. *M.* Ego vero, cum licet plures dies abesse, præfertim hoc tempore anni, & amoenitatem hanc & salubritatem sequor: raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque causa delectat, quæ te non attingit ita. *Att.* Quæ tandem ista causa est? *M.* Quia, si verum dicimus, hæc est mea, & hujus fratris mei germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissima sumus: hic sacra, hic genus, hic majorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, latius ædificatam patris nostri studio; qui cum esset infirma valetudine, hic fere ætatem egit in literis. Sed hoc ipso in loco, cum avus viveret, & antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare inest nescio quid, & latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem scribitur repudiasse. *Att.* Ego vero ti- 2

4 bi istam justam causam puto, cur huc libentius venias, atque hunc locum diligas. Quin ipse, vere dicam, sum illi villæ amicior modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus & procreatus es. Movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus, aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsæ illæ nostræ Athenæ non tam operibus magnificis, exquisitisque antiquorum artibus delectant, quam recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi federe, ubi disputare sit solitus; studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum

5 *M.* Gaudeo igitur, me incunabula pæne mea tibi ostendisse. *Att.* Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paulo ante dixisti; hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam esse vestram? numquid duas habetis patrias? an est illa una patria communis? nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum. *M.* Ego mehercule & illi, & omnibus municipibus duas esse censeo patrias, unam naturæ, alteram civitatis: ut ille Cato, cum esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est. Itaque, cum

orto Tuscu
 buit altera
 vestri Atti
 re ex agr
 nes se co
 Attici; i
 nat, & il
 est, carita
 nomen &
 ri, & cui
 omnia po
 Dulcis a
 nuit, qu
 meam
 dum ill
 Att. Rec
 diente, p
 cum simu
 stissimas
 quod ex e
 ut jam vic
 procreavit
 tum in in
 nus: eten
 nus, & di
 raire callu
 conduit,

ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram juris: ut vestri Attici, postquam Theseus eos demigrare ex agris, & in astu, quod appellatur, omnes se conferre iussit, & Sunii erant iidem & Attici; sic nos & eam patriam dicimus, ubi nati, & illam, qua excepti sumus. Sed necesse est, caritate eam præstare, in qua reipublicæ nomen & universæ civitatis est; pro qua mori, & cui nos totos dedere, & in qua nostra omnia ponere, & quasi consecrare debemus. Dulcis autem non multo secus est ea, quæ genuit, quam illa, quæ excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus nunquam negabo, dum illa sit major, & hæc in ea contineatur.

Att. Recte igitur Magnus ille noster, me audi-³
diente, posuit in iudicio, cum pro Balbo te-⁶
cum simul diceret, rempublicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent; ut jam videar adduci, hanc quoque, quæ te procreavit, esse patriam tuam. *Q.* Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amœn-
ius: etenim hoc quasi rostro finditur Fibrenus, & divisus æqualiter in duas partes latera hæc alluit, rapideque dilapsus cito in unum confluit, & tantum complectitur, quod satis

fit modicæ palæstræ, loci; quo effecto, tanquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim præcipitat in Lirem, & quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obscurius, Liremque multo gelidiorem facit. Nec enim ullum hoc frigidius flumen attigi, cum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possim: quod in Phædro Platonis facit Socrates. *M.*

7 Est vero ita: sed tamen huic amœnitati, quemadmodum ex Quinto sæpe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, concesserit. *Q.* Est ita, ut dicis. Cave enim putes Attici nostri Amaltheo platanisque illis quidquam esse præclarius. Sed, si videtur, confidamus hic in umbra, atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. *M.* Præclare exigis, Quinte: (at ego effugisse arbitrabar) & tibi horum nihil deberi potest. *Q.* Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. A Jove Musarum primordia, sicut in Arateo carmine orsi sumus. *Q.* Quorsum istuc? *M.* Quia nunc itidem ab eodem, & a ceteris diis immortalibus sunt nobis agendi capienda primordia. *Q.* Optime vero, frater; & fieri sic decet. *M.* Videamus igitur

rursus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, cum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis, ignoremusque vim sermonis ejus, quo jura nobis definienda sint. *Q.* Sane quidem, hercule; & est ista recta docendi via. *M.* Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed æternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam & ultimam, mentem esse dicebant, omnia ratione aut cogentis, aut vetantis dei; ex qua illa lex, quam dii humano generi dederunt, recte est laudata. Est enim ratio mensque sapientis, ad jubendum, & ad deterrendum idonea. *Q.* Aliquoties jam iste locus a te tactus est: sed ante quam ad populares leges venias, vim istius cœlestis legis explana, si placet; ne æstus nos consuetudinis absorbeat, & ad sermonis morem usitati trahat. *M.* A parvis enim, Quinte, didicimus, SI IN JUS VOCAT, atque ejusmodi alias, leges nominare. Sed vero intelligi sic oportet, & hoc, & alia jussa ac vetita populorum, vim non habere ad recte facta vocandi, & a peccatis avo-

candi: quæ vis non modo senior est, quam ætas populorum & civitatum, sed æqualis illius, cœlum atque terras tuentis & regentis dei.

10 Neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in re-
ctis pravisque faciendis habere: nec, quia
nusquam erat scriptum, ut contra omnes ho-
stium copias in ponte unus assisteret, a ter-
goque pontem interscindi juberet, idcirco mi-
nus, Coclitem illum rem gessisse tantam for-
titudinis lege atque imperio, putabimus: nec
si regnante Tarquinio nulla erat Romæ scripta
lex de stupris, idcirco non contra illam legem
sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiæ,
Tricipitini filiæ, attulit. Erat enim ratio pro-
fecta a rerum natura, & ad recte faciendum
impellens, & a delicto avocans; quæ non tum
denique incipit lex esse, cum scripta est, sed
tum, cum orta est: orta autem simul est cum
mente divina. Quamobrem lex vera atque
5 ratio est recta summi Jovis. Q. Assentior, fra-
11 ter, ut, quod est rectum, verum quoque sit,
neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut
oriatur, aut occidat. M. Ergo ut illa divina
mens, summa lex est; item, cum in homine
est,

est, perfecta est in mente sapientis. Quæ sunt autem varie, & ad tempus descripta populis, favore magis, quam re, legum nomen tenent. Omnem enim legem, quæ quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent. Constat profecto ad salutem civium, civitatumque incolumitatem, vitamque hominum quietam & beatam, conditas esse leges; eosque, qui primum ejusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturus, quibus illi adscitis susceptisque, honeste beateque viverent; quæque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarunt. Ex quo intelligi par est, eos, qui perniciose & injusta populis jussa descripserint, cum contra fecerint, quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse, quam leges; ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim & sententiam justæ, & juris legendi. Quæro igitur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? Q. Ac maximis quidem. M. Lege autem carens civitas, ane ob id ipsam habenda nullo loco? Q. Dici aliter non potest. M. Necessè est igitur, legem haberi in

13 rebus optimis. *Q.* Prorsus assentior. *M.* Quid, quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quæ non magis legis nomen attingunt, quam, si latrones aliqua confessu suo sanxerint? Nam neque medicorum præcepta dici vere possent, si quæ inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserint: neque in populo lex, cuiuscumodi fuerit illa, [etiam] si perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex iustorum iniustorumque distinctio, ad illam antiquissimam, & rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quæ supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos. *Q.* Præclare intelligo: nec vero jam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. *M.* Igitur tu Titias & Apulejas leges nullas putas? *Q.* Ego vero ne Livias quidem. *M.* Et recte, quæ præsertim uno versiculo senatus, puncto temporis sublatae sint: lex autem illa, cujus vim explicavi, neque tolli, neque abrogari potest. *Q.* Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quæ nunquam abrogentur? *M.* Certe, si modo acceptæ a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui

princeps de re
partim de leg
faciendum, ut
tem, de ejus le
Zaleucum &
quidem illi n
republicæ ca
piunt: quo
quæque legis
non omnia vi
Zaleucum is
M. At The
mea quide
minat; c
str client
fuit, nihil
est. Sit igit
vibus, domi
ritores deos
n ditione ac
genere homi
sit, quid ag
te, qua pieta
rumque & i
eum rebus in
trunt ab ut
eum verius,

princeps de republica conscripsit, idemque separatim de legibus ejus, id mihi credo esse faciendum, ut priusquam ipsam legem recitem, de ejus legis laude dicam. Quod idem & Zaleucum & Charondam fecisse video; cum quidem illi non studii & delectationis, sed reipublicæ causa leges civitatibus suis scripserunt: quos imitatus Plato, videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. Q. Quid, quod¹⁵ Zaleucum istum negat ullum fuisse Timæus?
M. At Theophrastus, auctor haud deterior, mea quidem sententia (melio⁷rem multi) nominat; commemorant vero ipsius ciyes, nostri clientes, Locri. Sed sive fait, sive non fait, nihil ad rem: loquimur, quod traditum est. Sit igitur hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos, eaque, quæ gerantur, eorum geri ditione ac numine; eosdemque optime de genere hominum mereri, &, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri; piorumque & impiorum habere rationem. His¹⁶ enim rebus imbutæ mentes, haud sane abhorrebunt ab utili ac vera sententia. Quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam

stulte arrogantem, ut in se rationem & mentem putet inesse, in cœlo mundoque non putet? aut ut ea, quæ vix summa ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio, quemque ea, quæ gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerare qui decet? cumque omnia, quæ rationem habent, præstent iis, quæ sint rationis expertia, nefasque sit dicere, ullam rem præstare naturæ omnium rerum; rationem inesse in ea, confitendum est. Utiles esse autem opiniones has, quis neget, cum intelligat, quam multa firmentur jurejurando; quantæ salutis sint scœderum religiones; quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit; quamque sancta sit societas civium interpositis tum iudicibus, tum testibus? Habes legis proœmium: sic enim hoc appellat Plato. Q. Habeo vero, frater: & in hoc admodum delector, quod in aliis rebus, aliisque sententiis versaris, atque ille: nihil enim tam dissimile est, quam vel ea, quæ ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. M. Vellem fortasse.

Quis enim id
 tari? nam
 est. Quod q
 vellem me
 prope verb
 Profus affe
 si te esse
 placet, ista
 mam equid
 locus & ferr
 ce proponat
 certa legur
 ut in vete
 tamen, q
 antiquiora
 igiturcum
 ges autem
 esset infinit
 que sententi
 re audiamus
 M. Ad d
 hibento: ope
 ipe vindex e
 vne novos, s
 privatim colu
 tra in urbib
 to larum

Quis enim id potest, aut unquam poterit imitari? nam sententias interpretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? Q. Prorsus assentior. Verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. Sed jam exprome, si placet, istas leges de religione. M. Expro- 18
mam equidem, ut potero: &, quoniam & locus & sermo familiaris est, legum leges voce proponam. Q. Quidnam id est? M. Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus; & tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectæ; nam esset infinitum: sed ipsæ summæ rerum atque sententiæ. Q. Ita vero necesse est; qua- 19
re audiamus:

M. *Ad divos adeunto caste: pietatem ad- 8
hibento: opes amovento. Qui secus faxit, deus ipse vindex erit. Separatim nemo habessit deos: neve novos, sive advenas, nisi publice adscitos, privatim colunto. Constructa a patribus delubra in urbibus habento, lucos in agris habento & larum sedes. Ritus familiae patrumque*

*servanto. Divos, & eos, qui coelestes semper
 habiti, colunt, & ollos, quos endo coelo meri-
 ta locaverunt, Herculem, Liberum, Aesculapi-
 um, Castorem, Pollucem, Quirinum: ast olla,
 propter quae datur homini adscensus in coe-
 lum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem;
 earumque laudum delubra sunt: nec ulla vi-
 31 tiorum sacra sollemnia obeunt. Feriis iurgia
 amovendo, easque in famulis, operibus patra-
 tis, habento: itaque, ut cadant in annuis am-
 fractibus, descriptum esto: certasque fruges,
 certasque baccas sacerdotes publice libanto: hoc
 20 certis sacrificiis ac diebus. Itemque alios ad
 dies ubertatem lactis foeturaeque servanto. Id
 quod ne committi possit, ad eam rem & ratio-
 nem, cursus annuos sacerdotes finiunt: quae-
 que quoique divo decorae grataeque sint hostiae,
 providento: divisque aliis alii sacerdotes, om-
 nibus pontifices, singulis flamines sunt. Vir-
 gines Vestales in urbe custodiunt ignem foci
 publici sempiternum. Quoque haec privatim &
 publice modo ritumque fiant, discunt ignari a
 publicis sacerdotibus. Eorum autem duo gene-
 ra sunt; unum, quod praesit caerimoniis &
 sacris: alterum, quod interpretetur fatidico-
 rum & vatum effata incognita, cum senatus
 populusque adsciverit. Interpretes autem Jo-*

vis optimi m
 auspiciis pos
 Sacerdotes
 poli augura
 que popula
 que obtemp
 to, iisque q
 nibus ratis
 & templa li
 augur inju
 irrita infes
 capital esto
 rum orate
 disceptan
 & haru
 Etruriae
 Quibus di
 fulgura at
 rum sacrifi
 populo rite
 affolet Cere
 sum, quod
 missum est:
 dotes expia
 riculo & sin
 larem laetit
 mueranto,

vis optimi maximi, publici augures, signis & auspiciis postea vidento, disciplinam tenento. Sacerdotes vineta virgetaque, & salutem populi auguranto: quique agent rem duelli, quique popularem, auspicium praemonento, oblique obtemperanto: divorumque iras providento, iisque apparento: coelique fulgura regionibus ratis temperanto: urbemque, & agros, & templa liberata, & effata habento: quaeque augur injusta, nefasta, vitiosa, dira defixerit, irrita infectaque sunt: quique non paruerit, capital esto. Foederum, pacis, belli, induciarum oratores, fetiales, iudices duo sunt: bella disceptanto. Prodigia, portenta ad Etruscos & haruspices, si senatus jusserit, deferunt: Etruriaeque principes disciplinam docento. Quibus divis creverint, procuranto: iidemque fulgura atque obstita pianto. Nocturna mulierum sacrificia ne sunt, praeter olla, quae pro populo rite fiant: neve quem initiant, nisi, ut assolet Cereri, Graeco sacro. Sacrum commissum, quod neque expiari poterit, impie commissum est: quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto. Ludis publicis, quod sine curriculo & sine certatione corporum fiat, popularem laetitiam in cantu & fidibus & tibiis moderanto, eamque cum divum honore jun-

gunt. *Ex patriis ritibus optima colunt.*
Praeter Idaeae matris famulos, eosque justis
diebus, ne quis stipem cogito. Sacrum, sacrove
commendatum qui clepsit rapsitque, parricida
esto. Perjurii poena divina, exitium; humana,
dedecus. Incestum pontifices supremo supplicio
sanciunt. Impius ne audeto placare donis
iram deorum. Cautè vota reddunt. Poena
violati juris esto. Quocirca ne quis agrum con-
secrato. Auri, argenti, eboris sacrandi modus
esto. Sacra privata, perpetua manent. Deo-
rum manium jura, sancta sunt. Hos leto da-
tos, divos habent: sumtum in ollos luctumque
minuunt.

10 *Att.* Conclufa quidem est a te tam magna
 23 lex, sane quam brevi; &, ut mihi quidem vi-
 detur, non multum discrepat ista constitutio
 religionum a legibus Numæ, nostrisque mo-
 ribus. *M.* An censes, cum in illis de repu-
 blica libris persuadere videatur Africanus, om-
 nium rerumpublicarum nostram veterem il-
 lam fuisse optimam, non necesse esse optimæ
 reipublicæ leges dare consentaneas? *Att.* Im-
 mo prorsus ita censeo. *M.* Ergo adeo exspe-
 ctate leges, quæ genus illud optimum rei-
 publicæ contineant; &, si quæ forte a me ho-
 die rogabuntur, quæ non sint in nostra repub-

lica, nec fuer
 majorum, qui
 de igitur, si
 ego UTET T
 tandem, A
 Profus ma
 aliter: in m
 tibi. Q. Atq
 M. At ne
 quidem! qu
 M. Cast
 videlicet,
 simoniam
 gi, cum
 ferreturq
 multo effe
 Namincest
 numero tol
 te evanesce
 Quod autem
 ri jubet, fig
 sumtum esse
 pupertatem
 aqualem vel
 mto, deor
 cum ipsi deo
 qua non o

lica, nec fuerint, tamen erunt fere in more
 majorum, qui tum, ut lex, valebat. *Att.* Sua-²⁴
 de igitur, si placet, istam ipsam legem, ut
 ego UTEI TU ROGAS, possim dicere. *M.* Ain'
 tandem, Attice, non es dicturus aliter? *Att.*
 Prorsus majorem quidem rem nullam sciscam
 aliter: in minoribus, si voles, remittam hoc
 tibi. *Q.* Atque hæc mea quidem sententia est.
M. At ne longum fiat, videte, *Att.* Utinam
 quidem! quid enim agere malumus?

M. Caste jubet lex adire ad deos, animo
 videlicet, in quo sunt omnia: nec tollit ca-
 stimoniam corporis; sed hoc oportet intelli-
 gi, cum multum animus corpori præstet, ob-
 serveturque, ut casta corpora adhibeantur,
 multo esse in animis id servandum magis.
 Nam incestum vel asperzione aquæ, vel dierum
 numero tollitur; animi labes nec diuturnita-
 te evanescere, nec annibus ullis elui potest.
 Quod autem pietatem adhiberi, opes amove-²⁵
 ri jubet, significat, pietatem gratam esse deo;
 sumtum esse removendum. Quid est enim, cum
 paupertatem divitiis etiam inter homines esse
 æqualem velimus, cur eam, sumtu ad sacra
 addito, deorum aditu arceamus? præsertim
 cum ipsi deo nihil minus gratum futurum sit,
 quam non omnibus patere ad se placandum

& colendum viam. Quod autem non iudex, sed deus ipse vindex constituitur, præsentis pœnæ metu religio confirmari videtur. Suosque deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, & ignotas
 26 cærimonias nostris sacerdotibus. Nam a patribus acceptos deos ita placet coli, si huic legi paruerint ipsi. Patrum delubra esse in urbibus censeo: nec sequor magos Persarum; quibus auctoribus Xerxes inflammasse templa Græciæ dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis
 II templum esset & domus. Melius Græci, atque nostri: qui, ut auferrent pietatem in deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. Affert enim hæc opinio religionem utilem civitatibus: siquidem & illud benedictum est a Pythagora, doctissimo viro, tum maxime & pietatem, & religionem versari in animis, cum rebus divinis operam daremus; & quod Thales, qui sapientissimus in septem fuit, Homines existimare oportere, omnia quæ cernerentur, deorum esse plena: fore enim omnes castiores, valuti qui in fanis essent maxime religiosi. Est enim quædam opinione species deorum in oculis, non

solum in mentibus. Eandemque rationem lu- 27
ci habent in agris; neque ea, quæ a majori-
bus prodita est cum dominis, tum famulis,
posita in fundi villæque conspectu, religio La-
rum repudianda est. Jam ritus familiæ pa-
trumque servare, id est (quoniam antiquitas
proxime accedit ad deos) a diis quasi tradi-
tam religionem tueri. Quod autem ex homi-
num genere consecratos, sicut Herculem, &
ceteros, coli lex jubet, indicat omnium qui-
dem animos immortales esse, sed fortium bo-
norumque divinos. Bene vero, quod Mens, 28
Pietas, Virtus, Fides, consecratur manu: qua-
rum omnium Romæ dedicata publice templa
sunt; ut illa qui habeant (habent autem om-
nes boni) deos ipsos in animis suis colloca-
tos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod,
Cylonio scelere expiato, Epimenide Crete sua-
dente, fecerunt Contumeliæ fanum & Im-
pudentiæ: virtutes enim, non vitia consecra-
re decet. Araque vetus stat in Palatio, Febris:
& altera Esquiliis, Malæ Fortunæ detestatæ-
que: quæ omnia ejusmodi repudianda sunt.
Quod si fingenda nomina, Vicepotæ potius
vincendi, atque potiundi, statassandique cog-
nomina, Statoris, & Inviæti Jovis; rerum-
que expetendarum nomina, Salutis, Honoris,

Opis, Victoriæ; quoniamque expectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam a Calatino Spes consecrata est: Fortunaque fit vel *Hujusce diei*, nam valet in omnes dies; vel *Respiciens*, ad opem ferendam; vel *Fors*, in quo incerti casus significantur magis; vel *Primigenia*, a gignendo; *Comes*; tum * * *

Defunt pauca.

12 * Feriarum festorumque dierum ratio in 29 liberis quietem habet litium & iurgiorum; in servis, operum & laborum; quas compositor anni conferre debet & ad perfectionem operum rusticorum: quod tempus, ut sacrificiorum libamenta serventur, foetusque pecorum, quæ dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est; quod institutum perite a Numa, posteriorum pontificum negligentia dissolutum est. Jam illud ex institutis pontificum & haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui majoribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes, & respondendi juris, & confitendarum religionum facultatem afferunt. Cumque Vesta, quasi focum urbis, ut Græco nomine est appellata (quod nos prope idem Græcum interpretatum nomen

tenamus) con-
praesent, ut a
ignis, & sen-
rum omnem

Quod si
nem pertin-
ut sine iis, e-
ni private

enim, reipu-
tatum,

scriptioque
nis genus
dos deos

lemibus
tum; ne
neque ut e-

quisquam
antem & p-
augurum,

Neque vero
tio, sed qu-
Quid enim
quam posse
testibus c-
ta dimittere
vius, quar
augur ALI

tenemus) complexa sit; ei colendæ virgines præsent, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis, & sentiant mulieres in natûra feminarum omnem castitatem peti.

Quod sequitur vero, non solum ad religio- 30
nem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui sacris publice præsent, religioni privatæ satisfacere non possint. Continet enim, reipublicæ consilio, & auctoritate optimatum, semper populum indigere. Descriptioque sacerdotum nullum justæ religionis genus prætermittit. Nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris præsent solemnibus: vel interpretanda alii prædicta vatum; neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quæ suscepta publice essent, quisquam extra collegium nosset. Maximum 31
autem & præstantissimum in republica jus est augurum, & cum auctoritate conjunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim majus est, si de jure quærimus, quam posse a summis imperiis & summis potestatibus comitiatus & concilia, vel instituta dimittere, vel habita rescindere? quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur ALIO DIE dixerit? quid magnificen-

tius, quam posse decernere, ut magistratu se
 abdicent consules? quid religiosius, quam
 cum populò, cum plebe agendi jus, aut dare,
 aut non dare? quid? legem, si non jure roga-
 ta est, tollere? ut Titiam decreto collegii;
 ut Livias, consilio Philippi, consulis & augu-
 ris: nihil domi, nihil foris per magistratus
 gestum, sine eorum auctoritate posse cuiquam
 13 probari? *Att.* Age, jam ista video, fateor-
 32 que esse magna: sed est in collegio vestro in-
 ter Marcellum & Appium, optimos augures,
 magna dissensio, (nam eorum ego in libros
 incidi,) cum alteri placeat, auspicia ista ad
 utilitatem esse reipublicæ composita; alteri
 disciplina vestra quasi divinare videatur pror-
 sus posse. Hac tu de re, quæro, quid sentias.
M. Egane? divinationem, quam Græci *μαν-
 τικήν* appellant, esse censeo, & hujus hanc ip-
 sam partem, quæ est in avibus, ceterisque
 signis disciplinæ nostræ; quod, cum summos
 deos esse concedamus, eorumque mente mun-
 dum regi, & eorundem benignitatem homi-
 num consulere generi, & posse nobis signa re-
 rum futurarum ostendere, non video cur esse
 33 divinationem negem. Sunt autem ea, quæ
 posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur
 & cogitur. Jam vero permultorum exemplo-

rum & nostra
 regna, omnes
 agrorum præ
 cecidisse. Ne
 potis, neque
 Calchantis,
 isset, neque
 reinuissent,
 Clitem, ma
 ea certa esse
 ster auspica
 Navii nom
 hi omnes
 xissent.
 plina &
 tultate &
 tior, qui ha
 stro collegi
 nunc putat
 fuisse dupli
 nunquam,
 tineret. At
 rationi poti
 M. Red
 quitur enim
 ento, & ge
 valet, & f

rum & nostra est plena respublica, & omnia regna, omnesque populi, cunctæque gentes, augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidisse. Neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuisent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus noster auspicato urbem condidisset, neque Attii Navii nomen memoria floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixissent. Sed dubium non est, quin hæc disciplina & ars augurum evanuerit jam & vetustate & negligentia. Itaque neque illi assentior, qui hanc scientiam negat unquam in nostro collegio fuisse; neque illi, qui esse etiam nunc putat. Quæ mihi videtur apud majores fuisse dupliciter, ut ad reipublicæ tempus nonnunquam, ad agendi consilium sæpissime pertineret. *Att.* Credo, hercle, ita esse, istique³⁴ rationi potissimum assentior. Sed redde cetera.

M. Reddam vero, & si poterò, brevi. Sequitur enim de jure belli; in quo & suscipi¹⁴ endo, & gerendo, & deponendo, jus plurimum valet, & fides: horumque ut publici inter-

pretes essent, lege sanximus. Jam de haruspicum religione, de expiationibus & procurationibus satis superque in ipsa lege dictum puto. *Att.* Assentior, quoniam omnis hæc in religione versatur oratio. *M.* At vero, quod sequitur, quomodo aut tu assentiare, aut ego
 35 reprehendam, sane quæro, Tite. *Att.* Quid tandem id est? *M.* De nocturnis sacrificiis mulierum. *Att.* Ego vero assentior; excepto præsertim in ipsa lege solemnî sacrificio ac publico. *M.* Quid ergo aget Jacchus, Eumolpidæque vestri, & augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque
 36 populis leges damus. *Att.* Excipis, credo, illa, quibus ipsi initiati sumus. *M.* Ego vero excipiam? Nam mihi cum multa eximia divinaque videntur Athenæ tuæ peperisse, atque in vitam hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita, exculti ad humanitatem, & mitigati sumus: *Initiaque* ut appellantur, ita vera principia vitæ cognovimus; neque solum cum lætitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poëtæ indicant comici. Qualicentia Romæ data, quidnam

nam egisset
 libidinem in
 dem oculor
 istam Rom
 ademeris.
 quibus pro
 ut mulieru
 ra custodiat
 Romæ initi
 majorum se
 nalibus, &
 sio anima
 nocturna
 media G
 petua sus
 lendis no
 phanes, fac
 vexat, ut a
 dill peregrin
 Publicus au
 sillo expiati
 admittendis
 que impiam
 Jam ludi
 coque divisi
 fu & pugilat
 equorum us
 Opp. Phil

nam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne imprudentiam quidem oculorum adjici fas fuit? *Att.* Tu vero istam Romæ legem rogato; nobis nostras ne ademeris. *M.* Ad nostras igitur revertor; 15 quibus profecto diligentissime sancendum est, 37 ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romæ initiantur. Quo in genere severitatem majorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus, & consulum, exercitu adhibito, quaestio animadversioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Græcia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit. Novos vero deos, & in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissimus poëta veteris comœdiæ, vexat, ut apud eum Sabazius, & quidam alii dii peregrini judicati, e civitate ejiciantur. Publicus autem sacerdos, imprudentiam consilio expiatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus foedis damnet, atque impiam judicet.

Jam ludi publici, quoniam sunt cavea cir- 38
coque divisi, sint corporum certationes, cursu & pugilatione, luctatione, curriculisque equorum usque ad certam victoriam in cir-

co constitutis ; cavea, cantu, voce, ac fidibus, & tibiis ; dummodo ea moderata sint, ut lege præscribitur. Assentior enim Platoni, nihil tam facile in animos teneros atque molles influere, quam varios canendi sonos : quorum, dici vix potest, quanta sit vis in utramque partem. Namque & incitat languentes, & languescit excitatos, & tum remittit animos, tum contrahit : civitatumque hoc multarum in Græcia interfuit, antiquum vocum servare modum ; quarum mores lapsi ad molliem, pariter sunt immutati cum cantibus ; aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant ; aut, cum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam huic mutationi locus. Quamobrem ille quidem sapientissimus Græciæ vir, longeque doctissimus, valde hanc labem veretur. Negat enim mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum, nec plane contemnendum puto, illa quidem, quæ solebant quondam compleri severitate jucunda Livianis & Nævianis modis ; nunc, ut eadem exsultent, cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent. Gravi-
 39 ter olim ista vindicabat vetus illa Græcia, lon-

ge providens, quam sensim pernicies illapsa civium animos, malis studiis, malisque doctrinis repente totas civitates everteret; si quidem illa severa Lacedæmon nervos jussit, quos plures quam septem haberet, in Timothei fidibus demi.

Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis ¹⁶ colantur optimi: de quo cum consulèrent ⁴⁰ Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraculum editum est, *Eas, quæ essent in more majorum.* Quo cum iterum venissent, majorumque morem dixissent sæpe esse mutatum, quæsisissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis; respondit, *Optimum.* Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum, & deo proximum, quod sit optimum. Stipem sustulimus, nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idææ Matris excepimus; implet enim superstitione animos, & exhaurit domos. Sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum: quod & nunc multis fit in fanis. Alex ⁴¹ ander in Cilicia deposuisse apud Solos in delubro pecuniam dicitur; & Atheniensis Clis thenes Junoni Samiæ, civis egregius, cum rebus timeret suis, filiarum dotes credidit. Sed

jam de perjuriis: de incestis nihil sane hoc quidem loco disputandum est. *Donis impii ne placare audeant deos.* Platonem audiant; qui vetat dubitare, qua sit mente futurus Deus, cum vir nemo bonus ab improbo se donari velit. Diligentia votorum fatis in lege dicta est, ac voti sponsio, qua obligamur deo. Pœna vero violatæ religionis justam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum sunt plenæ tragœdiæ. Quæ ante oculos sunt, ea potius attingantur: etsi hæc commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur; tamen, quoniam mihi sermo est apud vos, nihil reticebo; velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum potius videri, quam grave. ***

17 Omnia tum perditorum civium scelere, dis-
42 cessu meo, religionum jura polluta sunt: vexati nostri Lares familiares: in eorum sedibus exædificatum templum Licentiæ: pulsus a delubris is, qui illa servarat. Circumspicite celeriter animo, (nihil enim attinet quemquam nominari) qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem urbis, omnibus ereptis nostris rebus ac perditis, violari ab impiis passi non sumus, eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, judicia

senatus, It
conservatæ
accidere p
scelere re
sunt; pa
cent: qu
cipes fuer
ligione im
dedecore,
sequiarum
co, frate
nimis tæ
M. Non
pœna
mur in
aut dolo
fensione j
mus; qu
nis viris a
tristis, &
tur, per le
nisi odiffen
fuisse, at
tum consci
tas; viciffi
cia perrup
nos deorum

senatus, Italiae, gentium denique omnium, conservatae patriae consecuti sumus: quo quid accidere potuit homini praeclearius? Quorum scelere religiones tum prostratae afflictæque sunt; partim ex illis distracti ac dissipati jacent: qui vero ex iis & horum scelerum principes fuerunt, & praeter ceteros in omni religione impii, non solum vita cruciati atque dedecore, verum etiam sepultura ac justis exsequiarum caruerunt. *Q.* Equidem ista agnosco, frater, & meritas diis gratias ago: sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. *M.* Non enim, Quinte, recte existimamus, quæ poena divina sit; & opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus: morte, aut dolore corporis, aut luctu animi, aut offensione judicii, hominum miseras ponderamus; quæ fateor humana esse, & multis bonis viris accidisse: sceleris autem est poena tristis, & praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui, nisi odissent patriam, nunquam inimici nobis fuissent, ardentes cum cupiditate, tum metu, tum conscientia; quid agerent, modo timentes; vicissim contemnentes religiones; judicia perrupta ab iisdem; corrupta hominum, non deorum. Reprimam jam, & non insequar ⁴⁴

longius, eoque minus, quo plus pœnarum habeo, quam petivi: tantum ponam, duplicem pœnam esse divinam, quod constaret & vexandis vivorum animis, & ea fama mortuorum, ut eorum exitium & iudicio vivorum & gaudio comprobetur.

18 *Agri autem ne consecrentur.* Platoni prorsus assentior; qui, si modo interpretari potuerro, his fere verbis utitur: „ Terra igitur, ut
45 „ focus domiciliorum, sacra deorum omnium
„ est; quocirca ne quis iterum idem consecra-
„ to. Aurum autem & argentum in urbibus
„ & privatim, & in fanis invidiosa res est.
„ Tum ebur ex inani corpore extractum, haud
„ satis castum donum deo. Jam æs atque fer-
„ rum, duelli instrumenta, non fani. Ligne-
„ um autem, quod quis voluerit, uno e ligno
„ dedicato, itemque lapideum, in delubris
„ communibus. Textile ne operosius, quam
„ mulieris opus menstruum. Color autem al-
„ bus præcipue decorus deo est tum in ce-
„ teris, tum maxime in textili: tincta vero ab-
„ sint, nisi a bellicis insignibus. Divinissima
„ autem dona, aves & formæ ab uno pictore
„ uno absolutæ die: itemque cetera hujus
„ exempli dona sunt. „ Hæc illi placent; sed
ego cetera non tam restrictè præfinio, vel ho-

minum vit
Terra ca
eam tuen
fitionis
Att.
& de m
moriã,
derant.
eas res &
pontific
ro; & a
sponfa &
sermon
me dif
ad pot
strum:
quo duc
fille fit,
veri, qua
ciderit,
capite re
roris obj
ra scire v
ignoratio
aliquid, a
cendi, sa
tione, id

minum vitiis, vel subsidiis temporum victus. Terræ cultum segniozem suspicor fore, si ad eam tuendam, ferroque subigendam, superstitionis aliquid accesserit.

Att. Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis, 46
& de manium jure restat. *M.* O miram memoriam, Pomponi, tuam! at mihi ista exciderant. *Att.* Ita credo; sed tamen hoc magis eas res & memini, & exspecto, quod & ad pontificium jus & ad civile pertinent. *M.* Vero; & apertissima sunt istis de rebus & responsa & scripta multa; & ego in hoc omnifermone nostro, quod ad cunque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, ejus ipsius generis jus civile nostrum: sed ita, locus ipse ut notus sit, ex quo ducatur quæque pars juris; ut non difficile sit, qui paulum modo ingenio possit moveri, quæcunque nova causa consultatiove acciderit, ejus tenere jus, cum sciat a quo fit capite repetendum. Sed jureconsulti, si ve 19
roris objiciendi causa, quo plura & difficilio- 47
ra scire videantur, si ve, quod similis veri est, ignoratione docendi, (nam non solum scire aliquid, artis est, sed quædam ars etiam docendi,) sæpe, quod positum est in una cognitione, id in infinita dispartiuntur: velut in

hoc ipso genere, quam magnum illud Scæ-
volæ faciunt, pontifices ambo, & iidem juris
peritissimi? Sæpe, inquit Publii filius, ex pa-
tre audivi, pontificem neminem bonum esse,
nisi qui jus civile cognosset. Totumne? quid
ita? quid enim ad pontificem, de jure parie-
tum, aut aquarum, aut ullo omnino? Ergo,
quod cum religione conjunctum est. Id au-
tem quantum est? de sacris, credo, de vo-
tis, de feriis, de sepulcris, & si quid ejusmo-
di est. Cur igitur hæc tanta facimus, cum
cetera perparva sint? De sacris autem, qui
locus patet latius, hæc sit una sententia, ut
conserventur semper, & deinceps familiis pro-
dantur, & ut in lege posui, *perpetua sint sacra*.
48 *cra.* Hoc uno posito, hæc jura pontificum
auctoritate consecuta sunt, ut ne morte pa-
tris familias sacrorum memoria occideret;
his essent ea adjuncta, ad quos ejusdem mor-
te pecunia venerit. Hoc uno posito, quod est
ad cognitionem disciplinæ satis, innumerabi-
lia nascuntur, quibus implentur jurisconsul-
torum libri: quærentur enim, qui adstrin-
gantur sacris. Heredum causa justissima est;
nulla est enim persona, quæ ad vicem ejus,
qui e vita emigraverit, propius accedat. Dein-
de, qui morte testamentove ejus tantundem

capit, quan
ordine: est
accommoda
res, is, qu
moritur,
Quarto,
de credito
Extrema
ei, qui mo
minique e
si eam pe
vola didic
quis. Ne
tribus m
si major
major pa
pium cepe
detis igitu
pontifices
hisdemque
das putant
quod est
ducta, scri
quam omni
ne alligent
Interpretar
donatione

capiat, quantum omnes heredes; id quoque ordine: est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo fit heres, is, qui de bonis, quæ ejus fuerint, cum moritur, usu ceperit plurimum possidendo. Quarto, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus ejus, qui plurimum servet. Extrema illa persona est, ut is, qui ei, qui ⁴⁹ ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit, neminique eam solverit, perinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit. Hæc nos a Scæ- ²⁰ vola didicimus; non ita descripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis sacris adstringi: hereditate; aut, si majorem partem pecuniæ capiat; aut, si major pars pecuniæ legata est, si inde quippiam ceperit. Sed pontificem sequamur. Vi- ⁵⁰ detis igitur omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris conjungi volunt; iisdemque ferias, & cæremonias adscribendas putant. Atque etiam dant hoc Scævolæ, quod est partitio: ut, si in testamento deducta, scripta non sit, ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne alligentur. In donatione hoc iidem secus interpretantur: & quod paterfamilias in ejus donatione, qui in ipsius potestate esset, ap-

probavit, ratum est; quod eo insciente factum
 51 est, si id is non approbat, ratum non est. His
 propositis, quæstiunculæ multæ nascuntur;
 quas qui non intelligat, si ad caput referat,
 per se ipse facile perspiciat: veluti, si minus
 quis cepisset, ne sacris alligaretur; ac post
 de ejus heredibus aliquis exegisset pro sua
 parte id, quod ab eo, cujus ipse heres esset,
 prætermisum fuisset; eaque pecunia non mi-
 nor esset facta cum superiore exactione, quam
 heredibus omnibus esset relicta; qui eam pe-
 cuniam exegisset, solum sine coheredibus, sa-
 cris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus
 legatum sit, quam sine religione capere lice-
 at, is per æs & libram heredem testamenti
 solvat; propterea quod eo loco res est, ita
 soluta hereditate, quasi ea pecunia legata
 21 non esset. Hoc ego loco multisque aliis quæ-
 52 ro a vobis, Scævola, pontifices maximi, &
 homines, meo quidem iudicio, acutissimi, quid
 sit, quod ad jus pontificium civile appetatis;
 civilis enim juris scientia pontificium quodam
 modo tollitis. Nam sacra cum pecunia, pon-
 tificum auctoritate, nulla lege, conjuncta
 sunt. Itaque si vos tantummodo pontifices
 essetis, pontificalis maneret auctoritas: sed
 quod iidem juris civilis estis peritissimi, hac

scientia illa
 Coruncanio
 ceteris, qu
 omnes he
 pontifici
 partition
 numi ded
 pecunia f
 si hoc, qu
 luisse, e
 ipse Muc
 quam or
 dicebat
 sacris l
 cium ju
 æs & li
 eodem lo
 non esset
 id ipsam,
 stipulatio
 [acris.]
 Venio
 res nostri
 giosissime
 qui tunc e
 parentari
 qu scripta

scientia illam eluditis. Placuit P. Scævolæ & Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantundem caperent, quantum omnes heredes, sacris alligari. Habeo jus pontificium. Quid huc accessit ex jure civili? 53 partitionis caput, scriptum caute, ut centum numi deducerentur. Inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quod si hoc, qui testamentum faciebat, cavere nolisset, admonet jurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. Super dicebant, qui quid cepisset, adstringi. Rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium jus, & e medio est jure civili, ut per æs & libram heredem testamenti solvant, & eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea [*non alligata sacris.*]

Venio nunc ad manium jura, quæ majores nostri & sapientissime instituerunt, & religiosissime coluerunt. Februario autem mense, qui tunc extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, Decembri facere so-

lebat. Cujus ego rei causam cum mecum quaer-
 rerem, Brutum reperiēbam idcirco a more ma-
 jorum discessisse, (nam Sisennam video causam,
 cur is vetus institutum non servarit, ignora-
 re; Brutum autem majorum institutum temere
 neglexisse, non sit mihi verisimile,) doctum ho-
 minem sane, cujus fuit Accius per familiaris:
 sed mensē, credo, extremum anni, ut vete-
 res Februarium, sic hic Decembrem sequeba-
 tur. Hostia autem maxima parentare, pietati
 22 esse adjunctum putabat. Jam tanta religio est
 35 sepulcrorum, ut exera sacra & gentem in-
 ferri fas negent esse; idque apud majores no-
 stros A. Torquatus in gente Popilia judica-
 vit. Nec vero tam denicales, quæ a nece ap-
 pellatæ sunt, qua resident mortui, quam ce-
 terorum cœlestium quieti dies, *feriae* nomi-
 narentur, nisi majores eos, qui ex hac vita
 migrassent, in deorum numero esse voluissent:
 eas in eos dies conferre jus, quibus neque
 ipsius, neque publicæ feriæ sint: totaque hu-
 jus juris compositio pontificalis magnam re-
 ligionem cæremoniamque declarat. Neque
 necesse est edisseri a nobis, quæ finis funestæ
 familiæ; quod genus sacrificii Lare verveci-
 bus fiat; quemadmodum os rejectum terræ
 obtegatur; quæque in porca contracta jura

sint; quo t
 & religione
 quiffimum
 quo apud
 dicitur enim
 fitum, qu
 eodemque
 ad Fontis a
 ditum acce
 que ad me
 mus esse u
 Anienem
 re odio v
 quam fu
 mens sa
 patriciis C
 rat enim E
 Vere; nam
 nec tamen
 iusta facta,
 nunc com
 tus, humat
 in iis, quos
 que morem
 priusquam
 ubi cremat
 nis: inje

ſint; quo tempore incipiat ſepulcrum eſſe,
& religione teneatur. At mihi quidem anti- 56
quiſſimum ſepulturæ genus id fuiſſe videtur,
quo apud Xenophontem Cyrus utitur. Red-
ditur enim terræ corpus, & ita locatum ac
ſitum, quaſi operimento matris obducitur:
eodemque ritu in eo ſepulcro, quod procul
ad Fontis aras, regem noſtrum Numam con-
ditum accepimus; gentemque Corneliam us-
que ad memoriam noſtram hac ſepultura ſci-
mus eſſe uſam. C. Marii ſitas reliquias apud
Anienem diſſipari juſſit Sulla victor, acerbio-
re odio incitatus, quam ſi tam ſapiens fuiſſet,
quam fuit vehemens. Quod haud ſcio an ti- 57
mens ſuo corpori poſſe accidere, primus e
patriciis Corneliis igni voluit cremari. Decla-
rat enim Ennius de Africano, *Hic eſt ille ſitus.*
Vere; nam ſiti dicuntur ii, qui conditi ſunt:
nec tamen eorum ante ſepulcrum eſt, quam
juſta facta, & corpus incenſum eſt: & quod
nunc communiter in omnibus ſepultis peni-
tus, humati dicantur; id erat proprium tum
in iis, quos humus injecta contegeret: eum-
que morem jus pontificale confirmat. Nam
priusquam in os injecta gleba eſt, locus ille,
ubi crematum eſt corpus, nihil habet religio-
nis: injecta gleba, tum & illic humatus eſt,

& gleba vocatur; ac tum denique multa religiosa jura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare projectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os supra terram non exstaret: porcā heredi esse contractam, & habendas triduum ferias, & porco femina piaculum pati: si in mari mortuus esset, eadem, præter piaculum & ferias.

23 *Att.* Video, quæ sint in pontificio jure. Sed
58 quæro, quidnam sit in legibus. *M.* Pauca sane, Tite, &, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad jus sepulcrorum. *Hominem mortuum*, inquit lex in XII tabulis, *in urbe ne sepelito, neve urito*. Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, *neve urito*, indicat, non qui uratur sepeliri, sed qui humetur. *Att.* Quid, qui post XII in urbe sepulti sunt, clari viri? *M.* Credo, Tite, fuisse, aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Publicolæ, ut Tuberto, quod eorum posterī jure tenuerunt; aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis causa soluti legibus, consecuti sunt. Sed in urbe sepeliri lex vetat. Sic decretum a pontificum collegio, non esse jus in loco publico fieri sepulcrum. Nostis ex-

tra portam Collinam ædem Honoris: & aram in eo loco fuisse, memorizæ proditum est. Ad eam cum lamina esset inventa, & in ea scriptum, DOMINA HONORIS; ea causa fuit ædis hujus dedicandæ. Sed cum multa in eo loco sepulcra fuissent, exarata sunt: statuit enim collegium, locum publicum non potuisse privata religione obligari. Jam cetera in XII⁵⁹ minuendi sumtus lamentationesque funeris, transfata de Solonis fere legibus. *Hoc plus, inquit, ne facito. Rogum ascia ne polito.* Nostis quæ sequuntur. Discebamus enim pueri XII, ut carmen necessarium; quas jam nemo discit. Extenuato igitur sumtu, tribus riciniis, & vinculis purpuræ, & decem tibiciniibus, tollit etiam lamentationem. *Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento.* Hoc veteres interpretes, Sex. Aelius, L. Acillius non satis se intelligere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebri: L. Aelius, lessum, quasi lugubrem ejectionem, ut vox ipsa significat: quod eo magis judico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Hæc laudabilia, & locupletibus fere cum plebe communia. Quod quidem maxi-⁶⁰me e natura est, tolli fortunæ discrimen in morte. Cetera item funebria, quibus luctus²⁴

augetur, Duodecim sustulerunt. *Homini, in-*
quit, mortuo ne ossa legito, quo post funus fa-
ciat. Excipit bellicam peregrinamque mor-
 tem. Hæc præterea sunt in legibus de unctura;
 quibus *servilis unctura* tollitur, omnisque
circumpotatio. Quæ & recte tolluntur; ne-
 que tollerentur, nisi fuissent. *Ne sumtuosa*
respersio, ne longae coronae, nec acerrae præ-
tereantur. Illa jam significatio est, laudis or-
 namenta ad mortuos pertinere, quod *coronam*
virtute partam, & ei, qui peperisset, & ejus
 parenti, sine fraude esse lex impositam jubet:
 credoque, quod erat factitatum, ut uni plura
 fierent, lectique plures sternerentur; id quo-
 que ne fieret, lege sanctum est. Qua in lege
 cum esset, *Neve aurum addito,* quam humane
 excipit altera lex, *Quoi auro dentes vincti es-*
cunt, ast im cum illo sepelire urereve, se frau-
de esto. Et simul illud videtote, aliud habi-
 61 tum esse, sepelire, & urere. Duæ sunt præ-
 terea leges de sepulcris, quarum altera pri-
 vatorum ædificiis, altera ipsis sepulchris ca-
 vet. Nam quod *rogum bustumve novum vetat*
propius sexaginta pedes adjici aedes alienas,
invito domino; incendium videtur arcere.
 Quod autem *forum,* id est, vestibulum sepul-
 cri, *bustumve usucapi vetat,* tuetur jus sepul-
 cro-

erorum. H
 secundum
 liqua sunt
 quid ludo
 accenso a
 rum laus
 etiam can
 nomen N
 cantus lug
 fra jura ad
 que sapien
 do, Quint
 pulcoru
 ad sum
 Figuli
 olim isti
 multa ex
 quidem le
 sumtus &
 um jure,
 rum magi
 hæc a sag
 lecta sunt
 Cecrope,
 humandi;
 ductaque
 ut sinus &
 Opp.

erorum. Hæc habemus in Duodecim; sane
 secundum naturam, quæ norma legis est. Re-
 liqua sunt in more: funus ut indicatur, si
 quid ludorum; dominusque funeris utatur
 accenso atque lictoribus. *Honoratorum viro-* 62
rum laudes in concione memorentur, easque
etiam cantus ad tibicinem prosequatur; cui
nomen Neniae: quo vocabulo etiam Græcis
cantus lugubres nominantur. Q. Gaudeo no- 25
 stra jura ad naturam accommodari; majorum-
 que sapientia admodum delector. *M. Sed cre-*
do, Quinte, ut ceteros sumtus, sic etiam se-
pulcrorum modum recte requiri. Quos enim
ad sumtus progressa jam ista res sit, in C.
Figuli sepulcro vides. Sed credo minimam
olim istius rei fuisse cupiditatem. Alioquin
multa exstarent exempla majorum. Nostræ
quidem legis interpretes, quo capite jubentur
sumtus & luctum removere a deorum mani-
um jure, hoc intelligunt, in primis sepulcro-
rum magnificentiam esse minuendam. Nec 63
 hæc a sapientissimis legum scriptoribus neg-
 lecta sunt. Nam & Athenis jam ille mos a
 Cecrope, ut ajunt, permanfit, hoc jus terra
 humani; quam cum proximi injecerant, ob-
 ductaque terra erat, frugibus obserebatur,
 ut sinus & gremium quasi matris mortuo tri-

bueretur, solum autem frugibus explatum ut
 vivis redderetur. Sequebantur epulæ, quas
 inibant propinqui coronati; apud quas de
 mortui laude, cum quid veri erat, prædica-
 tum: nam mentiri nefas habebatur. Ita iusta
 64 confecta erant. Posteaquam, ut scribit Pha-
 lereus, sumtuosa fieri funera, & lamentabilia
 cœpissent, Solonis lege sublata sunt; quam
 legem eisdem prope verbis nostri Decemviri
 in decimam tabulam conjecerunt. Nam de
 tribus riciniis, & pleraque illa Solonis sunt:
 de lamentis vero expressa verbis sunt. *Mulie-*
res genas ne radunto, neve lessum, funeris er-
 26 *go, habento.* De sepulcris autem nihil est
 apud Solonem amplius, quam, *Ne quis ea de-*
leat, neve alienum inferat: pœnaque est, *Si*
quis bustum (nam id puto appellari τὸ μβον) *aut*
monumentum, inquit, aut columnam violarit,
dejecerit, fregerit. Sed post aliquanto, propter
 has amplitudines sepulcrorum, quas in Cera-
 mico videmus, lege sanctum est, *ne quis se-*
pulcrum faceret operosius, quam quod decem
 65 *homines effecerint triduo.* Neque id opere
 tectorio exornari, nec Hermas hos, quos vo-
 cant, licebat imponi; nec de mortui laude,
 nisi in publicis sepulturis; nec ab alio, nisi
 qui publice ad eam rem constitutus esset, di-

ei licebat.
 rorum ac
 retur: ha
 nam. C
 quemq
 rursus i
 nerum se
 nunc fere
 lege min
 non solum
 publica
 mus. I
 pœna,
 iussit e
 dum,
 statui,
 tiorem,
 procura
 Hæc ig
 Platonem
 pretes re
 mus. De
 ,, ex agri
 ,, partem
 ,, tantum
 ,, corpore
 ,, ea poti

ei licebat. Sublata etiam erat celebritas vi-
 rorum ac mulierum, quo lamentatio minue-
 retur: habet enim luctum concursus homi-
 num. Quocirca Pittacus omnino accedere 66
 quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait
 rursus idem Demetrius, increbuisse eam fu-
 nerum sepulcrorumque magnificentiam, quæ
 nunc fere Romæ est; quam consuetudinem
 lege minuit ipse. Fuit enim hic vir, ut scitis,
 non solum eruditissimus, sed etiam civis e re-
 publica maxime, tuendæque civitatis peritissi-
 mus. Iste igitur sumtum minuit non solum
 pœna, sed etiam tempore: ante lucem enim
 iussit efferri Sepulcris autem novis finivit mo-
 dum. Nam super terræ tumulum noluit quid
 statui, nisi columellam, tribus cubitis ne al-
 tiorem, aut mensam, aut labellum; & huic
 procurationi certum magistratum præfecerat.
 Hæc igitur Athenienses tui. Sed videamus 27
 Platonem, qui iusta funerum rejicit ad inter- 67
 pretes religionum; quem nos morem tene-
 mus. De sepulcris autem dicit hæc: „ Vetat
 „ ex agro culto, eove, qui coli possit, ullam
 „ partem sumi sepulcro: sed, quæ natura agri
 „ tantummodo efficere possit, ut mortuorum
 „ corpora sine detrimento vivorum recipiat,
 „ ea potissimum ut compleatur: quæ autem

„ terra fruges ferre, &, ut mater, cibos sup-
 „ peditare possit, eam ne quis nobis minuatur,
 68 „ neve vivus, neve mortuus. Extrui autem
 „ vetat sepulcrum altius, quam quod quin-
 „ que diebus homines quinque absolverint:
 „ nec lapide excitari plus, nec imponi, quam
 „ quod capiat laudem mortui, incisam ne plus
 „ quatuor heroicis versibus; „ quos *longos*
 appellat Ennius. Habemus igitur hujus quo-
 que auctoritatem de sepulcris summi viri; a
 quo iterum funerum sumtus præfinitur ex
 censibus, a minis quinque usque ad minam.
 Deinceps dicit eadem illa de immortalitate
 animorum, & reliqua post mortem tranquil-
 litate bonorum, pœnis impiorum.

69 Habetis igitur explicatum omnem, ut ar-
 bitror, religionis locum. *Q.* Nos vero, frater,
 & copiose quidem: sed perge ad cetera. *M.*
 Pergam quidem: & quoniam libitum est vo-
 bis me ad hæc impellere, hodierno sermone
 conficiam, spero; hoc præsertim die. Video
 enim Platonem idem fecisse, omnemque ora-
 tionem ejus de legibus, peroratam esse uno
 æstivo die. Sic igitur faciam, & dicam de
 magistratibus: id enim est profecto, quod,
 constituta religione, rempublicam contineat
 maxime. *Att.* Tu vero dic, & istam rationem,
 quam cœpisti, tene.

SEQUAL
 virum; e
 tus. scipi
 Att. Ple
 sum, A
 valde u
 Nam ho
 nisi suum
 arbitratu
 ciunt. Qu
 cujus & v
 detur diff
 tis cum hu
 te interpel
 mihi dediff
 ge, ut cœp
 legem ipsar
 dibus. Att.

M. TULLII CICERONIS

DE

LEGIBUS

LIBER III.

MARCUS.

SEQUAR igitur, ut institui, divinum illum **I** virum; quem quadam admiratione commo- **I** tus. sæpius fortasse laudo, quam necesse est.

Att. Platonem videlicet dicis. *M.* Istum ipsam, Attice. *Att.* Tu vero eum nec nimis valde unquam, nec nimis sæpe laudaveris. Nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitrato meo diligam. *M.* Bene hercle faciunt. Quid enim est elegantia tua dignius? cujus & vita, & oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. *Att.* Sane gaudeo, quod te interpellavi, quandoquidem tam præclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed per- **2** ge, ut cœperas. *M.* Laudemus igitur prius legem ipsam veris & propriis generis sui laudibus. *Att.* Sane quidem, sicut de religionum

lege fecisti. *M.* Videtis igitur, magistratus hanc esse vim, ut præsit, præscribatque recta & utilia & conjuncta cum legibus. Ut enim magistratibus leges, ita populo præsunt magistratus; vereque dici potest, magistratum legem esse loquentem, legem autem, mutum
 3 magistratum. Nihil porro tam aptum est ad jus conditionemque naturæ, (quod cum dico, legem a me dici, nihilque aliud intelligi volo,) quam imperium, sine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest. Nam & hic deo paret, & huic obediunt maria terræque, & hominum vita jussis supremæ legis obtempe-
 2 rat. Atque, ut ad hæc ceteriora veniam, & 4 notiora nobis; omnes antiquæ gentes regibus quondam paruerunt: quod genus imperii primum ad homines justissimos & sapientissimos deferebatur; idque in republica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas præfuit: deinde etiam deinceps posteris prodebatur; quod & in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem, quoniam leges damus liberis populis; quæque de optima re-

publica
 mus; ac
 ad illum
 Magistra
 prudent
 test, qu
 cæ mod
 præscrib
 vibus ob
 imperat
 qui mo
 peret,
 paret,
 rum;
 temp
 ut ob
 sed eti
 binns
 Nostr
 eos, qu
 magist
 jam leg
 ro & ist
 M. S
 deffe, ac
 nec obedi
 lis, verbe

publica sentiremus, in sex libris ante diximus; accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. Magistratibus igitur opus est; sine quorum 5 prudentia ac diligentia esse civitas non potest, quorumque descriptione omnis reipublicæ moderatio continetur. Neque solum iis præscribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus. Nam & qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est; & qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet & eum, qui paret, sperare, se aliquo tempore imperaturum; & illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum ut obtemperent obediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligentque, præscribimus, ut Charondas in suis facit legibus. Noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi cœlestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quæ cum ita sint, ad ipsas jam leges veniamus, si placet. *Att.* Mihi vero & istud, & ordo iste rerum placet.

M. Iusta imperia sunt; iisque cives modeste, ac sine recusatione parento. Magistratus nec obedientem & noxium civem multa, vinculis, verberibusve coerceto; ni par, majorve po-

testas, populusve prohibessit; ad quos provocatio esto. Cum magistratus judicassit, interrogassitve; per populum multae, poenae certatio esto. Militiae ab eo, qui imperabit, provocatio ne esto; quodque is, qui bellum gerat, imperassit, jus ratumque esto. Minores magistratus, partiti juris, plures in plera sunt. Militiae, qui jussi erunt, imperant, eorumque tribuni sunt. Domi pecuniam publicam custodiunt: vincula fontium servant: capitalia vindicant. aes, argentum, aurumve publice signant: lites contractas judicant: quodcumque senatus creverit, agunt. Suntque aediles coeratores urbis, annonae, ludorumque sollemnium: ollisque ad honoris amplioris gradum is primus adscensus esto. Censores, populi aevitates, soboles, familias, pecuniasque censent: urbis templa, vias, aquas, aerarium, vestigalia tuent: populique partes in tribus distribuunt: exin pecunias, aevitates, ordines partiunt: equitum, peditumque prolem adscribunt: coelibes esse prohibent: mores populi regunt: probrum in senatu ne relinquunt: bini sunt: magistratum quinquennium habent: reliqui magistratus annui sunt: easque potestas semper esto. Juris disceptator, qui privata judicet, judicariive jubeat, praetor

esto: is juris civilis custos esto: huic potestate
 pari, quotcumque senatus creverit, populusve
 jusserit, tot sunt. Regio imperio duo sunt:
 iique praeundo, judicando, consulendo prae-
 tores, iudices, consules appellantur: militiae
 summum jus habent, nemini parent: omnis
 salus populi suprema lex esto. Eundem magi-
 stratum, nisi interfuerint decem anni, ne quis
 capito. Aevitatem annali lege servant. Ast
 quando duellum gravius, discordiaeve civium
 escunt, oenus, ne amplius sex menses, si sena-
 tus creverit, idem juris, quod duo consules, te-
 neto; isque aue sinistra dictus, populi magi-
 ster esto. Equitemque qui regat habeto pari ju-
 re cum eo, quicumque erit juris disceptator. Ast
 quando [consul] is est magister populi; reliqui
 magistratus ne sunt. Auspicia patrum sunt:
 omnesque ex se produnt, qui comitiatu creare
 consules rite possint. Imperia, potestates, lega-
 tiones, cum senatus creverit populusve jusserit,
 ex urbe exeunt: duella iusta iuste gerunt:
 sociis parcunt: se & servos continent: po-
 puli sui gloriam augent: domum cum laude
 redeunt. Rei suae ergo ne quis legatus esto.
 Plebes quos pro se contra vim, auxilii ergo,
 decem creassit, tribuni ejus sunt: quodque iam
 prohibessint, quodque plebem rogassint, ratum

esto; sanctique sunt: neve plebem orbam tri-
 10 bunis relinquunt. Omnes magistratus au-
 spicium, iudiciumque habent: ex quois sena-
 tus esto: ejus decreta rata sunt. Ast ni pote-
 stas par, majorve prohibessit, senatus consulta
 per scripta servant. Is ordo vitio vacato: ce-
 teris specimen esto. Creatio magistratum, ju-
 dicia, populi iussa, vetita, cum suffragio con-
 sciscuntur, optimatibus nota, plebi libera sun-
 4 to. At si quid erit, quod extra magistratus
 coeratore oesus sit; qui coeret populus creato,
 eique jus coerandi dato. Cum populo patribus-
 que agendi jus esto consuli, praetori, magistro
 populi, equitumque, eique, quem produnt pa-
 tres consulum rogandorum ergo: tribunisque,
 quos sibi plebes rogassit, jus esto cum patribus
 agendi: iidem, ad plebem, quod oesus erit, fe-
 11 runto. Quae cum populo, quaeque in patribus
 agentur, modica sunt. Senatori, qui nec ade-
 rit, aut causa, aut culpa esto. Loco senator, Et
 modo orato: causas populi teneto. Vis in po-
 pulo abesto. Par, majorve potestas plus va-
 leto. Ast qui turbassit in agendo, fraus aucto-
 ris esto. Intercessor rei malae, salutaris civis
 esto. Qui agent, auspicia servant: auguri pa-
 rento: promulgata, proposita, in aerario co-
 gnita, agunt: nec plus, quam de singulis re-

bus semel consulunto: rem populum docento: doceri a magistratibus privatisque patiunto. Privilegia ne irroganto: de capite civis, nisi per maximum comitiatum, ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto: donum ne capiunto, neve danto, neve petenda, neve gerenda, neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiae poena par esto. Censores fide legem custodiunto. Privati ad eos acta referunto: nec eo magis lege liberi sunt. Lex recitata est. Disce rem, & tabel- 5 lam jubebo dari.

Q. Quam brevi, frater, in conspectu posi- 12 ta est a te omnium magistratuum descriptio; sed ea pæne nostræ civitatis; etsi a te paulum allatum est novi. M. Rectissime, Quinte, animadvertis: hæc est enim, quam Scipio laudat in libris, & quam maxime probat temperationem reipublicæ; quæ effici non potuisset, nisi tali descriptione magistratuum. Nam sic habetote, magistratibus, iisque, qui præ sint, contineri rempublicam, & ex eorum compositione, quod cujusque reipublicæ genus sit, intelligi. Quæ res cum sapientissime moderatissimeque constituta esset a majoribus nostris, nihil habui, sane non multum, quod putarem novandum in legibus. Att.

13 Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti admonitu & rogatu meo, sic de magistratibus, ut disputes, quibus de causis maxime placeat ista descriptio. *M.* Faciam, Attice, ut vis; & locum istum totum, ut a doctissimis Græciæ quæsitum & disputatum est, explicabo; &, ut institui, nostra jura attingam. *Att.* Istud maxime expecto differendi genus. *M.* Atqui pleraque sunt dicta in illis libris, cum de optima republica quæreretur. Sed hujus loci de magistratibus sunt propria quædam, a Theophrasto primum, deinde a Dione Stoico quæsitâ subtilius. *Att.* Ain' tandem? etiam a Stoicis ista tractata sunt? *M.* Non sane, nisi ab eo, quem modo nominavi, & postea a magno homine, & in primis erudito, Panætio. Nam veteres verbo tenus, acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de republica differebant. Ab hac familia magis ista manarunt, Platone principe: post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando locum, Heraclidesque Ponticus, profectus ab eodem Platone. Theophrastus vero institutus ab Aristotele, habitavit, ut scitis, in eo genere rerum: ab eodemque Aristotele doctus Dicæarchus, huic rationi studioque non defuit. Post a Theo-

phraſto P
feci ſupra
ex umbra
to in ſole
differen
dicitur
& doctiff
lica verſ
Qui ver
næ ſtud
quis fa
Puto
bis.
ne u
qui p
placui
gale c
ea not
diatum
repudia
reliquis
Ephori
po oppo
tribuni.
jure poſ
magiſtra

phraſto Phalereus ille Demetrius, de quo feci ſupra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque, non modo in ſolem atque pulverem, ſed in ipſum diſcrimen aciemque produxit. Nam & mediocriter doctos magnos in republica viros, & doctiſſimos homines non nimis in republica verſatos, multos commemorare poſſumus. Qui vero utraque re excelleret, ut & doctrinæ ſtudiis & regenda civitate princeps eſſet, quis facile, præter hunc, inveniri poteſt? *Att.* Puto poſſe, & quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut cœperas. 7 15

M. Quæſitum igitur ab illis eſt, placeretne unum in civitate eſſe magistratum, cui reliqui parerent; quod exactis regibus intelligo placuiſſe noſtris majoribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, poſtea non tam regni, quam regis vitiis, repudiatum eſt; nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, ſi unus omnibus reliquis magistratibus imperabit. Quare nec Ephori Lacedæmone ſine cauſa a Theopompo oppoſiti regibus, nec apud nos conſulibus tribuni. Nam illud quidem ipſum, quod in jure poſitum eſt, habet conſul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto tribuno, 16

qui post exstitit, ne id, quod fuerat, esset: hoc enim primum minuit consulare jus, quod exstitit ipse, qui eo non teneretur: deinde quod attulit auxilium reliquis non modo magistratibus, sed etiam privatis, consuli non parentibus. *Q.* Magnum dicis malum: nam, ista potestate nata, gravitas optimatum cecidit, convaluitque jus multitudinis. *M.* Non est ita, *Quinte*: non enim jus illud solum superbius populo, sed violentius videri necesse erat; quo posteaquam modica & sapiens temperatio accessit, conversa lex in omnes est ***

Deest omnium hujus legis capitum explicatio a principio, usque ad hoc caput, Domum cum l.

8
18 *Domum cum laude redeunto.* Nihil enim, præter laudem bonis atque innocentibus, neque ex hostibus, neque a sociis reportandum. Jam illud apertum profecto est, nihil esse turpius, quam quemquam legari nisi reipublicæ causa. Omitto, quemadmodum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates aut syngraphas suas persequuntur. In hominibus est hoc fortasse vitium. Sed quæro, quid reapse sit turpius, quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicæ munere? quod quidem genus lega-

tionis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videbatur, tamen, approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levissimus tribunus plebis tum intercessisset, sustuliffem. Tamen minui tempus, &, quod erat infinitum, annum feci. Ita turpitude manet, diuturnitate sublata. Sed jam, si placet, de provinciis decedatur, in urbemque redeatur.

Att. Nobis vero placet; sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. *M.* At vero, Tite,¹⁹ si pareant his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius; nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quæ fancit eam tribunorum plebis potestatem, quæ in republica nostra; de qua differi nihil necesse est. *Q.* At mehercule ego, frater, quæro, de ista potestate quid sentias. Nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quæ in seditione, & ad seditionem nata fit: cujus primum ortum, si recordari volumus, inter arma civium, & occupatis & obsessis urbis locis, procreatum videmus: deinde cum esset cito ablegatus, tanquam ex XII tabulis, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore recreatus, multoque tætrior & fœdior natus est. Quem enim ille 9 non edidit? qui primum, ut impio dignum

fuit, patribus omnem honorem eripuit; omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit: cum afflixisset principum gravitatem, 20 nunquam tamen conquevit. Atque ut C. Flaminium, atque ea, quæ jam prisca sunt, relinquam; quid juris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? et si quinquennio ante, D. Brutum & P. Scipionem consules, quos & quantos viros! homo omnium infimus & sordidissimus, tribunus plebis C. Curiatius in vincula coniecit: quod ante factum non erat. C. vero Gracchus ruinis & fisis iis, quas ipse se projecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicæ statum permutavit? Quid jam de Saturnini supplicio, reliquisque dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit res-

21 publica? Cur autem aut vetera, aut aliena proferam potius, quam & nostra, & recentia? Quis unquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret unquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tribunitium exacuisset in nos? quem cum homines scelerati ac perdit, non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris reipublicæ perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium, &

ad

ad immortalit
minem in no
ille reperiri,
tribuno. Se
delicet, qu
na furor es
rum infam
ista quidem
tribunis ple
testatem ad
Pompejum
semper am
bus; de t
reprehen
Vitia qui
perspicis,
da, præter
vitorumq
do vel cor
quos enim
enim fateo
dam mali.
ea, sine ist
potestas est
sed vis popu
mentior, qua
lenior est, qua
Opp. Phil.

ad immortalitatem memoriæ gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. Sed ille quas strages edidit? eas videlicet, quas sine ratione, ac sine ulla spe bona furor edere potuit impuræ beluæ, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege injuriæ faciendæ potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit; Pompejumque nostrum ceteris rebus omnibus, semper amplissimis summisque effero laudibus; de tribunitia potestate taceo: nec enim reprehendere libet, nec laudare possum. *M.*

Vitia quidem tribunatus præclare, Quinte, 10 perspicis. Sed est iniqua in omni re accusanda, prætermiſſis bonis, malorum enumeratio, vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel consulatus vituperio est, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali. Sed bonum, quod est quæsitum in ea, sine isto malo non haberemus. Nimia potestas est tribunorum plebis: quis negat? sed vis populi multo sævior multoque vehementior, quæ ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim

suo periculo progredi cogitat: populi impe-
 tus periculi rationem sui non habet. At ali-
 24 quando incenditur. Et quidem sæpe sedatur.
 Quod enim est tam desperatum collegium, in
 quo nemo e decem sana mente fit? quin ip-
 sum Ti. Gracchum non solum vetitus, sed
 etiam sublatus intercessor perculerat. Quid
 enim illum aliud perculit, nisi quod potesta-
 tem intercedendi collegæ abrogavit? sed tu
 sapientiam majorum in illo vide. Concessa ple-
 bi a patribus ista potestate, arma ceciderunt:
 restincta seditio est: inventum est tempera-
 mentum, quo tenuiores cum principibus æqua-
 ri se putarent: in quo uno fuit civitatis sa-
 lus. At duo Gracchi fuerunt. Et præter eos
 quamvis enumeres multos licet; cum deni-
 creantur, nonnullos in omni memoria repe-
 rires perniciosos tribunos? leves, etiam non
 bonos fortasse plures. Invidia quidem sum-
 mus ordo caret: plebes de suo jure pericu-
 25 losas contentiones nullas facit. Quamobrem
 aut exigendi reges non fuerunt; aut plebi re,
 non verbo danda libertas: quæ tamen sic da-
 ta est, ut multis præclarissimis addiceretur,
 II ut auctoritati principum cederet. Nostra au-
 tem causa, quæ, optime & dulcissime frater,
 incidit in tribunitiam potestatem, nihil ha-

buit content
 plebs incitat
 cula soluta
 terrore eti
 tum peste
 reipublica
 diatumum
 lisset. Atq
 enim non n
 tate dignu
 set? Quo
 pro salute
 bus gra
 farentis
 bunus a
 in Læna
 set; fette
 turque n
 fuerunt,
 mi viri,
 vitate, q
 Pompeju
 valde prob
 tendere, no
 videndum fu
 Sentit enim
 lam potestate

buit contentionis cum tribunatu. Non enim plebs incitata nostris rebus invidit; sed vincula soluta sunt, & servitia incitata, adjuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illatum peste certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicæ tempore: cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modo liber, sed etiam servus libertate dignus fuit, cui nostra salus cara non esset? Quod si is casus fuisset rerum, quas ²⁶ pro salute reipublicæ gessimus, ut non omnibus gratus esset; & si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in Lænatem, Saturnius in Metellum, incitasset; ferremus, o Quinte frater, consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompejum vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam quid necessarium. Sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem: quippe quam tantopere po-

pulus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita? sapientis autem civis fuit, causam nec perniciosam, & ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in hujusmodi sermone, ut transiri alio possit, AD MODUM, 12
dici. *Att.* Prorsus ita est. *Q.* Haud equidem
27 assentior: tu tamen ad reliqua pergas velim.
M. Perseveras tu quidem, & in tua vetere sententia permanes. *Q.* Nunc mehercule. *Att.* Ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quæ restant, audiamus.

M. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia & judicia dantur: judicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur; auspicia, ut multos inutiles comitiatus, probabiles impedirent moræ: sæpe enim populi impetum injustum, auspiciis dii immortales represserunt. Ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, popularem sane neminem in summum locum, nisi per populum, venire, sublata cooptatione censoria. Sed præsto est hujus vitii temperatio, quod senatus lege nostra confirmatur auctoritas. 28
Sequitur enim: *Ejus decreta rata sunt.* Nam ita se res habet, ut, si senatus, dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defen-

dant omnes;
ordinis confi
possit, ex te
populo, a
moderatu
fertim si
mum est,
men esto.
est, & lat
censorem
ro, et si es
memoria
dixerim.
dices or
Attice:
hominib
qui forte
habetur
lex jube
unquam
factu est
na; de q
suerit loci
non deerit
tempus ven
tem, etiam si
de education

dant omnes; & si ordines reliqui, principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint, possit, ex temperatione juris, cum potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus & concors civitatis status, præsertim si proximæ legi parebitur. Nam proximum est, *Is ordo vitio careto: ceteris specimen esto.* Q. Præclara vero, frater, ista lex est, & late patet, ut vitio careat ordo, & censorem quærat interpretem. Att. Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque memoriam retinet consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare. M. Omitte ista, Attice: non enim de hoc senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, hæc habetur oratio. Nam cum omni vitio carere lex jubeat, ne veniet quidem in eum ordinem unquam vitii particeps. Id autem difficile factu est, nisi educatione quadam & disciplina; de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci, aut temporis. Att. Locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum; tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi præterieris, repetam a te istum de educatione & de disciplina locum, M. Tu

vero & istum, Attice, & si quem alium præ-
 terii. *Ceteris specimen esto*; quod si est, tene-
 mus omnia. Ut enim cupiditatibus principum
 & vitis infici solet tota civitas; sic emen-
 dari & corrigi continentia. Vir magnus, &
 nobis omnibus amicus, L. Lucullus, effere-
 batur, quasi commodissime respondisset, cum
 esset objecta magnificentia villæ Tusculanæ,
 duo se habere vicinos; superiorem, equitem
 Romanum, inferiorem, libertinum: quorum
 cum essent magnificæ villæ, concedi sibi oport-
 ere, quod iis, qui tenuioris ordinis essent,
 liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum na-
 tum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non
 31 faceres, non liceret. Quis enim ferret istos,
 cum videret eorum villas signis & tabulis re-
 fertas, partim publicis, partim etiam sacris &
 religiosis? quis non frangeret eorum libidi-
 nes, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent,
 14 cupiditatis ejusdem tenerentur? Nec enim
 tantum mali est peccare principes (quamquam
 est magnum hoc per se ipsum malum) quan-
 tum illud, quod permulti imitatores princi-
 pum existunt. Nam licet videre, si velis re-
 plicare memoriam temporum, qualescunque
 summi civitatis viri fuerint, talem civitatem
 fuisse; quæcunque mutatio morum in prin-

cipibus existi
 Idque hand
 toni nostro
 ait mutati
 tem nobi
 mutari ei
 republica
 solum vitis
 in civitate
 corruppur
 plusque et
 que hæc
 coangub
 admodu
 ti, vel
 gere pot
 lis libris
 reliqua
 Prox
 jubeo ne
 Ita mehe
 sibi lex,
 cam, Tite
 tum & sæ
 mandando,
 rogatione se
 lius esset.

cipibus exstiterit, eandem in populo secutam.
 Idque haud paulo est verius, quam quod Pla- 32
 toni nostro placet, qui musicorum cantibus
 ait mutatis, mutari civitatum status. Ego au-
 tem nobilium vita victuque mutato, mores
 mutari civitatum puto. Quo perniciosius de
 republica merentur vitiosi principes, quod non
 solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt
 in civitatem; neque solum obsunt, quod ipsi
 corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt,
 plusque exemplo, quam peccato nocent. At-
 que hæc lex dilatata in ordinem cunctum,
 coangustari etiam potest: pauci enim, atque
 admodum pauci, honore & gloria amplifica-
 ti, vel corrumpere mores civitatis, vel corri-
 gere possunt. Sed hæc & nunc satis, & in il-
 lis libris tractata sunt diligentius; quare ad
 reliqua veniamus.

Proximum autem est de suffragiis; quæ 33
 jubeo nota esse optimatibus, populo libera. Att.
 Ita mehercule attendi, nec satis intellexi, quid
 sibi lex, aut quid verba ista vellent. M. Di- 15
 cam, Tite, & versabor in re difficili, ac mul-
 tum & sæpe quæsitâ, suffragia in magistratu
 mandando, aut reo judicando, aut lege aut
 rogatione sciscenda, clam an palam ferre me-
 lius esset. Att. An etiam id dubium est? Q.

Vereor, ne a te rursus dissentiam. *M.* Non facies, *Quinte*: nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed, obtineri an possit, videndum est. *Q.* Frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime & fallit imperitos, & obest sæpissime reipublicæ, cum aliquid verum & rectum esse dicitur, sed obtineri, id est, obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, cum agitur severe: deinde vi opprimi in bona causa est melius, quam malæ cedere. Quis autem non sentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber nunquam desideravit; idem oppressus dominatu ac potentia principum, flagitavit. Itaque graviora judicia de potentissimis hominibus existant vocis, quam tabellæ. Quamobrem suffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus, nec auctor unquam bonus. Sunt enim quatuor leges tabellariæ: quarum prima de magistratibus mandandis; ea est *Gabinia*, lata ab homine ignoto & for-

16

35

aldo. Secut
puli iudicio
Cassio, sed,
bonis, at
tione auc
bendis leg
probi civis
salutem a
re relinqui
ipse Cassiu
huic quoq
que, quor
lium, no
noster f
ad vixit
monio se
renti leg
ctus in
post fili
mari. A
delata, S
Cicero, q
publica no
li maluisse
cognoscim
aut repetim
non quid ho

dido. Secuta biennio post Cassia est, de populi
 iudicio; ea a nobili homine lata est, L. Cassio, sed, pace familiarum dixerim, dissidente a
 bonis, atque omni rumusculos populares ratione aucupante. Carbonis est tertia de ju-
 bendis legibus ac vetandis, seditiosi atque improbi civis; cui ne reditus quidem ad bonos,
 salutem a bonis potuit afferre. Uno in gene- 36
 re relinqui videbatur vocis suffragium, quod
 ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit
 huic quoque iudicio Coelius tabellam, doluit-
 que, quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popi-
 lium, nocuisse & reipublicae. Et avus quidem
 noster singulari virtute in hoc municipio, quo-
 ad vixit, restitit M. Gratidio, cuius in matri-
 monio sororem, aviam nostram, habebat, fe-
 renti legem tabellariam. Excitabat enim flu-
 ctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius, quos
 post filius ejus Marius in Aegæo excitavit
 mari. Ac nostro quidem, cum res esset ad se
 delata, Scaurus consul, *Utinam*, inquit, *M.*
Cicero, isto animo atque virtute in summa re-
publica nobiscum versari, quam in municipa-
li maluisses! Quamobrem, quoniam non re- 37
 cognoscimus nunc leges populi Romani, sed
 aut repetimus ereptas, aut novas scribimus;
 non quid hoc populo obtineri possit, sed quid

optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cas-
 siæ legis culpam Scipio tuus sustinet, quo
 auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam
 tuleris, ipse præstabis: nec enim mihi placet,
 nec Attico nostro, quantum e vultu ejus in-
 17 telligo. *Att.* Mihi vero nihil unquam popu-
 lare placuit; eamque optimam rempublicam
 esse duco, quam hic consul constituerat, quæ
 38 fit in potestatem optimorum. *M.* Vos demum,
 ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed
 ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio,
 tamen libertatem istam largior populo, ut &
 auctoritate valeant, & utantur boni. Sic enim
 a me recitata lex est de suffragiis: *Optimati-*
bus nota, plebi libera sunt. Quæ lex hanc
 sententiam continet, ut omnes leges tolleret,
 quæ postea latæ sunt, quæ tegunt omni ra-
 tione suffragium, ne quis inspiciat tabellam,
 39 ne roget, ne appellet. Pontes etiam lex Ma-
 ria fecit angustos. Quæ si opposita sunt am-
 bitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: si
 valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus;
 habeat sane populus tabellam, quasi vindicem
 libertatis, dummodo hæc optimo cuique, &
 gravissimo civi ostendatur, ultroque offera-
 tur, uti in eo sit ipso libertas, in quo populo
 potestas honeste bonis gratificandi datur. Eo-

que nunc fit
 dictum est,
 net, quam
 tis est. H
 ritati, au
 tam larg
 si quando
 quid opti
 nostra libe
 ritas retir
 Deind
 pulo age
 arbitror
 que in
 modest
 tur, &
 tes, sed
 quod in
 nator is
 animus,
 iussa tri
 habet, c
 id est, rog
 brevitatis,
 toris, mag
 quam longa
 cante senat

que nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere factis est. Hoc retento, reliqua voluntas auctoritati, aut gratiæ traditur. Itaque, ut omit- tam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus fileat, quæri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quamobrem lege nostra libertatis species datur, bonorum aucto- ritas retinetur, contentiõnis causa tollitur.

Deinde sequitur, quibus jus fit cum po- 18
pulo agendi, aut cum senatu; gravis, &, ut 40
arbitror, præclara lex. *Quæ cum populo, quæ-
que in patribus agentur, modica sunt;* id est,
modesta atque sedata, Actor enim modera-
tur, & fingit non modo mentem ac volunta-
tes, sed pæne vultus eorum, apud quos agit;
quod in senatu non difficile est. Est enim se-
nator is, cujus non ad auditorem referatur
animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic
iussa tria sunt: ut adsit; nam gravitatem res
habet, cum frequens ordo est: ut loco dicat,
id est, rogatus: ut modo, ne sit infinitus; nam
brevitas, non modo senatoris, sed etiam ora-
toris, magna laus est in sententia. Nec est un-
quam longa oratione utendum, nisi, aut pec-
cante senatu, quod fit ambitione sæpissime,

nullo magistratu adjuvante, tolli diem utile est; aut cum tanta causa est, ut opus sit oratoris copia, vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus
 41 noster Cato est. Quodque addit, *Causas populi teneto*, est senatori necessarium nosse rempublicam; idque late patet: quid habeat militum, quid valeat ærario, quos socios respublica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, qua quisque sit lege, conditione, fœdere: tenere consuetudinem decernendi, nosse exempla majorum. Videtis jam, genus hoc omne scientiæ, diligentia, memoriæ esse, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest.

32 Deinceps sunt cum populo actiones: in quibus primum & maximum, *Vis abesto*. Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium juri & legibus, nihil minus civile & humanum, quam, composita & constituta respublica, quidquam agi per vim. Parere jubet intercessori: quo nihil præstantius. Impediri enim bonam rem melius, quam concedi malæ.

19 Quod vero actoris jubeo esse fraudem, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia; quem est senatus secutus, cum decrevisset, C. Claudio consule de Cn. Carbonis seditione referente, invito eo, qui cum popu-

lo ageret, seditionem non posse fieri, quippe
cui liceat concilium, simulatque intercessum,
turbarique cœptum fit, dimittere. Quod qui
permovet, cum agi nihil potest, vim quærit;
cujus impunitatem amittit hac lege. Sequi-
tur illud: *Intercessor rei malae, salutaris ci-
vis esto.* Quis non studiose reipublicæ subve-⁴³
nerit, hac tam præclara legis voce laudatus?
Sunt deinde posita deinceps, quæ habemus
etiam in publicis institutis atque legibus: *Au-
spicia servanto, auguri parento.* Est autem bo-
ni auguris, meminisse, maximis reipublicæ
temporibus præsto esse debere; Jovique op-
timo maximo se consiliarium atque admini-
strum datum, ut sibi eos, quos in auspicio ef-
se jufferit; cœlique partes sibi definitas esse
traditas, de quibus sæpe opem reipublicæ fer-
re possit. Deinde de promulgatione, de sin-
gulis rebus agendis, de privatis, magistrati-
busve audiendis. Tum leges præclarissimæ⁴⁴
de XII tabulis tralatæ duæ; quarum altera
privilegia tollit; altera de capite civis roga-
ri, nisi maximo comitiatu, vetat. Nondum
cognitis seditiosis, tribunis plebis ne cogitatis
quidem, admirandum, tantum majores in po-
sterum providisse: in privos homines leges
ferri noluerunt: id est enim privilegium;

quo quid est injustius? cum legis hæc vis sit, scitum est jussum in omnes: ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt, Descriptus enim populus censu, ordinibus, ætatibus, plus adhibet ad suffragium consilii, 45 quam fusc in tribus convocatus. Quo verius in nostra causa vir magni ingenii, summaque prudentia, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum esse de nobis. Præter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, præterea neque tributa capitis comitia rata esse possent, neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est & nobis, & clarissimis viris melius, de quo servi & latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

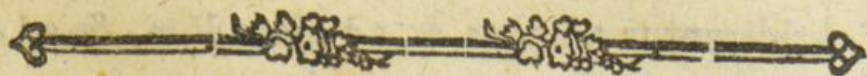
20 Sequuntur de captis pecuniis, & de am-
46 bitu leges. Quæ cum magis judiciis, quam verbis fancienda sint, adjungitur, *Noxiæ poena par esto*, ut in suo vitio quisque plectatur: vis, capite; avaritia, multa; honoris cupiditas, ignominia fanciatur. Extremæ leges sunt nobis non usitatæ; reipublicæ, necessariæ. Legum custodiam nullam habemus. Itaque hæc leges sunt, quas apparitores nostri volunt; a librariis petimus; publicis litteris configna-

tam memor
Græci hoc
creantur:
dem etia
etiam fa
que rev
quandoc
mus esse
rint, ed
gesserint
in Græc
bus. Q
nisi su
tiones
integr
servari
gistrati
At
quid t
de jud
junctu
populi
dicenda
loco est,
ignorari
turpissimu
est, leges

tam memoriam publicam nullam habemus. Græci hoc diligentius; apud quos νομοφύλακες creantur: nec hi solum litteras (nam id quidem etiam apud majores nostros erat) sed etiam facta hominum observabant, ad legesque revocabant. Hæc detur cura censoribus; 47 quandoquidem eos in republica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant & exponant, quid in magistratu gesserint; deque iis censes præjudicent. Hoc in Græcia fit, publice constitutis accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii. Quocirca melius est, rationes referri, causamque exponi censoribus; integram tamen legem accusatori iudicioque servari. Sed satis jam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis.

Att. Si nos tacemus, locus ipse admonet, quid tibi sit deinde dicendum? *M.* Mihine? de judiciis arbitror, Pomponi: id est enim junctum magistratibus. *Att.* Quid? de jure 48 populi Romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? *M.* Quid tandem hoc loco est, quod requiras? *Att.* Egone? quod ignorari ab iis, qui in republica versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis lego; sic animadverto,

quosque in magistratibus ignoratione juris sul-
 tantum sapere, quantum apparitores velint.
 Quamobrem, si de sacrorum alienatione di-
 cendum putasti, quoniam de religione leges
 proposueras; faciendum tibi est, ut, magi-
 stratibus lege constitutis, de potestate, tum de
 49 jure disputes. *M.* Faciam breviter, si conse-
 qui potuero: nam pluribus verbis scripsit ad
 patrem tuum *M. Junius* sodalis, perite, meo
 quidem iudicio, & diligenter. At de jure na-
 turæ cogitare per nos, atque dicere debemus;
 de jure populi Romani, quæ relicta sunt &
 tradita. *Att.* Sic profecto censeo; & id ipsum,
 quod dicis, exspecto.

M. TVLLII CICERONIS

DE

O F F I C I I S

AD

M A R C U M F I L I U M

LIBER I.

QUAMQUAM te, Marce fili, annum jam au-
dientem Cratippum, idque Athenis, abunda-
re oportet præceptis institutisque philosophiæ,
propter summam & doctoris auctoritatem, &
urbis; quorum alter te scientia augere po-
test, altera exemplis: tamen, ut ipse ad me-
am utilitatem semper cum Græcis Latina con-
junxi, neque id in philosophia solum, sed etiam
in dicendi exercitatione feci; idem tibi cen-
seo faciendum, ut par sis in utriusque oratio-
nis facultate. Quam quidem ad rem, nos (ut
videmur) magnum attulimus adjumentum ho-
minibus nostris; ut non modo Græcarum lit-
terarum rudes, sed etiam docti, aliquantum

Opp. Phil. T. IV.

H

se arbitrentur adeptos & ad dicendum, & ad
 2 judicandum. Quamobrem disces tu quidem a
 principe hujus ætatis philosophorum, & dis-
 ces, quamdiu voles; tamdiu autem velle de-
 bebis, quoad te, quantum proficias, non pœ-
 nitebit. Sed tamen nostra legens, non multum
 a Peripateticis dissidentia, quoniam utrique,
 & Socratici, & Platonici esse volumus; de
 rebus ipsis utere tuo iudicio; nihil enim im-
 pedio: orationem autem Latinam profecto
 legendis nostris efficies pleniorum. Nec vero
 arroganter hoc dictum existimari velim. Nam
 philosophandi scientiam concedens multis;
 quod est oratoris proprium, apte, distincte,
 ornateque dicere, quoniam in eo studio æta-
 tem consumsi, si id mihi assumo, videor id meo
 3 jure quodam modo vindicare. Quamobrem
 magnopere te hortor, mi Cicero, ut non so-
 lum orationes meas, sed hos etiam de philo-
 sophia libros, qui jam illos fere æquarunt, stu-
 diose legas. Vis enim dicendi major est in
 illis: sed hoc quoque colendum est æquabile
 & temperatum orationis genus. Et id qui-
 dem nemini video Græcorum adhuc contigisse,
 ut idem utroque in genere laboraret, se-
 quereturque & illud forense dicendi, & hoc
 quietum disputandi genus: nisi forte Deme-

trius Phale
 disputator
 dulcis tar
 sis agnos
 que pr
 utrumq
 Platone
 tractare
 potuisse
 a Plato
 re vol
 tulisse.
 erate
 lecta
 iffem
 mult
 quod
 ritati
 in ph
 copie
 pater
 illis
 neque
 sibus,
 tecum
 has, va
 sita vita

trius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens; dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium: utrumque certe secuti sumus. Equidem & 4 Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime & copiosissime potuisse dicere; & Demosthenem, si illa, quæ a Platone didicerat, tenuisset, & pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele & Isocrate judico; quorum uterque suo studio delectatus, contempsit alterum. Sed cum statu- 2 issem aliquid hoc tempore ad te scribere, & multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod & ætati tuæ esset aptissimum, & auctoritati meæ gravissimum. Nam cum multa sint in philosophia & gravia, & utilia, accurate copioseque a philosophis disputata; latissime patere videntur ea, quæ de officiis tradita ab illis & præcepta sunt. Nulla enim vitæ pars neque publicis, neque privatis; neque forensibus, neque domesticis in rebus; neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: in eoque colenda sita vitæ est honestas omnis, & in negligenti-

3do turpitude. Atque hæc quidem quæstio communis est omnium philosophorum. Quis est enim, qui nullis officii præceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullæ disciplinæ, quæ propositis bonorum & malorum finibus, officium omne pervertant. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum; idque suis commodis, non honestate metitur: hic, si sibi ipse consentiat, & non interdum naturæ bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec justitiam, nec liberalitatem, Fortis vero, dolorem summum malum judicans; aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest.

6 Quæ quamquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hæ disciplinæ igitur, si sibi consentaneæ esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii præcepta firma, stabilia, conjuncta naturæ, tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem propter se dicant expectendam. Itaque propria est ea præceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum; quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, jam pridem explosa sententia est: qui tamen hæ-

berent jus
rum aliqu
cil inventi
hoc quid
tiffimum
ut solen
trioque
debitur,
Plac
de offic
officium
miror.
de ali
profi
dispu
stio:
bonor
ceptis
form
exem
num
quæ
officio
quam
minus
vitæ e
bus est

berent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur hoc quidem tempore, & hac in quaestione potissimum Stoicos, non ut interpretes; sed, ut solemus, e fontibus eorum, judicio arbitrioque nostro, quantum, quoque modo videbitur, hauriemus.

Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium; quod a Panætio prætermisum esse miror. Omnis enim, quæ a ratione suscipitur de aliqua re, institutio, debet a definitione proficisci; ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur. Omnis de officio duplex est quaestio: unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum; alterum, quod positum est in præceptis, quibus in omnes partes usus vitæ conformari possit. Superioris generis hujusmodi exempla sunt: Omnia officia perfecta sint: 3
num quod officium aliud alio majus sit: & quæ sunt generis ejusdem. Quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea, quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad institutionem vitæ communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum. Atque

etiam alia divisio est officii; nam & medium quoddam officium dicitur, & perfectum. Perfectum officium, rectum, opinor, vocemus, quod Græci *κατ' ὀρθότητα*, hoc autem commune *κατ' ἤκρον* vocant. Atque ea sic definiunt, ut, rectum quod fit, id perfectum officium esse definiant; medium autem officium id esse dicant, quod, cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. Triplex igitur est, ut Panætio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam, honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit: in quo considerando sæpe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt, aut consultant, ad vitæ commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus & se possint juvare, & suos, conducatur id, necne, de quo deliberant: quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Cum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur deliberando animus, afferaturque ancipitem curam cogitandi.

¹⁰ Hac divisione, (cum præterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo præter-

missa sunt. Nec enim solum utrum honestum, an turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur est de honesto, sed dupliciter: tum pari ratione de utili: post de comparatione eorum differendum.

Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam, corpusque tueatur, declinetque ea, quæ nocitura videantur, quæque ad vivendum sint necessaria, anquirat, & paret, ut pastum, ut latibula, ut alia ejusdem generis. Commune item animantium omnium est conjunctionis appetitus, procreandi causa, & cura quædam eorum, quæ procreata sunt. Sed inter hominem & beluam hoc maxime interest, quod hæc tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque præsens est, se accommodat, paululum admodum sentiens præteritum, aut futurum. Homo autem, (quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt, earumque progressus, & quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, & rebus præsentibus

adjungit atque annectit futuras,) facile totius vitæ cursum videt, ad eamque degendam
 12 præparat res necessarias. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini & ad orationis, & ad vitæ societatem; ingeneratque in primis præcipuum quendam amorem in eos, qui procreati sunt; impellitque, ut hominum cœtus & celebrationes esse, & a se obiri velit; ob easque causas studeat parare ea, quæ suppeditent & ad cultum, & ad victum; nec sibi soli, sed conjugi, liberis, ceterisque, quos caros habeat, tuerique debeat: quæ cura exfuscitat etiam animos, &
 13 majores ad rem gerendam facit. In primisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque cum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere; cognitionemque rerum aut occultarum, aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum, simplex, sincerumque sit, id esse naturæ hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adjuncta est appetitio quædam principatus, ut nemini parere animus bene à natura informatus velit, nisi præcipienti, aut docenti, aut utilitatis causa, juste & legitime imperanti: ex

quo animi magnitudo existit, humanarum-
que rerum contemptio. Nec vero illa parva ¹⁴
vis naturæ est rationisque, quod unum hoc
animal sentit, quid sit ordo; quid sit, quod
deceat; in factis dictisque qui modus. Ita-
que eorum ipsorum, quæ adspectu sentiun-
tur, nullum aliud animal pulchritudinem, ve-
nustatem, convenientiam partium sentit:
quam similitudinem natura ratioque ab ocu-
lis ad animum transferens, multo etiam ma-
gis pulchritudinem, constantiam, ordinem in
consiliis factisque conservandum putat; ca-
vetque, ne quid indecore, effeminateve faci-
at; tum in omnibus & opinionibus, & factis,
ne quid libidinosè aut faciat aut cogitet. Qui-
bus ex rebus conflatur & efficitur id, quod
quærimus, honestum; quod etiam si nobili-
tatum non sit, tamen honestum sit; quodque
vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, na-
tura esse laudabile.

Formam quidem ipsam, Marce fili, & tan- ⁵
quam faciem honesti vides; quæ si oculis cer-
neretur, mirabiles amores (ut ait Plato) ex-
citaret sui. Sed omne, quod honestum est,
id quatuor partium oritur ex aliqua. Aut enim
in perspicientia veri sollertiaque versatur;
aut in hominum societate tuenda, tribuendo-

que suum cuique, & rerum contractarum fide;
 aut in animi excelsi atque invicti magnitu-
 dine ac robore; aut in omnium, quæ fiunt,
 quæque dicuntur, ordine & modo, in quo
 15 inest modestia & temperantia. Quæ quatuor
 quamquam inter se colligata atque implicata
 sunt, tamen ex singulis certa officiorum ge-
 nera nascuntur: velut ex ea parte, quæ pri-
 ma descripta est, in qua sapientiam & pru-
 dentiam ponimus, inest indagatio atque in-
 ventio veri; ejusque virtutis hoc munus est
 16 proprium. Ut enim quisque maxime perspi-
 cit, quid in re quaque verissimum sit, quique
 acutissime & celerrime potest & videre, &
 explicare rationem, is prudentissimus & sa-
 pientissimus rite haberi solet. Quocirca huic,
 quasi materia, quam tractet, & in qua ver-
 17 setur, subjecta est veritas. Reliquis autem tri-
 bus virtutibus necessitates propositæ sunt ad
 eas res parandas tuendasque, quibus actio
 vitæ continetur: ut & societas hominum con-
 junctioque servetur, & animi excellentia ma-
 gnitudoque cum in augendis opibus utilita-
 tibusque & sibi & suis comparandis, tum mul-
 to magis in his ipsis despiciendis eluceat. Or-
 do autem, & constantia, & moderatio, & ea
 quæ sunt his similia, versantur in eo genere,

ad quod adhibenda est actio quædam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quæ 18 tractantur in vita, modum quendam & ordinem adhibentes, honestatem & decus conservabimus.

Ex quatuor autem locis, in quos honesti 6 naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur & ducimur ad cognitionis & scientiæ cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus; labi autem, errare, nescire, decipi, & malum, & turpe ducimus. In hoc genere & naturali, & honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamur: quod vitium 19 efugere qui volet, (omnes autem velle debent) adhibebit ad considerandas res & tempus, & diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium, multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias: quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis & cognitione dignis operæ curæque ponetur, id jure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpicium audivimus; in geometria Sex. Pompejum ipsi cognovimus; multos in dialecticis, plures in

jure civili: quæ omnes artes in veri investigatione versantur; cujus studio a rebus gerendis abduci, contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen sæpe fit intermissio; multique dantur ad studia reditus; tum agitatio mentis, quæ nunquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motusque animi, aut in consiliis capiendis de rebus honestis, & pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiæ cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

7 De tribus autem reliquis latissime patet
 20 ea ratio, qua societas hominum inter ipsos,
 & vitæ quasi communitas continetur: cujus partes duæ sunt: justitia, in qua virtutis splendor est maximus, ex qua boni viri nominantur; & huic conjuncta beneficentia, quam eandem vel benignitatem vel liberalitatem appellare licet. Sed justitiæ primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi laesifus injuria: deinde ut communibus utatur
 21 tur pro communibus, privatis ut suis. Sunt autem privata nulla natura: sed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoria, ut qui bello potiti sunt;

aut lege, pactione, conditione, sorte. Ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatum dicatur; Tusculanus Tusculanorum: similisque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo, quia suum cujusque fit, eorum, quæ natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: eo si qui sibi plus appetet, violabit jus humanæ societatis. Sed quoniam, ²² (ut præclare scriptum est a Platone) non nobis solis nati sumus, ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici; atque, ut placet Stoicis, quæ in terris gignantur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se, aliis alii prodesse possent; in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo: tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. Fundamentum est autem justitiæ fides; id est, dictorum conventorum- ²³ que constantia & veritas. Ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuiquam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta; credamusque, quia fiat, quod dictum est, appellatam fidem.

Sed injustitiæ genera duo sunt: unum eo-

rum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus inferitur, si possint, non propulsant injuriam. Nam qui injuste impetum in quempiam facit, aut ira, aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur focio: qui autem non defendit, nec obfistit, si potest, injuriæ, tam est in vitio, quam si parentes, aut patriam, aut focios deserat. Atque illæ quidem injuriæ, quæ nocendi causa de industria inferuntur, sæpe a metu proficiscuntur; cum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quæ concupiverunt; in quo vitio latissime patet avaritia. Expetuntur autem divitiæ cum ad usus vitæ necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major est animus, in iis pecuniæ cupiditas spectat ad opes, & ad gratificandi facultatem; ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitæque cultus cum elegantia & copia; quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniæ cupiditas esset. Nec vero rei familia-

ris amplifi
sed fugier
tem add
piat obl
gloriæ
est ap
Nu
id latit
in que
plerun
fit, sa
modo
divit
que
cipa
quod
ingen
rii, p
cave
Sed
utr
rur
to,
qua
ea,
Ac
est.

ris amplificatio, nemini nocens, vituperanda:
 sed fugienda semper injuria est. Maxime au- 26
 tem adducuntur plerique, ut eos justitiæ ca-
 piat oblivio, cum in imperiorum, honorum,
 gloriæ cupiditatem inciderunt. Quod enim
 est apud Ennium,

Nulla sancta societas, nec fides regni est:

id latius patet. Nam, quidquid ejusmodi est,
 in quo non possint plures excellere, in eo fit
 plerumque tanta contentio, ut difficillimum
 sit, sanctam servare societatem. Declaravit id
 modo temeritas C. Cæsaris, qui omnia jura
 divina atque humana pervertit, propter eum,
 quem sibi ipse opinionis errore finxerat, prin-
 cipatum. Est autem in hoc genere molestum,
 quod in maximis animis, splendidissimisque
 ingeniis plerumque existunt honoris, impe-
 rii, potentiæ, gloriæ cupiditates: quo magis
 cavendum est, ne quid in eo genere peccetur.
 Sed in omni injustitia permultum interest, 27
 utrum perturbatione aliqua animi, quæ ple-
 rumque brevis est, & ad tempus; an consul-
 to, & cogitata fiat injuria. Leviora enim sunt,
 quæ repentino aliquo motu accidunt, quam
 ea, quæ meditata & præparata inferuntur.
 Ac de inferenda quidem injuria satis dictum
 est. Prætermittendæ autem defensionis, de- 9

28 serendique officii, plures solent esse causæ. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut sumtus suscipere nolunt; aut etiam negligentia, pigritia, inertia; aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non fatis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum, quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quæ plerique vehementer expetant, de quibus inter se digladiari soleant, contemnant, & pro nihilo ducant, propterea justos esse. Nam dum alterum justitiæ genus assequuntur, inferenda ne cui noceant injuria; in alterum incidunt: discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putant, nisi coactos; æquius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita justum est, quod recte fit, si est voluntarium. Sunt etiam, 29 qui aut studio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero injustitiæ genere vacant, in alterum incurrunt. Deserunt enim vitæ societatem, quia nihil confesunt in eam studiis, nihil operæ, nihil facultatum.

Quo-

Quoniam igitur duobus generibus iniustitiæ propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus justitia continetur; facile, quod cujusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, judicare. Est ³⁰ enim difficilis cura rerum alienarum; quamquam Terentianus ille Chremes *humani nihil a se alienum putat*: sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quæ nobis ipsis aut prospera, aut adversa eveniunt, quam illa, quæ ceteris, quæ quasi longo intervallo interjecto videmus; aliter de illis, ac de nobis, judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, æquum sit, an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se: dubitatio cogitationem significat injuriæ. Sed incidunt sæpe tempora, cum ¹⁰ ea, quæ maxime videntur digna esse justo ho- ³¹ mine, eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria; ut non reddere depositum, etiam promissum non facere, quæque perfinent ad veritatem, & ad fidem, ea migrare interdum, & non servare, sit justum. Referri enim decet ad ea, quæ propositi in principio, fundamenta justitiæ: primum, ut ne cui noceatur; deinde, ut com-

muni utilitati serviatur. Ea cum tempore commutantur, commutatur officium, & non semper est idem. Potest enim accidere promissum aliquod, & conventum, ut id effici sit inutile, vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit; quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quæ sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi profint, cui promiseris, contra officium est, majus anteponi minori: ut, si constitueris te cuiquam advocatum in rem præsentem esse venturum, atque interim graviter ægrotare filius coeperit, non sit contra officium, non facere quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis standum non esse, quis non videt, quæ coactus quis metu, quæ deceptus dolo promiserit? quæ quidem pleraque jure prætorio liberantur, nonnulla legibus. Exsistunt etiam sæpe injuriæ calumnia quadam, & nimis callida, sed malitiosa juris interpre-

tatione. Ex quo illud, *Summum jus, summa injuria*, factum est jam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur; ut ille, qui, cum triginta dierum essent cum hoste pactæ induciæ, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactæ, non noctium induciæ. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium, (nihil enim præter auditum habeo,) arbitrum Nolanis & Neapolitanis definitibus a senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter; atque ut regredi, quam progredi mallent. Id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. Decipere hoc quidem est, non judicare: quocirca in omni re fugienda est talis solertia.

Sunt autem quædam officia etiam adver- II
sus eos servanda, a quibus injuriam acceperis. Est enim ulciscendi & puniendi modus; atque haud scio, an satis sit, eum, qui laceraverit, injuriæ suæ poenitere; ut & ipse ne quid tale posthac, & ceteri sint ad injuriam tardiores. Atque in republica maxime con- 34

fervanda sunt jura belli. Nam cum sint duo
 genera decertandi, unum per disceptationem,
 alterum per vim; cumque illud proprium sit
 hominis, hoc beluarum: confugiendum est ad
 35 posterius, si uti non licet superiore. Quare
 suscipienda quidem bella sunt ob eam causam,
 ut sine injuria in pace vivatur: parta autem
 victoria, conservandi ii, qui non crudeles in
 bello, non immanes fuerunt; ut majores no-
 stri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos,
 Hernicos in civitatem etiam acceperunt; at
 Carthaginem & Numantiam funditus sustu-
 lerunt. nollem Corinthum: sed credo aliquid
 secutos, opportunitatem loci maxime, ne pos-
 set aliquando ad bellum faciendum locus ipse
 adhortari. Mea quidem sententia, paci, quæ
 nihil habitura sit insidiarum, semper est con-
 sulendum: in quo si mihi esset obtemperatum;
 si non optimam, at aliquam rempublicam,
 quæ nunc nulla est, haberemus. Et cum iis,
 quos vi deviceris, consulendum est; tum ii,
 qui, armis positis, ad imperatorum fidem con-
 fugient, quamvis murum aries percusserit,
 recipiendi sunt: in quo tantopere apud no-
 stros justitia culta est, ut ii, qui civitates, aut
 nationes devictas bello in fidem recepissent,
 36 earum patroni essent more majorum. Ac bel-

li quidem æquitas sanctissime fetiali populi
 Romani jure perscripta est; ex quo intelligi
 potest, nullum bellum esse justum, nisi quod
 aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum
 ante sit & indictum. Pompilius imperator te-
 nebat provinciam; in cujus exercitu Catonis
 filius tiro militabat. Cum autem Pompilio vi-
 deretur, unam dimittere legionem; Catonis
 quoque filium, qui in eadem legione milita-
 bat, dimisit. Sed cum amore pugnandi in ex-
 exercitu remansisset, Cato ad Pompilium scrip-
 psit, ut, si eum pateretur in exercitu remane-
 re, secundo eum obligaret militiæ sacramen-
 to; quia, priore amisso, jure cum hostibus pug-
 nare non poterat: adeo summa erat observa- 37
 tio in bello movendo. M. quidem Catonis se-
 nis epistola est ad M. filium, in qua scripsit,
 se audisse, eum missum factum esse a consu-
 le, cum in Macedonia Persico bello miles es-
 set. Monet igitur, ut caveat, ne prælium ine-
 at: negat enim jus esse, qui miles non sit, pug-
 nare cum hoste. Equidem illud etiam ani- 12
 madverte, quod qui proprio nomine perdu-
 ellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi
 tristitiam rei mitigatam. Hostis enim apud ma-
 jores nostros is dicebatur, quem nunc pere-
 grinum dicimus, Indicant duodecim tabulæ:

AUT STATUS DIES CUM HOSTE. Itemque, AD-
 VERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS.
 Quid ad hanc mansuetudinem addi potest?
 eum, quicum bellum geras, tam molli nomi-
 ne appellari? Quamquam id nomen durius
 jam effecit vetustas: a peregrino enim reces-
 sit, & proprie in eo, qui arma contra ferret,
 38 remansit. Cum vero de imperio decertatur,
 belloque quæritur gloria, causas omnino sub-
 esse tamen oportet easdem, quas dixi paulo
 ante justas causas esse bellorum. Sed ea bella,
 quibus imperii gloria proposita est, minus acer-
 be gerenda sunt. Ut enim cum civiliter con-
 tendimus, aliter, si est inimicus; aliter, si
 competitor: cum altero certamen honoris &
 dignitatis est; cum altero capitis & famæ.
 Sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut
 cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter
 imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus,
 Pœnis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Pœ-
 ni foedifragi, crudelis Hannibal, reliqui justio-
 res. Pyrrhi quidem de captivis reddendis, il-
 la præclara;

*Nec mi aurum posco, nec mi pretium dede-
 ritis:*

*Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
 Ferro, non auro, vitam cernamus utrique.*

*Vosne velit, an me regnare hera, quidve ferat,
fors,*

*Virtute experiamur. Et hoc simul accipite
dictum:*

*Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorundem me libertati parcere certum est:
Dono, ducite, doque, volentibus cum magnis
diis.*

Regalis sane & digna Aeacidarum genere sen- 13
tentia. Atque etiam si quid singuli, tempori- 39
bus adducti, hosti promiserint, est in eo ipso
fides conservanda: ut primo Punico bello Re-
gulus captus a Pœnis, cum de captivis com-
mutandis Romam missus esset, jurassetque se
rediturum; primum, ut venit, captivos red-
dendos in senatu non censuit; deinde, cum
retineretur a propinquis, & ab amicis, ad
supplicium redire maluit, quam fidem hosti
datam fallere. *Secundo autem Punico bello,* 40
*post Cannensem pugnam, quos decem Hanni-
bal Romam adstrictos misit jurejurando se re-
dituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti
erant, impetrassent: eos omnes censores, quoad
quisque eorum vixit, qui pejerassent, in aera-
riis reliquerunt; nec minus illum, qui juris-
jurandi fraude culpam invenerat. Cum enim
Hannibalis permissu exisset de castris, rediit*

paulo post, quod se oblitum nescio quid diceret. deinde egressus e castris, jurejurando se solutum putabat: *Et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est justitiae in hostem a majoribus nostris constitutum. Cum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum, Et eum necaturum; senatus, Et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ita ne hostis quidem, Et potentis, Et bellum ultro inferentis, interitum*
 41 *cum scelere approbavit. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est.*

Meminerimus autem, etiam adversus infimos justitiam esse servandam. Est autem infima conditio & fortuna servorum; quibus, non male praecipunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis: operam exigendam; justa praebenda. Cum autem duobus modis, id est, aut vi, aut fraude fiat injuria: fraus, quasi vulpeculae; vis, leonis videtur: utrumque homine alienissimum: sed fraus odio digna majore. Totius autem injustitiae nulla capitalior est, quam eorum, qui cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. De justitia satis dictum est.

14 Deinceps (ut erat propositum) de benefi-

centia ac liberalitate dicatur; qua quidem ni- 42
 hil est naturæ hominis accommodatius: sed
 habet multas cautiones. Videndum est enim
 primum, ne obfit benignitas, & iis ipsis, qui-
 bus benigne videbitur fieri, & ceteris: dein-
 de, ne major benignitas sit, quam facultates:
 tum, ut pro dignitate cuique tribuatur; id enim
 est justitiæ fundamentum, ad quam hæc re-
 ferenda sunt omnia. Nam & qui gratifican-
 tur cuiquam, quod obfit illi, cui prodesse vel-
 le videantur, non benefici, neque liberales,
 sed perniciosi assentatores judicandi sunt: &
 qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in
 eadem sunt injustitia, ut si in suam rem alie-
 nam convertant, Sunt autem multi, & qui- 43
 dem cupidissimi splendoris & gloriæ, qui eripiunt
 aliis, quod aliis largiantur; hique arbitran-
 tur se beneficos in suos amicos visum iri, si
 locupletent eos quacunque ratione. Id au-
 tem tantum abest ab officio, ut nihil magis
 officio possit esse contrarium. Videndum est
 igitur, ut ea liberalitate utamur, quæ profit
 amicis, noceat nemini. Quare L. Sullæ, &
 C. Cæsarum pecuniarum translatio a justis do-
 minis ad alienos non debet liberalis videri:
 nihil est enim liberale, quod non idem justum.
 Alter erat locus cautionis, ne benignitas ma- 44

jor effet, quam facultates, quod, qui benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod injuriosi sunt in proximos. Quas enim copias his & suppeditari æquius est, & relinquere, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi & auferendi per injuriam, ut ad largiendum suppetant copię. Videre etiam licet plerosque non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quę proficisci ab ostentatione magis, quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio, vanitati est conjunctior, quam aut liberalitati, aut honestati. Tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis; in quo & mores ejus erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, & animus erga nos, & communitas, ac societas vitę, & ad nostras utilitates officia ante collata: quę ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures causę majoresque ponderis plus habebunt. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus, planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus præclare agitur, si sunt simulacra virtutis; etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo ali-

qua significatio virtutis appareat; colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua jam multa dicta sunt, justitia. Nam fortis animus & magnus in homine non perfecto, nec sapiente, ferventior plerumque est: illæ virtutes virum bonum videntur potius attingere. Atque hæc in moribus. De benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: sed benevolentiam non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius & constantia judicemus. Sin erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia; major quædam cura adhibenda est: nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. Quod si ea, quæ utenda acceperis, majore 48 mensura, si modo possis, jubet reddere Hesiodus; quidnam beneficio provocati facere debemus? an non imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui jam profuerunt? Nam cum duo genera liberalitatis sint, unum dan-

di beneficii, alterum reddendi; demus, necne,
 in nostra potestate est: non reddere, viro bo-
 no non licet, modo id facere possit sine inju-
 49 ria. Acceptorum autem beneficiorum sunt
 delectus habendi; nec dubium, quin maximo
 cuique plurimum debeat: in quo tamen in
 primis, quo quisque animi studio, benevolen-
 tia fecerit, ponderandum est. Multi enim fa-
 ciunt multa temeritate quadam, sine iudicio
 vel modo, in omnes repentino quodam, quasi
 vento, impetu animi incitati: quæ beneficia
 æque magna non sunt habenda, atque ea, quæ
 iudicio, considerate constanterque delata sunt.
 Sed in collocando beneficio & in referenda gra-
 tia, si cetera paria sint, hoc maxime officii
 est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei
 potissimum opitulari: quod contra fit a ple-
 risque. A quo enim plurimum sperant, etiam si
 16 ille his non eget, tamen ei potissimum inter-
 50 viunt. Optime autem societas hominum con-
 iunctione servabitur, si, ut quisque erit con-
 iunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum
 conferetur. Sed quæ natura principia sint
 communitatis & societatis humanæ, repeten-
 dum altius videtur. Est enim primum, quod
 cernitur in universi generis humani societa-
 te: ejus autem vinculum est ratio & oratio;

quæ docendo, discendo, communicando, disceptando, judicando, conciliat inter se homines, conjungitque naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem sæpe dicimus, ut in equis, in leonibus; justitiam, æquitatem, bonitatem non dicimus. Sunt enim ⁵¹ rationis & orationis expertes. Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas hæc est; in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas: ut quæ descripta sunt legibus & jure civili, hæc ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis cetera sic observentur, ut in Græcorum proverbio est: *Amicorum esse omnia communia*. Omnia autem communia hominum videntur ea, quæ sunt generis ejus, quod ab Ennio positum in una re, transferri in multas potest.

Homo qui erranti comiter monstrat viam,

Quasi lumen de suo lumine accendat, facit:

Nihilominus ipsi luceat, cum illi accenderit.

Una ex re satis præcipitur, ut, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. Ex quo sunt illa communia, Non pro- ⁵² hibere aqua profluente; Pati ab igne ignem capere, si quis velit; Consilium fidele deli-

beranti dare: quæ sunt iis utilia, qui accipiunt; danti non molesta. Quare & his utendum est, & semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copię parvæ singulorum sunt; eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo: vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, *Nihilominus ipsi luceat*; ut facultas sit, qua
 53 in nostros simus liberales. Gradus autem plu-
 17 res sunt societatis hominum. Ut enim ab infinita illa discedatur, propior est ejusdem gentis, nationis, linguæ; qua maxime homines conjunguntur: interius etiam est, ejusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia; forum, fana, porticus, viæ, leges, jura, judicia, suffragia, consuetudines præterea & familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractæ. Arctior vero colligatio est societatis propinquorum: ab illa enim immensa societate humani generis in
 54 exiguum angustumque concluditur. Nam cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso conjugio est: proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis, & quasi seminarium reipublicæ. Sequuntur fratrum conjunctiones:

post consobrinorum, sobrinorumque; qui, cum una domo jam capi non possint, in alias domos, tanquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia & affinitates; ex quibus etiam plures propinqui; quæ propagatio & soboles origo est rerumpublicarum. Sanguinis autem conjunctio, benevolentia devincit homines & caritate. Magnum est enim, eadem habere monumenta majorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omnium societatum nulla præstantior est, nulla firmior, quam cum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate conjuncti. Illud enim honestum, (quod sæpe dicimus,) etiam si in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. Et quamquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur; tamen justitia & liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius, nec copulativius, quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eademque voluntates, in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac seipso; efficiturque id, quod Pythagoras ultimum in amicitia putavit, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quæ conficitur ex beneficiis ultro

citro datis acceptis; quæ & mutua, & grata
 dum sunt, inter quos ea sunt, firma illi de-
 vinciuntur societate. Sed cum omnia ratione
 57 animoque lustraris, omnium societatum nul-
 la est gravior, nulla carior, quam ea, quæ
 cum republica est unicuique nostrum. Cari
 sunt parentes, cari liberi, propinqui, familia-
 res: sed omnes omnium caritates patria una
 complexa est; pro qua quis bonus dubitet
 mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo
 est detestabilior istorum immanitas, qui la-
 cerarunt omni scelere patriam, & in ea fun-
 ditus delenda occupati & sunt, & fuerunt.
 38 Sed si contentio quædam & comparatio fiat,
 quibus plurimum tribuendum officii, princi-
 pes sunt, patria & parentes, quorum bene-
 ficium maximis obligati sumus: proximi, libe-
 ri, totaque domus, quæ spectat in nos solos,
 neque aliud ullum potest habere perfugium:
 deinceps bene convenientes propinqui, qui-
 buscum etiam communis plerumque fortuna
 est. Quamobrem necessaria præsidia vitæ de-
 bentur iis maxime, quos ante dixi: vita au-
 tem, victusque communis, consilia, sermones,
 cohortationes, consolationes, interdum etiam
 objurgationes in amicitiiis vigent maxime:
 estque ea jucundissima amicitia, quam simi-
 litu-

litudo morum conjugavit. Sed in his omni- 18
 bus officiis tribuendis videndum erit, quid 59
 cuique maxime necesse fit, & quid quisque
 nobiscum vel sine nobis aut possit consequi,
 aut non possit. Ita non iidem erunt necessi-
 tudinum gradus, qui temporum. Sunt quæ-
 dam officia, quæ aliis magis, quam aliis de-
 beantur; ut vicinum citius adjuveris in fru-
 ctibus percipiendis, quam aut fratrem, aut
 familiarem: at, si lis in iudicio sit, propin-
 quum potius & amicum, quam vicinum defen-
 deris. Hæc igitur, & talia, circumspicienda
 sunt in omni officio; & consuetudo exerci-
 tatioque capienda, ut boni ratiocinatores of-
 ficiorum esse possimus, & addendo deducen-
 doque videre, quæ reliqui summa fiat: ex
 quo, quantum cuique debeat, intelligas. Sed 60
 ut nec medici, nec imperatores, nec orato-
 res, quamvis artis præcepta perceperint, quid-
 quam magna laude dignum sine usu & ex-
 ercitatione consequi possunt: sic officii con-
 servandi præcepta traduntur illa quidem, ut
 facimus ipsi; sed rei magnitudo usum quo-
 que exercitationemque desiderat. Atque ab
 iis rebus, quæ sunt in jure societatis huma-
 næ, quemadmodum ducatur honestum, ex
 quo aptum est officium, satis fere diximus.

61 Intelligendum est autem, cum proposita sint genera quatuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno, elatoque, humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest:

Vos etenim juvenes, animum geritis muliebrem;

Illa virago viri.

& si quid ejusmodi:

Salmaci, da spolia, sine sudore & sanguine.

Contraque in laudibus, quæ magno animo, & fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quomodo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris: hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. & P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilesque alii; maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicæ gloriæ, quod statuas quoque videmus 19 ornatu fere militari. Sed ea animi elatio, quæ 62 cernitur in periculis & laboribus, si justitia vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est: non enim modo id virtutis non est, sed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Ita-

que probe definitur a Stoicis fortitudo, cum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro æquitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est infidiis & malitia, laudem est adeptus: nihil enim honestum esse potest, quod iustitia vacet. Præclarum igitur ⁶³ Platonis illud: Non solum, inquit, scientia, quæ est remota a iustitia, calliditas potius, quam sapientia est appellanda; verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi, impellitur, audaciæ potius nomen habeat, quam fortitudinis. Itaque viros fortes & magnanimos, eosdem bonos & simplices; veritatis amicos minimeque fallaces esse volumus: quæ sunt ex media laude iustitiæ. Sed illud odiosum est, ⁶⁴ quod in hac elatione & magnitudine animi, facillime pertinacia & nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est, omnem morem Lacedæmoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi; sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse. Difficile autem est, cum præstare omnibus concupieris, servare æquitatem, quæ est iustitiæ maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publi-

co ac legitimo jure patiantur; existuntque in republica plerumque largitores & factiosi, ut opes quam maximas consequantur, & sint vi-
 65 potius superiores, quam justitia pares. Sed quo difficilior, hoc præclarior: nullum est enim tempus, quod justitia vacare debeat. Fortes igitur & magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant injuriam. Vera autem & sapiens animi magnitudo, honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloria judicat; principemque se esse mavult, quam videri. Etenim qui ex errore imperitæ multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res injustas impellitur, ut quisque est altissimo animo & gloriæ cupido. Qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui laboribus susceptis, periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

20
 66 Omnino fortis animus, & magnus, duabus rebus maxime cernitur; quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, cum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere; nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunæ succumbere, Altera est res, ut, cum ita

sis affectus animo, ut supra dixi, res geras
magnas illas quidem, & maxime utiles, sed &
vehementer arduas, plenasque laborum & pe-
riculorum tum vitæ, tum multarum aliarum
rerum, quæ ad vitam pertinent. Harum re- 67
rum duarum splendor omnis & amplitudo,
addo etiam utilitatem, in posteriore est; cau-
sa autem & ratio efficiens magnos viros, est
in priore. In eo enim est illud, quod excellen-
tes animos, & humana contemnentis facit:
id autem ipsum cernitur in duobus, si & so-
lum id, quod honestum sit, bonum iudices,
& omni animi perturbatione liber sis. Nam
& ea, quæ eximia plerisque & præclara vi-
dentur, parva ducere, eaque ratione stabili
firmaque contemnere, fortis animi magnique
ducendum est; & ea, quæ videntur acerba,
quæ multa & varia in hominum vita fortuna-
que versantur, ita ferre, ut nihil a statu na-
turæ discedas, nihil a dignitate sapientis, ro-
busti animi est, magnæque constantiæ. Non 68
est autem consentaneum, qui metu non fran-
gatur, eum frangi cupiditate; nec, qui invi-
ctum se a labore præstiterit, vinci a volupta-
te. Quamobrem & hæc videnda, & pecuniæ
fugienda cupiditas: nihil enim est tam angu-
sti animi tamque parvi, quam amare divitias:

nihil honestius magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriæ cupiditas, ut supra dixi; eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac potius, aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnunquam. Vacandum autem est omni animi perturbatione, tum cupiditate & metu, tum etiam ægitudine, & voluptate animi, & iracundia; ut tranquillitas & securitas adsit, quæ affert cum constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem & sunt, & fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes, a negotiis publicis se removerint, ad otiumque perfugerint. In his & nobilissimi philosophi, longeque principes, & quidam homines severi & graves, nec populi, nec principum mores ferre potuerunt; vixeruntque nonnulli in agris, delectati re sua familiari. His idem propositum fuit, quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur; cuius proprium est, sic vivere, ut velis. Quare cum hoc commune sit potentiæ cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis; alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant;

alteri, si contenti sint & suo, & parvo: in quo neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed & faciliior, & tutior, & minus aliis gravis aut molesta vita est otiosorum; fructuosior autem hominum generi, & ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rempublicam & ad res magnas gerendas accommodaverunt. Quapropter & iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capeffentibus, qui excellenti ingenio, doctrinæ sese dediderunt; & iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliqua graviore causa impediti, a republica recefferunt, cum ejus administrandæ potestatem aliis, laudemque concederent. Quibus autem talis nulla fit causa, si despiciere se dicant ea, quæ plerique mirentur, imperia & magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. Quorum judicium in eo, quod gloriam contemnant & pro nihilo putent, difficile factu est non probare; sed videntur labores & molestias tum offensionum, tum repulsarum, quasi quandam ignominiam timere, & infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constant, voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores: gloriam negligant, frangantur infamia; atque ea quidem non satis

72 constanter. Sed iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum, abjecta omnium cunctatione, adipiscendi magistratus, & gerenda respublica est: nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. Capeffentibus autem rempublicam nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam, & magnificentia, & despicientia adhibenda sit rerum humanarum, & ea, quam sæpe dico, & tranquillitas animi, atque securitas; si quidem nec anxii futuri sunt, & cum gravitate constantiaque victuri. Quæ eo faciliora sunt philosophis, quo minus multa patient in eorum vita, quæ fortuna feriat, & quo minus multis rebus egent; & quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non
73 possunt. Quocirca non sine causa majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda rempublicam gerentibus, quam quietis; quo magis his & magnitudo animi est adhibenda, & vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit; sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem: in quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet, propter ignaviam; aut nimis confidat, propter cupiditatem. In omnibus au-

tem negotiis, prius, quam aggrediare, adhibenda est præparatio diligens.

Sed cum plerique arbitrentur, res bellicas majores esse, quam urbanas; minuenda est hæc opinio. Multi enim bella sæpe quaesierunt propter gloriæ cupiditatem; atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit; eoque magis, si sunt ad rem militarem apti, & cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus judicare, multæ res exstiterunt urbanæ majores clarioresque, quam bellicæ. Quamvis enim Themistocles jure laudetur, & sit ejus nomen, quam Solonis, illustrius, citeturque Salamis, clarissimæ testis victoriæ, quæ anteponatur consilio Solonis, ei, quo primum constituit Areopagitas; non minus præclarum hoc, quam illud, judicandum est. Illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit; at ille vere, a se adjutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatus ejus, qui a Solone erat constitutus. Licet eadem de Pausania Lyfandroque dicere; quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedæmoniis di-

latatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus & disciplinæ conferendi sunt. Quin etiam ob has ipsas causas & parentiores habuerunt exercitus, & fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cum versaremur in republica, Q. Catulus Cn. Pompejo cedere videbantur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis & vir, & imperator, in excidenda Numantia reipublicæ profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit: quamquam hæc quidem res non solum ex domestica est ratione; attingit etiam bellicam, quoniam vi, manuque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano, sine exercitu. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis & invidis audio:

Cedant arma togæ, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus nonne togæ arma cessere? neque enim in republica periculum fuit gravius unquam, nec majus otium. Ita consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma impia ceciderunt. Quæ res igitur gesta unquam in bel-

lo tanta? qui triumphus conferendus? Li- 78
 cet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad
 quem & hereditas hujus gloriæ, & factorum
 imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abun-
 dans bellicis laudibus, Cn. Pompejus, multis
 audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra
 se triumphum tertium deportaturum fuisse,
 nisi meo in rempublicam beneficio, ubi tri-
 umpharet, esset habiturus. Sunt ergo dome-
 sticæ fortitudines non inferiores militaribus;
 in quibus plus etiam, quam in his, operæ stu-
 diique ponendum est. Omnino illud honestum, 23
 quod ex animo excelso magnificoque quæri- 79
 mus, animi efficitur, non corporis viribus.
 Exercendum tamen corpus, & ita afficien-
 dum est, ut obedire consilio rationique possit
 in exsequendis negotiis, & in labore toleran-
 do. Honestum autem id, quod exquirimus,
 totum est positum in animi cura & cogitatio-
 ne: in quo non minorem utilitatem afferunt,
 qui togati reipublicæ præfunt, quam qui bel-
 lum gerunt. Itaque eorum consilio sæpe aut
 non suscepta, aut confecta bella sunt, non-
 nunquam etiam illata: ut M. Catonis bellum
 tertium Punicum; in quo etiam mortui va-
 luit auctoritas. Quare expetenda quidem ma- 80
 gis est decernendi ratio, quam decertandi for-

titudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione faciamus.

Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax quæsitâ videatur. Fortis vero & constantis est, non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; sed præsentis animi uti consilio, nec a ratio-
 81 ne discedere. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, præcipere cogitatione futura, & aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem; & quid agendum sit, cum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit, *Non putaram*. Hæc sunt opera magni animi, & excelsi, & prudentia consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, & manu cum hoste conflagere, immane quiddam, & beluarum simile est. Sed cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, & mors
 24 servituti turpitudinique anteponenda. De
 82 evertendis autem diripiendisque urbibus, valde considerandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter. Idque est viri magni, rebus agitatâ, punire fontes, multitudinem conservare; in omni fortuna, recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant:

sic reperies multos, quibus periculosa & ca-
 lida consilia quietis & cogitatis splendidiora,
 & majora videantur. Nunquam omnino pe- 83
 riculi fuga committendum est, ut imbelles
 timidique videamur: sed fugiendum etiam il-
 lud, ne offeramus nos periculis sine causa;
 quo nihil potest esse stultius. Quapropter in
 adeundis periculis consuetudo imitanda me-
 dicorum est, qui leviter ægrotantes leniter cu-
 rant; gravioribus autem morbis periculosas
 curationes & ancipites adhibere coguntur.
 Quare in tranquillo tempestatem adversam
 optare, dementis est; subvenire autem tem-
 pestati quavis ratione, sapientis: eoque ma-
 gis, si plus adipiscere re explicata boni, quam
 addubitata mali. Periculosæ autem rerum
 actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt,
 partim reipublicæ. Itemque alii de vita, alii
 de gloria, & benevolentia civium in discrimen
 vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad
 nostra pericula, quam ad communia, dimica-
 reque paratius de honore & gloria, quam de
 ceteris commodis.

Inveni autem multi sunt, qui non modo 84
 pecuniam, sed vitam etiam profundero pro
 patria parati essent: iidem gloriæ jacturam
 ne minimam quidem facere vellent, ne repu-

blica quidem postulante: ut Callicratidas, qui cum Lacedæmoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multa que fecisset egregie, evertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginuffis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedæmonios, classe illa amissa, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga mediocris; illa pestifera, qua, cum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminonda conflictisset, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius? de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.

Non ponebat enim rumores ante salutem.

Ergo magisque magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiæ metu non audeant dicere.

25 Omnino qui reipublicæ præfuturi sunt,
85 duo Platonis præcepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut quæcunque agunt, ad eam referant, oblitum commodorum suorum; alterum, ut totum corpus reipubli-

cæ curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicæ ad utilitatem eorum, qui commisi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam; ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cujusque videantur, pauci universorum. Hinc apud Athenienses 86 magnæ discordiæ; in nostra republica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quæ gravis & fortis civis, & in republica dignus principatu, fugiet atque oderit; tradetque se totum reipublicæ, neque opes aut potentiam consecrabitur; totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit; omninoque ita justitiæ honestatique adhærescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat, mortemque appetat potius, quam deserat illa, quæ dixi. Mi- 87
ferrima est omnino ambitio honorumque contentio, de qua præclare apud eundem est Platonem: Similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rempublicam administraret, ut si nautæ certarent, quis eorum

potissimum gubernaret. Idemque præcipit, ut eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo iudicio tueri rempublicam velint: qualis fuit inter P. Africanum & Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

88 Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi & fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno & præclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis, & in juris æquabilitate, exercenda etiam est facilitas, & altitudo animi, quæ dicitur; ne, si irascamur aut intempestive accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem & odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur, rei publicæ causa, severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem & animadversio & castigatio contumelia vacare debet; neque ad eum, qui punitur aliquem, aut verbis castigat, sed

89 ad rei publicæ utilitatem referri. Cavendam est etiam, ne major poena, quam culpa sit; & ne iisdem de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem; Prohibenda autem maxime est ira in puniendo: nunquam enim, iratus qui accedet ad poenam, mediocritatem

illam

illam tenebit, quæ est inter nimium & parum; quæ placet Peripateticis, & recte placet, modo ne laudent iracundiam, & dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est; optandumque, ut ii, qui præfunt reipublicæ, legum similes sint, quæ ad puniendum non iracundia, sed æquitate ducuntur.

Atque etiam in rebus prosperis, & ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam, fastidium, arrogantiamque magno opere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre, levitatis est; præclaraque est æquabilitas in omni vita, & idem semper vultus, eademque frons, ut de Socrate, item de C. Lælio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis, & gloria superatum a filio; facilitate & humanitate videri superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter sæpe turpissimus fuit; ut recte præcipere videantur, qui monent, ut, quanto superiores simus, tanto nos geramus summissius. Panætius quidem Africanum, auditorem & familiarem suum, solitum, ait, dicere, ut equos, proter crebras contentiones procliorum ferocitate exultantes, domitoribus tradere soleant, ut his facilius possint uti; sic ho-

mines, secundis rebus effrenatos, sibi que præfidentes, tanquam in gyrum rationis & doctrinæ duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunæ. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, hisque major etiam, quam ante, tribuenda auctoritas; iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus, in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut jure laudemur; ex quo nascuntur innumerabilia peccata; cum homines inflati opinionibus, turpiter irridentur, & in maximis versantur erroribus. Sed hæc quidem hæctenus.

92 Illud autem sic est judicandum, maximas geri res, & maximi animi ab iis, qui respublicas regant, quod earum administratio latissime pateat, ad plurimosque pertineat: esse autem magni animi, & fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent, aut conarentur magna quædam, seseque suarum rerum finibus continerent; aut interjecti inter philosophos, & eos, qui rempublicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos; potiusque

& amicis impertientes, & reipublicæ, si quando usus esset. Quæ primum bene parta fit, nullo neque turpi quæstus, neque odioso: tum quam plurimè, modo dignis, se utilem præbeat: deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia; nec libidini potius luxuriæque, quam liberalitati & beneficentiæ pateat. Hæc præscripta servantem licet magnifice, graviter, animoseque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter, vitæque hominum amice.

Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit; in qua verecundia, & quasi quidam ornatus vitæ, temperantia & modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, & rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine *decorum* potest; Græce enim *πρέπον* dicitur. Hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam & quod decet, honestum est; & quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti & decori, facilius intelligi, quam explanari potest. Quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco differendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam & ratione uti, atque oratione pruden-

ter; & agere, quod agas, considerate; omnique in re quid fit veri, videre & tueri decet: contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare & mente esse captum. Et iusta omnia, decora sunt; iniusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis: quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro & decorum videtur; quod contra, id ut turpe, sic indecorum. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum; & ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis a virtute potest, quam re separari. Ut venustas & pulchritudo corporis discerni non potest a valetudine; sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum; sed mente & cogitatione distinguitur. Est autem ejus descriptio duplex. Nam & generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur; & aliud huic subjectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: Decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiæ, in eo, in quo natura ejus a reliquis ani-

mantibus differat. Quæ autem pars subjecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturæ consentaneum sit, ut in eo moderatio & temperantia appareat cum specie quadam liberali. Hæc ita intel- 28
ligi, existimare possumus ex eo decoro, quod 97
poëtæ sequuntur; de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poëtæ dicimus, quod deceat, cum id, quod quaque persona dignum est, & fit, & dicitur; ut, si Æacus, aut Minos diceret,

Oderint, dum metuant: - - - aut,

Natis sepulcro ipse est parens:

indecorum videretur; quod eos fuisse justos accepimus. At Atreo dicente, plausus excitantur: est enim digna persona oratio. Sed poëtæ quid quemque deceat, ex persona judicabunt: nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia præstantiaque animantium reliquarum. Quocirca poëtæ in 98
magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, & quid deceat, videbunt: nobis autem cum a natura constantiæ, moderationis, temperantiæ, verecundiæ partes datæ sint; cumque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus; efficitur, ut & illud, quod ad om-

nem honestatem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appareat; & hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos, & delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine, & constantia, & moderatione dictorum omnium atque factorum.

99 Adhibenda est igitur quædam reverentia adversus homines, & optimi cujusque, & reliquorum. Nam negligere quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter justitiam & verecundiam. Justitiæ partes sunt, non violare homines; verecundiæ, non offendere; in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

100 Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primam habet viam, quæ deducit ad convenientiam conservationemque naturæ: quam si sequemur ducem, nunquam aberrabimus; consequemurque & id, quod acutum & perspicax natura est; & id, quod ad hominum

consociationem accommodatum; & id, quod
 vehemens atque forte. Sed maxima vis deco-
 ri in hac inest parte, de qua disputamus. Ne-
 que enim solum corporis, qui ad naturam ap-
 ti sunt, sed multo etiam magis animi motus
 probandi, qui item ad naturam accommodati
 sunt. Duplex est enim vis animorum, atque ¹⁰¹
 naturæ: una pars in appetitu posita est, quæ
 est ὁρμη Græce, quæ hominem huc & illuc ra-
 pit; altera in ratione, quæ docet & explanat,
 quid faciendum fugiendumve sit. Ita fit, ut
 ratio præsit, appetitus obtemperet. Omnis ²⁹
 autem actio vacare debet temeritate, & ne-
 gligentia; nec vero agere quidquam, cuius
 non possit causam probabilem reddere. Hæc ¹⁰²
 est enim fere descriptio officii. Efficiendum
 autem est, ut appetitus rationi obediant, eam-
 que neque præcurrant, nec propter pigritiam,
 aut ignaviam deserant; sintque tranquilli, at-
 que omni perturbatione animi careant. Ex
 quo elucebit omnis constantia, omnisque mo-
 deratio. Nam qui appetitus longius evagan-
 tur, & tanquam exsultantes sive cupiendo,
 sive fugiendo, non satis a ratione retinentur,
 hi sine dubio finem & modum transeunt. Re-
 linquunt enim & abjiciunt obedientiam, nec
 rationi parent, cui sunt subjecti lege naturæ:

a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliqua, aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestunt; quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur. Ex quibus illud intelligitur (ut ad officii formam revertamur) appetitus omnes contrahendos sedandosque, excitandamque animadversionem & diligentiam, ut ne quid temere ac fortuito, inconsiderate, negligenterque agamus. Neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum & jocum facti esse videamur; sed ad severitatem potius, & ad quædam studia graviora atque majora. Ludo autem & joco uti illo quidem licet; sed sicut somno & quietibus ceteris, tum cum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus jocandi non profusum, nec immodestum, sed ingenuum & facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quæ ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso joco aliquod probi ingenii lumen eluceat. Duplex omnino est jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscœnum; alterum, elegans, urbanum, ingeniosum, facetum, quo genere non modo Plautus no-

ster, & Atticorum antiqua comœdia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt: multaque multorum facete dicta; ut ea, quæ a sene Catone collecta sunt, quæ vocant ἀποθ' Ἰεγμῶτα. Facilis igitur est distinctio ingenui & illiberalis joci: alter est, si tempore fit, ac remisso animo, libero dignus; alter ne homine quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscœnitas. Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem & campus noster, & studia venandi, honesta exemplâ ludendi.

Sed pertinet ad omnem officii quæstionem, semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus, reliquisque beluis antecedit. Illæ nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu: hominis autem mens discendo alitur, & cogitando, semper aliquid aut anquirat, aut agit, videndique & audiendi delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paulo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere, (sunt enim quidam homines non re, sed nomine,) sed si quis est paulo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat & dissimulat appetitum volu-

106 ptatis, propter verecundiam. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis præstantia, eamque contemni & rejici oportere: si fit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendæ modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referantur, & ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, si considerare volumus, quæ sit in natura excellentia & dignitas; intelligemus, quam sit turpe, diffluere luxuria, & delicate ac molliter vivere; quamque honestum, parce, continenter, severe, sobrie.

107 - Intelligendum est etiam, duabus quasinos a natura indutos esse personis: quarum una est communis, ex eo, quod omnes participes sumus rationis præstantiæque ejus, qua antecellimus bestiis; a qua omne honestum decorumque trahitur, & ex qua ratio invenienti officii exquiritur; altera autem, quæ propriè singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnæ dissimilitudines sunt; (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere: itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem;) sic in animis existunt etiam majores varietates. Erat
108 in L. Crasso, & in L. Philippo multus lepos:

major etiam, magisque de industria in C. Cæsare, L. F. At iisdem temporibus in M. Scauro, & in M. Druso adolescente, singularis severitas: in C. Lælio multa hilaritas: in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior. De Græcis autem, dulcem & facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem *ἐλγωνα* Græci nominaverunt, Socratem accepimus: contra, Pythagoram & Periclem summam auctoritatem consecutos, sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem, ex Pœnorum; ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus: facile celare, tacere, dissimulare, infidiari, præcipere hostium consilia. In quo genere Græci Themistoclem & Pheræum Jasonem ceteris anteponunt: in primisque versutum & callidum factum Solonis; qui, quo & tutior vita ejus esset, & plus aliquanto reipublicæ prodesset, furere se simulavit. Sunt ¹⁰⁹ his alii multum dispares, simplices & aperti; qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuius deferviant, dum, quod velint, consequantur, ut Sullæ M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum & patientissimum Lacedæmonium Lyfandrum accepimus; con-

traque Callicratidam, qui præfectus classi
 proximus post Lysandrum fuit: itemque in
 sermonibus alium, quamvis præpotens sit, effi-
 cere, ut unus de multis esse videatur; quod
 in Catulo, & in patre, & in filio; idemque in
 Q. Mucio Mancina vidimus. Audivi ex majo-
 ribus natu, hoc idem fuisse in P. Scipione Na-
 fica; contraque patrem ejus, illum, qui Ti.
 Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam
 comitatem habuisse sermonis: ne Xenocra-
 tem quidem, severissimum philosophorum, ob
 eamque rem ipsam magnum clarumque fuif-
 se. Innumerabiles aliæ dissimilitudines sunt
 naturæ morumque, minime tamen vituperan-
 13 dorum. Admodum autem tenenda sunt sua
 110 cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo
 facilius decorum illud, quod quærimus, reti-
 neatur. Sic enim est faciendum, ut contra uni-
 versam naturam nihil contendamus; ea ta-
 men conservata, propriam naturam sequa-
 mur; ut, etiam si sint alia graviora atque me-
 liora, tamen nos studia nostra nostræ naturæ
 regula metiamur. Neque enim attinet repug-
 nare naturæ, nec quidquam sequi, quod asse-
 qui nequeas. Ex quo magis emergit, quale sit
 decorum illud, ideo, quia nihil decet invita
 (ut ajunt) Minerva, id est, adversante & rez

pugnante natura. Omnino si quidquam est de- III
 corum, nihil est profecto magis, quam æqua-
 bilitas universæ vitæ, tum singularum actio-
 num; quam conservare non possis, si aliorum
 naturam imitans, omittas tuam. Ut enim ser-
 mone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne,
 ut quidam, Græca verba inculcantés jure op-
 timo irrideamur: sic in actiones omnemque
 vitam, nullam discrepantiam conferre debe-
 mus. Atque hæc differentia naturarum tan- II2
 tam habet vim, ut nonnunquam mortem sibi
 ipse consciscere alius debeat, alius in eadem
 causa non debeat. Num enim alia in causa M.
 Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Cæsari
 tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio da-
 tum esset, si se interemissent, propterea quod
 eorum vita lenior, & mores fuerant facilio-
 res; Catoni autem cum incredibilem tribuif-
 set natura gravitatem, eamque ipse perpetua
 constantia roboravisset, semperque in propo-
 sito susceptoque consilio permanisset, mori-
 endum potius, quam tyranni vultus adspici-
 endus fuit. Quam multa passus est Ulysses in II3
 illo errore diuturno, cum & mulieribus (si
 Circe & Calypso mulieres appellandæ sunt)
 inserviret, & in omni sermone omnibus affa-
 bilem se esse vellet? domi vero etiam con-

tumelias fervorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quam illa perpeti, maluisset. Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui; eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cujusque
114 maxime suum. Suum igitur quisque noscat ingenium, acremque se & bonorum & vitiorum suorum judicem præbeat; ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiæ. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt: qui voce freti sunt, Epigonos, Medumque; qui gestu, Menalippam, Clytæmnestram; semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam; non sæpe Aesopus Ajaxem. Ergo histrio hoc videbit in scena, non videbit vir sapiens in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quæ nostri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minimum indecore facere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quæ nobis data non sint, se-
32 quamur, quam ut vitia fugiamus. Ac duabus

iis personis, quas supra dixi, tertia adjungi- 115
tur, quam casus aliquis, aut tempus imponit;
quarta etiam, quam nobismetipsis iudicio no-
stro accommodamus. Nam regna, imperia,
nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque, quæ
sunt his contraria, in casu fita, temporibus gu-
bernantur: ipsi autem gerere quam personam
velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Ita-
que se alii ad philosophiam, alii ad jus civile,
alii ad eloquentiam applicant; ipsarumque
virtutum in alia alius mavult excellere. Quo- 116
rum vero patres, aut majores aliqua gloria
præstiterunt, ii student plerumque eodem in
genere laudis excellere; ut Q. Mucius, P. F.
in jure civili; Pauli filius Africanus in re
militari. Quidam autem ad eas laudes, quas
a patribus acceperunt, addunt aliquam suam;
ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit
bellicam gloriam; quod idem fecit Timotheus,
Cononis filius, qui, cum belli laude non in-
ferior fuisset, quam pater, ad eam laudem,
doctrinæ & ingenii gloriam adjecit. Fit au-
tem interdum, ut nonnulli, omiſſa imitatione
majorum, suum quoddam institutum conse-
quantur; maximeque in eo plerumque ela-
borant ii, qui magna sibi proponunt, obscu-
ris orti majoribus. Hæc igitur omnia, cum 117

quærimus, quid deceat, complecti animo & cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos, & quales esse velimus, & in quo genere vitæ; quæ deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, cum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus ætatis degendæ constituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, ¹¹⁸judicare. Nam quod Herculem Prodicium dicunt (ut est apud Xenophontem) cum primum pubesceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est) exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset; hoc Herculi, Jovis saturo edito, potuit fortasse contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur. Plerique autem parentum præceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur: alii multitudinis judicio feruntur, quæque majori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen sive felicitate qua-

quadam, five bonitate naturæ, five parentum disciplina, rectam vitæ secuti sunt viam. Illud 33 autem maxime rarum genus est eorum, qui 119 aut excellentis ingenii magnitudine, aut præclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum vitæ cursum sequi velent; in qua deliberatione ad suam cujusque naturam consilium est omne revocandum. Nam cum in omnibus, quæ aguntur, ex eo modo, quo quisque natus est, (ut supra dictum est,) quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda, multo est cura major adhibenda, ut constare in vitæ perpetuitate possimus nobismetipsis, nec in ullo officio claudicare. Ad hanc autem rationem quoniam 120 maximam vim natura habet, fortuna proximam; utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitæ; sed naturæ magis. Multo enim & firmior est, & constantior; ut fortuna nonnunquam, tanquam ipsa mortalis, cum immortalis natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ suæ non vitiosæ genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. Id enim maxime decet; nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitæ. Quod si acciderit (potest autem acci-

dere) facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adjuvabunt, facilius commodiusque faciemus: fin minus, sensim erit pedetentimque facienda; ut amicitias, quæ minus delectent, & minus probentur, magis decere censent sapientes sensim diffuere, quam repente præcidere. Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paulo ante dictum est, imitandos esse majores; primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, si natura non feret, ut quædam imitari possint, ut superioris Africani filius, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui. Si igitur non poterit sive causas defendere, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere; illa tamen præstare debet, quæ erunt in ipsius potestate, justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio præstantior, gloria virtutis rerumque gestarum; cui dedecori esse, nefas & impium judicandum est,

Et quoniam officia non eadem disparibus 34
ætatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum, 122
alia seniorum; aliquid etiam de hac distinc-
tione dicendum est. Est igitur adolescentis, ma-
jores natu vereri, exque his deligere optimos
& probatissimos, quorum consilio atque aucto-
ritate nitatur. Ineuntis enim ætatis inscitia,
senum constituenda & regenda prudentia est.
Maxime autem hæc ætas a libidinibus arcen-
da est, exercendaque in labore patientiaque
& animi, & corporis; ut eorum & in belli-
cis, & in civilibus officiis vigeat industria.
Atque etiam cum relaxare animos, & dare se
jucunditati volent, caveant intemperantiam,
meminerint verecundiæ; quod erit facilius,
si in ejusmodi quidem rebus majores natu
interesse velint. Senibus autem labores cor- 123
poris minuendi, exercitationes animi etiam
augendæ videntur: danda vero opera, ut &
amicos, & juventutem, & maxime republi-
cam consilio & prudentia quam plurimum
adjuvent. Nihil autem magis cavendum est se-
nectuti, quam ne languori se desidiæque de-
dat. Luxuria vero cum omni ætati turpis,
tüm senectuti scædissima est: sin autem libidi-
num etiam intemperantia accesserit, duplex
malum est; quod & ipsa senectus concipit de-

decus, & facit adolescentium impudentiorem
 124 intemperantiam. Ac ne illud quidem alienum
 est, de magistratum, de privatorum, [de ci-
 vium] de peregrinorum officiis dicere. Est
 igitur proprium munus magistratus, intelligen-
 re, se gerere personam civitatis, debereque
 ejus dignitatem & decus sustinere, servare
 leges, jura describere, ea fidei sua commissa
 meminisse. Privatum autem oportet æquo &
 pari cum civibus jure vivere, neque submis-
 sum & abjectum, neque se efferentem; tum
 in republica ea velle, quæ tranquilla & ho-
 nesta sint. Talem enim & sentire bonum ci-
 125 vem, & dicere solemus. Peregrini autem &
 incolæ officium est, nihil præter suum nego-
 tium agere, nihil de alieno anquirere, mini-
 meque in aliena esse republica curiosum. Ita
 fere officia reperientur, cum quæretur, quid
 deceat, & quid aptum sit personis, tempori-
 bus, ætatibus. Nihil est autem, quod tam
 deceat, quam in omni re gerenda, consilioque
 capiendo servare constantiam.

35 Sed quoniam decorum illud in omnibus
 126 factis & dictis, in corporis denique motu &
 statu cernitur, idque positum est in tribus re-
 bus, formositate, ordine, ornatu ad actionem
 apto, difficilibus ad eloquendum; sed satis erit

intelligi: in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem; quæ formam nostram, reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu; quæ partes autem corporis ad naturæ necessitatem datæ, ad speciem essent deformem habituræ atque turpem, eas contextit atque abdidit. Hanc naturæ tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis; ipsique necessitati dant operam ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant; quodque facere turpe non est, modo occulte, id dicere obscœnum est. Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obscœnitas. Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici pæne Cynici, qui reprehendant & irrident, quod ea, quæ turpia re non sint, nominibus ac verbis flagitiosa ducamus; illa autem, quæ turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari,

fraudare, adulterari, re turpe est; sed dicitur non obscœne: liberis dare operam, re honestum est, nomine obscœnum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, & omne, quod adhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. Status, incessus, sessio, accubatio, vultus, oculi, ¹²⁹ manuum motus, teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda; ne quid effeminatum, aut molle, & ne quid durum, aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis hæc apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri disciplina verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo; verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quædam aperiantur, adspiciantur non decore. Nostro quidem ³⁰ ¹³⁰ more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur hujus generis verecundia, præsertim natura ipsa magistra & duce. Cum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebrem ducere debemus; dignitatem virilem. Ergo & a forma removeatur omnis viro non

dignus ornatus; & huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam & palæstrici motus sæpe sunt odiosiores; & histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione; & in utroque genere, quæ sunt recta & simplicia, laudantur. Formæ autem dignitas, coloris bonitate tuenda est; color, exercitationibus corporis. Adhibenda est præterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantum quæ fugiat agrestem & inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitus; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas optima est. Cavendum est autem, ne aut ¹³¹ tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur: aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quæ cum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes, atque exanimationes incidamus; & si attentos animos ad decori conservationem tenebimus. Motus autem animorum, dupli- ¹³² ces sunt; alteri cogitationis, alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versa-

tur; appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur; appetitum rationi obedi-
37 tem præbeamus. Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex; altera contentionis, altera sermonis: contentio disceptationibus tribuatur iudiciorum, concionum, senatus; sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur; persequatur etiam convivia. Contentionis præcepta rhetorum sunt; nulla sermonis: quamquam haud scio, an possint hæc quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri; huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia; quamquam quæ verborum sententiarumque præcepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. Sed cum orationis indi-
133 cem, vocem habeamus; in voce autem duas sequamur, ut clara sit, ut suavis; utrumque omnino a natura petendum est: verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio profese loquentium, & leniter. Nihil aliud fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti litterarum, quamquam erant litterati; sed & alii: hi autem optime uti lingua latina putabantur. Sonus erat dulcis: literæ neque expressæ nimis, neque oppressæ, ne aut obscu-

rum esset, aut putidum: sine contentione vox, nec languens, nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero & facetiis Cæsar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forenfi genere dicendi contentiones aliorum fermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic ¹³⁴ sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax: insit in eo lepos. Nec vero, tanquam in possessionem venerit, excludat alios: sed cum reliquis in rebus, tum in fermone communi, vicissitudinem non iniquam putet; ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem: in primisque provideat, ne sermo vitium aliquod judicet inesse in moribus; quod maxime tum solet evenire, cum studiose de absentibus, detrahendi causa, aut per ridiculum, aut severe, maledice, contumelioseque dicitur. Habentur au- ¹³⁵ tem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est, ut etiam si aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio: sed, utcunque aderunt;

neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat; &, ut incipiendi ratio
 38 fuerit, ita sit desinendi modus. Sed quomodo
 136 in omni vita rectissime præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes; sic ejusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira existat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat: maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferimus, & vereri, & diligere videamur. Objurgationes etiam nonnunquam incidunt necessariæ, in quibus utendum est fortasse & vocis contentione majore, & verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati: sed, ut ad urendum & secandum, sic & ad hoc genus castigandi, raro invitique veniemus; nec unquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina; sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte
 137 fieri, nihil considerate potest. Magna autem parte clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adjuncta, ut & severitas adhibeatur, & contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet objurgatio, sig-

nificandum est, ipsius causa, qui objurgetur, susceptum esse. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus, quæ cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quæ enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec constanter fieri possunt, nec ab iis, qui adsunt, probari. Deforme etiam est, de se ipso prædicare, falsa præsertim, & cum irrisione audientium imitari militem gloriosum. Et 39
 quoniam omnia persequimur, (volumus qui- 138
 dem certe,) dicendum est etiam, qualem hominis honorati & principis domum placeat esse, cujus finis est usus; ad quem accommodanda est ædificandi descriptio: & tamen adhibenda dignitatis commoditatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod præclaram ædificasset in Palatio, & plenam dignitatis domum: quæ cum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur. Hanc Scaurus demolitus, accessionem adjunxit ædibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit; hic, summi & clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulsam solum retulit, sed ignominiam, etiam calamitatem, Ornanda est 139

enim dignitas domo, non ex domo tota quaerenda; nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et ut in ceteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum; sic in domo clari hominis, in quam & hospites multi recipiendi, & admittenda hominum cujusque modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis: aliter ampla domus dedecori domino saepe fit, si est in ea solitudo; & maxime, si aliquando, alio domino, solita est frequentari. Odiosum est enim, cum a praetereuntibus dicitur:

O domus antiqua, heu quam dispari dominare domino!

140 quod quidem his temporibus in multis licet dicere. Cavendum autem est, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumtu & magnificentia prodeas; quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiosae enim plerique, praesertim in hanc partem, facta principum imitantur; ut L. Luculli, summi viri, virtutem, quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt? quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad usum cultumque vitae transferenda est. Sed
141 haec haec. In omni autem actione susci-

pienda, tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor, cura & opera suscipiatur, quam causa postulet: tertium est, [ut caveamus,] ut ea, quæ pertinent ad liberalem speciem & dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium præstantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

Deinceps de ordine rerum, & temporum 40
 opportunitate dicendum est. Hac autem sci- 142
 entia continetur ea, quam Græci *εὐταξίαν* nominant; non hæc, quam interpretamur modestiam, quo in verbo modus inest: sed illa est *εὐταξία*, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eandem nos modestiam appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia earum rerum, quæ agentur, aut dicentur, loco suo collocandarum. Itaque videtur eadem vis ordinis & collocationis fore. Nam & ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis & accommodatis locis: locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt: tempus autem actionis opportunum,

Græce *ἐπιχειρήματα*, Latine appellatur *occafio*. Sic fit, ut modestia hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia fit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum. Sed potest eadem esse prudentiæ definitio, de qua principio diximus: hoc autem loco de moderatione & temperantia, & earum similibus virtutibus quaerimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, suo loco dicta sunt: quæ autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam, & ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se & convenientia. Turpe est enim, valdeque vitiosum, in re severa convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cum haberet collegam in prætura Sophoclem poetam, hique de communi officio convenissent, & casu formosus puer præteriret, dixissetque Sophocles, O puerum pulchrum, Pericle! *At enim prætorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere.* Atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, justa reprehensione caruisset. Tanta vis est & loci, & temporis. Ut si quis,

cum causam sit acturus, in itinere, aut in
ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid
aliud attentius cogitet, non reprehendatur;
at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus
videatur, inscientia temporis. Sed ea, quæ 145
multum ab humanitate discrepant, ut, si quis
in foro cantet, aut si qua est alia magna per-
versitas, facile apparent, nec magnopere ad-
monitionem & præcepta desiderant. Quæ au-
tem parva videntur esse delicta, neque a mul-
tis intelligi possunt, ab iis est diligentius de-
clinandum: ut in fidibus, aut in tibiis, quam-
vis paulum discrepent, tamen id a sciente ani-
madverti solet; sic videndum est in vita, ne
forte quid discrepet, vel multo etiam magis,
quo major & melior actionum, quam sono-
rum concentus est. Itaque, ut in fidibus mu- 41
ficorum aures vel minima sentiunt: sic nos, 146
si acres ac diligentes esse volumus animad-
versores vitiorum, magna sæpe intelligemus
ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superci-
liorum aut remissione, aut contractione, ex
mœstitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione,
ex reticentia, ex contentione vocis, ex sub-
missione, ex ceteris similibus, facile judicabi-
mus, quid eorum apte fiat, quid ab officio na-
turaque discrepet. Quo in genere non est in-

commodum, quale quodque eorum sit, ex aliis
 judicare; ut, si quid dedeceat in illis, vite-
 mus & ipsi. Fit enim, nescio quo modo, ut
 magis in aliis cernamus, quam in nobismet-
 ipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime cor-
 riguntur in discendo, quorum vitia imitantur,
 147 emendandi causa, magistri. Nec vero alienum
 est, ad ea eligenda, quæ dubitationem affe-
 runt, adhibere doctos homines, vel etiam usu
 peritos, & quid his de quoque officii genere
 placeat, exquirere. Major enim pars eo fere
 deferri solet, quo a natura ipsa deducitur. In
 quibus videndum est, non modo quid quisque
 loquatur, sed etiam, quid quisque sentiat, at-
 que etiam, qua de causa quisque sentiat. Ut
 enim pictores, & ii, qui signa fabricantur, &
 vero etiam poëtæ, suum quisque opus a vul-
 go considerari vult, ut, si quid reprehensum
 sit a pluribus, id corrigatur; hi que & secum,
 & cum aliis, quid in eo peccatum sit, exqui-
 runt: sic aliorum iudicio permulta nobis &
 facienda, & non facienda, & mutanda, &
 148 corrigenda sunt. Quæ vero more aguntur in-
 stitutisque civilibus, de iis nihil est præcipi-
 endum: illa enim ipsa præcepta sunt. Nec
 quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid
 Socrates, aut Aristippus contra morem con-

fuetu,

suetudinemque civilem fecerint locutive sint,
 idem sibi arbitretur licere. Magnis illi, & di-
 vinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cy-
 nicorum vero ratio tota est ejicienda: est enim
 inimica verecundiæ, sine qua nihil rectum
 esse potest, nihil honestum. Eos autem, quo- 149
 rum vita perspecta in rebus honestis atque
 magnis est, bene de republica sentientes, ac
 bene meritos, aut merentes, sicut aliquo ho-
 nore aut imperio affectos, observare & cole-
 re debemus: tribuere etiam multum senectu-
 ti: cedere iis, qui magistratum habebunt: ha-
 bere delectum civis & peregrini: in ipsoque
 peregrino, privatimne, an publice venerit:
 ad summam, ne agam de singulis, communem
 totius generis hominum conciliationem &
 consociationem colere, tueri, servare debe-
 mus. Jam de artificiis & quæstibus, qui li- 42
 iberales habendi, qui sordidi sint, hæc fere ac- 150
 cepimus. Primum improbantur ii quæstus,
 qui in odia hominum incurrunt; ut portito-
 rum, ut sceneratorum. Illiberales autem &
 sordidi quæstus mercenariorum, omniumque,
 quorum operæ non artes emuntur: est enim
 illis ipsa merces auctoramentum servitutis.
 Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mer-
 catoribus, quod statim vendant: nihil enim

proficiunt, nisi admodum mentiantur. Nec vero quidquam est turpius vanitate; opificesque omnes in fordida arte versantur. Nec enim quidquam ingenuum potest habere officina; minimeque artes hæ probandæ, quæ ministræ sunt voluptatum, *cetarii, lanii, coqui, factores, piscatores*, ut ait Terentius. Adde huc, si placeat, unguentarios, saltatores, totumque ludum
 351 talarium. Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hæ sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestæ. Mercatura autem, si tenuis est, fordida putanda est: si magna & copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impartiens; non est admodum vituperanda. Atque etiam, si satiatæ quæstu, vel contenta potius, ut sæpe ex alto in portum, ex ipso portu in agros se possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius; de qua, quoniam in Catone majore satis multa diximus, illinc assumes, quæ ad hunc locum pertinebunt.

43 Sed ab iis partibus, quæ sunt honestatis,

quemadmodum officia ducerentur, satis expo- 152
 fitum videtur, Eorum autem ipsorum, quæ
 honesta sunt, potest incidere sæpe contentio;
 de duobus honestis utrum honestius: qui lo-
 cus a Panætio est prætermisus. Nam cum
 omnis honestas manet a partibus quatuor,
 quarum una fit cognitionis; altera, commu-
 nitatis; tertia, magnanimitatis; quarta, mo-
 derationis: hæ in deligendo officio sæpe in-
 ter se comparentur, necesse est. Placet igitur, 153
 aptiora esse naturæ ea officia, quæ ex com-
 munitate, quam ea, quæ ex cognitione du-
 cantur; idque hoc argumento confirmari po-
 test, quod, si contigerit ea vita sapienti, ut in
 omnium rerum affluentibus copiis, quamvis
 omnia, quæ cognitione digna sint, summo otio
 secum ipse consideret & contempletur; tamen,
 si solitudo tanta sit, ut hominem videre non
 possit, excedat e vita. Princepsque omnium
 virtutum est illa sapientia, quam σοφίαν Græ-
 ci vocant: prudentiam enim, quam Græci
 φρόνησιν dicunt, aliam quandam intelligimus;
 quæ est rerum expetendarum fugiendarum-
 que scientia. Illa autem sapientia, quam prin-
 cipem dixi, rerum est divinarum atque hu-
 manarum scientia; in qua continetur deorum
 & hominum communitas & societas inter

ipsos. Ea si maxima est, ut est certe; necesse
 est, quod a communitate ducatur officium, id
 esse maximum. Etenim cognitio contempla-
 tioque naturæ manca quodam modo atque
 inchoata fit, si nulla actio rerum consequatur:
 ea autem actio in hominum commodis tuen-
 154 dis maxime cernitur. Pertinet igitur ad so-
 cietatem generis humani. Ergo hæc cognitio-
 ni anteponenda est: atque id optimus quis-
 que re ipsa ostendit, & judicat. Quis enim est
 tam cupidus in perspicienda cognoscendaque
 rerum natura, ut, si ei tractanti contemplan-
 tique res cognitione dignissimas, subito sit al-
 latum periculum discrimenque patriæ, cui sub-
 venire opitularique possit, non illa omnia re-
 linquat atque abjiciat, etiam si dinumerare se
 stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse
 arbitretur? atque hoc idem in parentis, in
 155 amici re, aut periculo fecerit. Quibus rebus
 intelligitur, studiis officiisque scientiæ præpo-
 nenda esse officia justitiæ, quæ pertinent ad
 hominum utilitatem; qua nihil homini esse
 144 debet antiquius. Atque illi, quorum studia
 vitæque omnis in rerum cognitione versata
 est, tamen ab augendis hominum utilitatibus
 & commodis non recefferunt. Nam & erudi-
 verunt multos, quo meliores cives, utiliores-

que rebus suis publicis essent; ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusum Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus, (si modo aliquid attulimus,) a doctoribus, atque a doctrina instructi ad eam, & ornati accessimus. Neque solum vivi atque praesentes 156 studiosos discendi erudiunt atque docent; sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum assequuntur. Nec enim locus ullus praetermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicae pertineret; ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi doctrinae studiis & sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque causam eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare; quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate juncti sumus. Atque ut apum examina non fingentorum 157 favorum causa congregantur, sed, cum congregabilia natura sint, fingunt favos; sic homines, ac multo etiam magis, natura congregati, adhibent agendi cogitandique sollicitiam. Itaque nisi ea virtus, quae constat ex

hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio & jejuna videatur: itemque magnitudo animi, remota communitate conjunctioneque humana, feritas sit quædam & immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitæ, quod ea, quæ natura desideraret, consequi sine aliis, atque efficere non possemus, idcirco istam esse cum hominibus communitatem & societatem. Quod si omnia nobis, quæ ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut ajunt, suppeditarentur; tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione & scientia collocaret. Non est ita: nam & solitudinem fugeret, & socium studii quæreret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum, & ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione & scientia continetur. Illud forsitan quærendum sit, num hæc communitas, quæ maxime est apta naturæ, sit etiam moderationi modestiæque semper anteponenda. Non placet: sunt enim quædam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne con-

servandæ quidem patriæ causa, sapiens factu-
 rus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed
 ita tætra quædam, ita obscœna, ut dictu quo-
 que videantur turpia. Hæc igitur non susci-
 piet reipublicæ causa; ne res quidem publi-
 ca pro se suscipi volet. Sed hoc commodius
 se res habet, quod non potest accidere tem-
 pus, ut intersit reipublicæ quidquam illorum
 facere sapientem. Quare hoc quidem effectum 160
 fit, in officiis deligendis id genus officiorum
 excellere, quod teneatur hominum societate:
 etenim cognitionem prudentiamque sequitur
 considerata actio. Ita fit, ut agere considera-
 te plaris fit, quam cogitare prudenter. Atque
 hæc quidem hæctenus. Patefactus est enim
 locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo
 officio, quod cuique sit præponendum, videre.
 In ipsa autem communitate sunt gradus offi-
 ciorum; ex quibus, quid cuique præstet, in-
 telligi possit: ut prima diis immortalibus; se-
 cunda, patriæ; tertia, parentibus; deinceps
 gradatim reliquis debeantur. Quibus ex rebus 161
 breviter disputatis intelligi potest, non solum id
 homines solere dubitare, honestumne, an tur-
 pe sit; sed etiam, duobus propositis honestis,
 utrum honestius. Hic locus a Panætio est, ut
 supra dixi, prætermisus. Sed jam ad reliqua
 pergamus.

M. TVLLII CICERONIS

DE

O F F I C I I S

AD

M A R C U M F I L I U M

LIBER II.

1 **Q**UEMADMODUM officia ducerentur ad
honestate, Marce fili, atque ab omni genere
virtutis, satis explicatum arbitror libro supe-
riore. Sequitur, ut hæc officiorum genera
persequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, &
ad earum rerum, quibus utuntur homines,
facultatem, ad opes, ad copias: in quo tum
quæri dixi, quid utile, quid inutile; tum ex
utilibus quid utilius, aut quid maxime utile.
De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de
2 instituto, ac de iudicio meo dixero. Quam-
quam enim libri nostri complures non modo
ad legendi, sed etiam ad scribendi studium ex-
citaverunt: tamen interdum vereor, ne qui-

busdam bonis viris philosophiæ nomen sit in-
 visum; mirenturque, in ea tantum me operæ
 & temporis ponere. Ego autem quamdiu
 respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa
 commiserat, omnes meas curas cogitationes-
 que in eam conferebam: cum autem domi-
 natu unius omnia tenerentur, neque esset us-
 quam consilio aut auctoritati locus; socios
 denique tuendæ reipublicæ, summos viros,
 amissem; nec me angoribus dedidi, quibus
 essem confectus, nisi iis restitissim, nec rur-
 sum indignis homine docto voluptatibus. At-
 que utinam respublica stetit, quo cœperat
 statu, nec in homines non tam commutanda-
 rum rerum, quam evertendarum cupidos in-
 cidisset! Primum enim, ut stante respublica
 facere solebamus, in agendo plus, quam in
 scribendo, operæ poneremus: deinde ipsis
 scriptis non ea, quæ nunc, sed actiones no-
 stras mandarem, ut sæpe fecimus. Cum au-
 tem respublica, in qua omnis mea cura, co-
 gitatio, opera poni solebat, nulla esset omni-
 no, illæ scilicet litteræ conticuerunt, forenses,
 & senatoriæ. Nihil agere autem cum animus
 non posset, in his studiis ab initio versatus
 ætatis; existimavi, honestissime molestias posse
 deponi, si me ad philosophiam retulissim; cui

cum multum adolescens, discendi causa, temporis tribuiffem; postea quam honoribus inservire cœpi, meque totum reipublicæ tradidi, tantum erat philosophiæ loci, quantum superfuerat amicorum & reipublicæ temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo; scribendi otium non erat. Maximis igitur in malis hoc tamen boni affecuti videmur, ut ea literis mandaremus, quæ nec satis erant nota nostris, & erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos! optabilius sapientia? quid præstantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur; nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quam studium sapientiæ. Sapientia autem est, (ut a veteribus philosophis definitum est,) rerum divinarum & humanarum, causarumque, quibus hæ res continentur, scientia; cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam siue oblectatio quæritur animi, requiesque curarum; quæ conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet & valeat ad bene beateque vivendum? siue ratio constantiæ virtutisque ducitur; aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas

affiequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quæretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? Sed hæc, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent; quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbatu reipublicæ muneribus, ad hoc nos studium potissimum contuliffemus. Occurritur autem nobis, & quidem a doctis & eruditis, quærentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen & aliis de rebus differere soleamus, & hoc ipso tempore præcepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia: non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat unquam, quod sequatur. Quæ enim esset ista mens, vel quæ vita potius, non modo disputandi, sed etiam vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes, alia probabilia, contra, alia non probabilia esse dicimus. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quæ mihi probabilia

videantur, sequi; quæ contra, improbare; atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quæ a sapientia diffidet plurimum? Contra autem omnia disputatur, a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi ex utraque parte, causarum esset facta contentio. Sed hæc explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista præclara pepererunt; tamen hæc nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed jam ad instituta pergamus.

3 Quinque igitur rationibus propositis officii
9 cii persequendi, quarum duæ ad decus, honestatemque pertinent; duæ ad commoda vitæ, copias, opes, facultates; quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quæ dixi, pugnare inter se viderentur: honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur; in quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eodeducta est, ut honestatem ab utilitate secernens, & constitueret honestum esse aliquid, quod utile non esset; & utile, quod non ho-

nestum: qua nulla pernicies major hominum
vitæ potuit afferri. Summa quidem auctori-¹⁰
tate philosophi severe sane, atque honeste,
hæc tria genera confusa, cogitatione distin-
guunt. Quidquid enim justum sit, id etiam
utile esse censent; itemque quod honestum,
idem justum; ex quo efficitur, ut, quidquid
honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum
perspiciunt, hi sæpe, versutos homines & cal-
lidos admirantes, malitiam, sapientiam judi-
cant; quorum error eripiendus est, opinio-
que omnis ad eam spem traducenda, ut ho-
nestis consiliis, justisque factis, non fraude
& malitia, se intelligant ea, quæ velint, con-
sequi posse. Quæ ergo ad vitam hominum
tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut¹¹
aurum, argentum, ut ea, quæ gignuntur e
terra, ut alia ejusdem generis; partim ani-
malia, quæ habent suos impetus, & rerum
appetitus. Eorum autem alia rationis exper-
tia sunt, alia ratione utentia. Expertes ra-
tionis, equi, boves, reliquæ pecudes, apes,
quarum opere efficitur aliquid ad hominum
usum atque vitam. Ratione autem utentium
duo genera ponuntur: unum, deorum; alte-
rum, hominum. Deos placatos pietas efficiet
& sanctitas: proxime autem, & secundum

deos, homines hominibus maxime utiles esse
 12 possunt. Earumque item rerum, quæ nocent
 & obfunt, eadem divisio est. Sed quia deos
 nocere non putant, his exceptis, homines ho-
 minibus obesse plurimum arbitrantur. Ea enim
 ipsa, quæ inanima diximus, pleraque sunt ho-
 minum operis effecta, quæ nec haberemus,
 nisi manus & ars accessissent; nec his sine
 hominum administratione uteremur. Neque
 enim valetudinis curatio, neque navigatio,
 neque agricultura, neque frugum fructuum-
 que reliquorum perceptio & conservatio sine
 13 hominum opera ulla esse potuisset. Jam vero
 & earum rerum, quibus abundarem, ex-
 portatio, & earum, quibus egeremus, in-
 vectio, certe nulla esset, nisi his muneribus homines
 fungerentur; eademque ratione nec lapides e
 terra exciderentur ad usum nostrum necessarii:

*Nec ferrum, aes, aurum, argentum, effode-
 retur penitus abditum,*

4 sine hominum labore & manu. Tecta vero,
 quibus & frigorum vis pelleretur, & calorum
 molestiæ sedarentur, unde aut initio generi
 humano dari potuissent, aut postea subveniri,
 si aut vi tempestatis, aut terræ motu, aut ve-
 tustate cecidissent, nisi communis vita ab ho-
 minibus harum rerum auxilia petere didicisset.

set? Adde ductus aquarum, derivationes flu-¹⁴
minum, agrorum irrigationes, moles oppo-
sitas fluctibus, portus manu factos, quæ unde
sine hominum opera habere possemus? Ex
quibus, multisque aliis perspicuum est, quî
fructus, quæque utilitates ex rebus iis, quæ
sunt inanimæ, percipiuntur, eas nos nullo mo-
do sine hominum manu atque opera capere
potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut
quæ commoditas, nisi homines adjuvarent,
percipi posset? Nam & qui principes inveni-
endi fuerunt, quem ex quaque belua usum
habere possumus, homines certe fuerunt; nec
hoc tempore sine hominum opera aut pascere
eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos
fructus ex his capere possemus: ab eisdem-
que & eæ, quæ nocent, interficiuntur; &
quæ usui possunt esse, capiuntur. Quid enu-¹⁵
merem artium multitudinem, sine quibus vi-
ta omnino nulla esse potuisset? quis enim
ægris subveniret, quæ esset oblectatio valen-
tium, qui victus, aut cultus, nisi tam multæ
nobis artes ministrarent? quibus rebus ex-
cultâ hominum vita tantum distat a victu &
cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum
coetu non potuissent nec ædificari, nec fre-
quentari: ex quo leges, moresque constitu-

ti; tum juris æqua descriptio, certaue vivendi disciplina: quas res & mansuetudo animorum consecuta, & verecundia est; effectumque, ut esset vita munitior; atque ut dando & accipiendo, mutandisque facultatibus & 5 commodis, nulla re egeremus. Longiores hoc 16 loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quæ pluribus verbis a Panætio commemorantur, neminem neque ducem bello, nec principem domi, magnas res, & salutare sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adjumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu; sic nulla tam detestabilis pestis est, quæ non homini ab homine nascatur. Est Dicæarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni & copiosi; qui, collectis ceteris causis, eluvionis, pestilentiæ, vastitatis, beluarum etiam repentinæ multitudinis, quarum impetu docet quædam hominum genera esse consumpta: deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis, aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate. Cum

Cum igitur hic locus nihil habeat dubi-¹⁷
 tationis, quin homines plurimum hominibus
 & profint, & obfint; proprium hoc statuo esse
 virtutis, conciliare animos hominum, & ad
 usus suos adjungere. Itaque, quæ in rebus
 inanimis, quæque in usu & tractatione belua-
 rum fiunt utiliter ad hominum vitam, arti-
 bus ea tribuuntur operosis; hominum autem
 studia ad amplificationem nostrarum rerum
 prompta ac parata, virorum præstantium sa-
 pientia & virtute excitantur. Etenim virtus¹⁸
 omnis tribus in rebus fere vertitur; quarum
 una est in perspicendo, quid in quaque re ve-
 rum sincerumque sit, quid consentaneum cui-
 que, quid consequens, ex quo quæque gign-
 antur, quæ cujusque rei causa sit: alterum,
 cohibere motus animi turbatos, quos Græci
 πάθη nominant, appetitionesque, quas illi
 ὀρμῆς, obediētes efficere rationi: tertium, iis,
 quibuscum congregamur, uti moderate, &
 scienter, quorum studiis ea, quæ natura de-
 siderat, expleta cumulataque habeamus; per
 eos denique, si quid importetur nobis incom-
 modi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui
 nocere nobis conati sint, tantaque pœna affi-
 ciamus, quantam æquitas humanitasque pa-
 tiatur. Quibus autem rationibus hanc facul-⁶

19 tatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur, eaque teneamus, dicemus; neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in fortuna in utramque partem, vel secundas ad res, vel adversas, quis ignorat? nam & cum prospero statu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos; & cum reflavit, affligimur. Hæc igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde, a bestiis ictus, morsus, impetus. Hæc ergo, ut dixi, rariores. At

20 vero interitus exercituum, ut proxime trium, sæpe multorum; clades imperatorum, ut nuper summi ac singularis viri; invidiæ præterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum sæpe civium expulsioniones, calamitates, fugæ: rursusque secundæ res, honores, imperia, victoriæ, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus & studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus. Quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortassis etiam brevior videbitur.

121 Quæcunque igitur homines homini tri-

buunt ad eum augendum atque honestandum, aut benevolentiae gratia faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt; aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt; quemque dignum fortuna quam amplissima putant; aut cui fidem habent, & bene rebus suis consulere arbitrantur; aut cuius opes metuunt; aut contra, a quibus aliquid expectant, ut cum reges, popularesve homines, largitiones aliquas proponunt; aut postremo, pretio ac mercede ducuntur: quæ sordidissima est illa quidem ratio, & inquinatissima, & his, qui ea tenentur, & illis, qui ad eam confugere conantur. Male enim se res habet, cum, quod ²² virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nonnunquam hoc subsidium necessarium est; quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quæ virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subiiciunt se homines imperio alterius & potestati pluribus de causis. Ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præstantia, aut spe, sibi id utile futurum; aut metu, ne vi parere cogantur; aut spe largitionis, promissisque capti; aut postremo, ut sæpe in nostra republica videmus, mercede conducti. Omnium autem ⁷

23 rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam diligere; nec alienius, quam timeri. Præclare enim Ennius: *Quem metuunt, oderunt: quem quisque odit, perisse expetit.* Multorum autem odiis nullas opes posse obfistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero hujus tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paretque cum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem; sed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam interitum talem effugit. Malus enim custos diuturnitatis metus; contraque benevolentia fidelis est, vel
24 ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos imperio coercerent, sit sane adhibenda sævitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruant, ut metuantur; his nihil esse potest dementius. Quamvis enim demersæ sint leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen hæc aliquando aut judiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissæ libertatis, quam retentæ. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes & potentiam valet plurimum, id am-

plectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quæ volumus, & privatis in rebus, & in republica consequemur. Etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi, necesse est. Quid enim cense- 25
mus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angī solitum? qui cultros metuens tonsorios, candenti carbone sibi adurebat capillum? quid? Alexandrum Pheræum, quo animo vixisse arbitramur? qui (ut scriptum legimus) cum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, & eum quidem, ut scriptum est, compunctum notis Threiciis, dēstricō gladio jubebat anteire; præmittēbatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, & ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fideliorē & barbarum, & stigmatiam putaret, quam conjugem! nec eum fefellit; ab ea enim est ipse, propter pellicatus suspicionem, interfec̄tus. Nec vero ulla 25
vis imperii tanta est, quæ premente metu, possit esse diuturna. Testis est Phalaris, cujus est præter ceteros nobilitata crudelitas: qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic no-

ster; sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios, injuste imperantes, nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos præbuerunt Leuctricæ calamitatis?

8 Externa libentius in tali re, quam domestica, recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis; bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii. Regum, populorum, nationum

27 portus erat & refugium senatus. Nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios æquitate & fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terræ verius, quam imperium poterat nominari. Senfim hanc consuetudinem & disciplinam jam antea minuebamur; post vero Sullæ victoriam penitus amisimus. Desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, cum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam causam non honesta victoria. Est enim ausus dicere, hasta posita, cum bona in foro venderet & bonorum virorum, & locu-

pletum, & certe civium, prædam suam se vendere. Secutus est, qui in causa impia, victoria etiam foedior, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque, vexatis & perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, & ex ea urbe triumphari, sine qua nunquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. Multa præterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quidquam vidisset indignius. Jure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunita scelera tuliffemus, nunquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris, ad paucos; cupiditatum, ad multos improbos venit hereditas. Nec vero unquam bellorum civilium semen & causa deerit, dum homines perditam hastam illam cruentam & meminerint, & sperabunt; quam P. Sulla cum vibrasset, dictatore propinquo suo, idem sexto tricesimo anno post a sceleratiore hasta non recessit. Alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quæstor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus præmiis propositis, nunquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modo stant

& manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes; rem vero publicam penitus amissimus: atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quam cari esse & diligere malimus. Quæ si populo Romano injuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod cum perspicuum sit, benevolentiae vim esse magnam, metus imbecillam; sequitur, ut differamus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci cum honore & fide
 30 caritatem. Sed ea non pariter omnes egemus: nam ad cuiusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis, a paucis diligere. Certum igitur hoc sit, idque & primum & maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, & nostra mirantium. Hæc enim est una res profus, ut non multum differat inter summos & mediocres viros; eaque utrisque est prope-
 31 modum comparanda. Honore, & gloria, & benevolentia civium fortasse non æque omnes egent; sed tamen, si cui hæc suppetunt, adjuvant aliquantum tum ad cetera, tum ad
 9 amicitias comparandas. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur *Laelius*. Nunc dicamus de gloria; quamquam ea quoque de

re duo sunt nostri libri: sed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimum.

Summa igitur & perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo; si fidem habet; si cum admiratione quadam honore dignos putat. Hæc autem (si est simpliciter breviterque dicendum) quibus rebus parantur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tanquam influere possimus. Ac primum de illis tribus, quæ ante ³² te dixi benevolentiae præcepta, videamus; quæ quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco benefica voluntate benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama & opinione liberalitatis, beneficentiæ, justitiæ, fidei, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura & specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa dilige-

re cogimur. Atque hæ quidem causæ diligendi gravissimæ: possunt enim præterea nonnullæ esse leviores. Fides autem ut habeatur, 33 duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti conjunctam cum justitia prudentiam. Nam & iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque & futura prospicere credimus, & cum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem, & consilium ex tempore capere posse; hanc enim utilem omnes existimant, veramque prudentiam. Justis autem & fidis hominibus, id est, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis injuriæque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime 34 me committi arbitramur. Harum igitur duarum ad fidem faciendam justitia plus pollet; quippe cum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine justitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior & callidior est; hoc invisior & suspectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ justitia conjuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virorum; justitia sine prudentia multum poterit; 10 sine justitia nihil valebit prudentia. Sed, ne 35 quis sit admiratus, cur, cum inter omnes phi-

losophos constet, a meque ipso sæpe disputa-
tum sit, qui unam haberet, omnes habere vir-
tutes; nunc ita sejungam, quasi possit quis-
quam, qui non idem prudens sit, justus esse:
alia est illa, cum veritas ipsa limatur in dis-
putatione, subtilitas; alia, cum ad opinionem
communem omnis accommodatur oratio.
Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco lo-
quimur, ut alios fortes, alios bonos viros,
alios prudentes, dicamus. Popularibus enim.
verbis est agendum, & usitatis, cum loquimur
de opinione populari, idque eodem modo fe-
cit Panætius. Sed ad propositum reverta-
mur. Erat igitur ex tribus, quæ ad gloriam ³⁶
pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione
hominum, honore ab iis digni judicaremur.
Admirantur igitur communiter illi quidem
omnia, quæ magna, & præter opinionem su-
am animadverterunt; separatim autem in
singulis, si perspiciunt nec opinata quædam
bona. Itaque eos viros suspiciunt, maximis-
que efferunt laudibus, in quibus existimant
se excellentes quasdam & singulares virtutes
perspicere; despiciunt autem eos, & contem-
nunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi,
nihil nervorum putant: non enim omnes eos
contemnunt, de quibus male existimant. Nam

quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, & ad faciendam injuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam, sed de his male existimant. Quamobrem (ut ante dixi) contemnuntur ii, qui nec sibi, nec alteri, ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla industria, 37 nulla cura est. Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire ceteros virtute putantur, & cum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obistere. Nam & voluptates, blandissimæ dominæ, majores partes animi a virtute detorquent; & dolorum cum admoventur faces, præter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiæ, paupertas, omnes homines vehementissime permovent. Quæ qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt, cumque aliqua his ampla & honesta res objecta est, totos ad se convertit & rapit, tum quis non admiretur splendorem pulchritudinemque virtutis? Ergo & hæc animi despicientia 11 admirabilitatem magnam facit; & maxime 38 justitia (ex qua una virtute viri boni appellantur) mirifica quædam multitudini videtur; nec injuria. Nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quæ his sunt

contraria, æquitati anteponit. Maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur; quod in quo viro perspectum fit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ proposita sunt ad gloriam, omnia justitia conficit; & benevolentiam, quod prodesse vult plurimis; & ob eandem causam, fidem, & admirationem, quod eas res spernit & negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

Ac mea quidem sententia omnis ratio at- 39
que institutio vitæ adjumenta hominum desiderat; in primisque, ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem præ te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agentì, opinio justitiæ necessaria est; eoque etiam magis, quod si eam non habebunt, injusti habebuntur: nullis præfidiis se-
pti, multis afficientur injuriis. Atque iis etiam, 40
qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, justitia ad rem gerendam necessaria est: cujus tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio & scelere pascuntur, possint sine ulla particula justitiæ vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid, aut eripit, is sibi

ne in latrocinio quidem relinquit locum; ille autem, qui archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædam dispertiat, aut interficiatur a focis, aut relinquatur. Quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter æquabilem prædæ partitionem, & Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit; & multo majores Viriatus Lusitanus; cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt: quem C. Lælius, is, qui sapiens usurpatur, prætor fregit & comminuit, ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis justitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantum ejus vim inter leges & judicia, in constituta republica fore putamus? Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiæ fruendæ causa videntur olim bene morati reges constituti. Nam cum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant; ad unum aliquem confugiebant, virtute præstantem: qui cum prohiberet injuria tenuiores, æquitate constituendâ summos cum infimis pari jure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit causa;

quæ regum. Jus enim semper quæsitum est æquabile; neque enim aliter esset jus. Id si ⁴² ab uno justo & bono viro consequerentur, eo erant contenti. Cum id minus contingeret, leges sunt inventæ, quæ cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. Adjuncto vero, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda & retinenda justitia est, tum ipsa propter sese; nam aliter justitia non esset; tum propter amplificationem honoris & gloriæ. Sed ut pecuniæ non quærendæ solum ratio est, sed etiam collocandæ, quæ perpetuos sumtus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales: sic gloria & quærenda, & collocanda ratione est. Quamquam præclare Socrates, hanc viam ad gloriam proximam & ⁴³ quasi compendiarium dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione, & inani ostentatione, & ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit,

atque etiam propagatur; ficta omnia celeriter, tanquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem; sed brevitatis causa, familia erimus contenti una. Ti. enim Gracchus, P. F. tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit: at ejus filii, nec vivi probabantur bonis, & mortui numerum obtinent jure cæso-
 13 rum. Qui igitur adipisci veram gloriam velit, justitiæ fungatur officiis. Ea quæ essent, dictum est libro superiore.

44 Sed, ut facillime, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quædam præcepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte ætate habet causam celebritatis & nominis, aut a patre acceptam, (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse,) aut aliquo casu atque fortuna; in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur; & tanquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec
 45 dictum ejus esse, nec factum. Quorum autem prima ætas propter humilitatem & obscuritatem in hominum ignoratione versatur; hi simul ac juvenes esse cœperunt, magna
 specta-

ſpectare, & ad ea rectis ſtudiis debent contendere; quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi ætati, verum etiam favetur. Prima igitur eſt adoleſcenti commendatio ad gloriam, ſi qua ex bellicis rebus comparari poteſt; in qua multi apud majores noſtros exſtiterunt: ſemper enim fere bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus altera pars ſcleris nimium habuit; altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, cum te Pompejus alæ alteri præfeſſet, magnam laudem & a ſummo viro, & ab exercitu conſequebare equitando, jaculando, omni militari labore tolerando: atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem hæc oratio ſuſcepta non de te eſt, ſed de genere toto. Quamobrem pergamus ad ea, quæ reſtant. Ut igitur in reli-⁴⁶ quis rebus multo majora ſunt opera animi, quam corporis; ſic hæc res, quas perſequimur ingenio ac ratione, gravioreſ ſunt, quam illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiſcitur a modestia, tum pietate in parentes, tum in ſuos benevolentia. Facillime autem, & in optimam partem cognoscuntur adoleſcentes, qui ſe ad claros & ſapientes viros, bene conſulentes reipublicæ, contulerunt:

quibuscum si frequentes sunt, opinionem af-
 ferunt populo, eorum fore similes, quos sibi
 47 ipsi delegerint ad imitandum. P. Rutilii ado-
 lescentiam ad opinionem & innocentiam, &
 juris scientiam, P. Mucii commendavit domus.
 Nam L. quidem Crassus, cum esset admodum
 adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi
 ipse peperit maximam laudem ex illa accusa-
 tione nobili & gloriosa: & qua ætate qui ex-
 ercentur, laude affici solent, (ut de Demo-
 sthene accepimus,) ea ætate L. Crassus osten-
 dit, id se in foro optime jam facere, quod
 etiam tum poterat domi cum laude medita-
 48 ri. Sed cum duplex ratio sit orationis, quarum
 in altera sermo fit; in altera contentio; non
 est id quidem dubium, quin contentio oratio-
 nis majorem vim habeat ad gloriam: ea est
 enim, quam eloquentiam dicimus. Sed tamen
 difficile dictu est, quantopere conciliet ani-
 mos hominum comitas affabilitasque sermo-
 nis. Exstant epistolæ, & Philippi ad Alexan-
 drum, & Antipatri ad Cassandrum, & Anti-
 goni ad Philippum filium, trium prudentissi-
 morum, (sic enim accepimus,) quibus præ-
 cipiunt, ut oratione benigna multitudinis
 animos ad benevolentiam alliciant, milites-
 que blande appellando deleniant. Quæ au-

tem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea sæpe universam excitat. Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam, & sapere plus, quam ceteros, arbitrantur. Si vero sine in oratione mixta modestiæ gravitas, nil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. Sed, cum sint plu-⁴⁹rima causarum genera, quæ eloquentiam desiderant, multique in nostra republica adolescentes & apud iudices, & apud senatum dicendo laudem assecuti sint; maxima admiratio est in iudiciis, quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione & defensione constat; quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata sæpe est. Dixi paulo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, cum seditiosum & inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. Sed hoc quidem non est sæpe facien-⁵⁰dum, nec unquam, nisi aut reipublicæ causa, ut ii, quos ante dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinio, ut nos pro Siculis, pro Sardis; pro M. Albucio Julius. In accusando etiam M. Aquilio L. Fusii cognita industria est. Semel igitur, aut non sæpe cer-

te: fin erit, cui faciendum fit sæpius, reipublicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulcisci sæpius, non est reprehendendum. Modus tamen adfit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis: id cum periculosum ipfi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominere; quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit. Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum est, ne quem unquam innocentem iudicio capitis arceffas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad salutem hominum, & ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere. Vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Judicis est, semper in causis verum sequi; patroni, nonnunquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere (præsertim cum de philosophia scriberem) non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panætio. Maxime autem & gloria pari-

tur & gratia defensionibus; eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos & sæpe alias, & adolescentes, contra L. Sullæ dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus; quæ, ut scis, exstat oratio.

Sed expositis adolescentium officiis, quæ 15 valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de 52 beneficentia ac liberalitate dicendum est: cujusest ratio duplex. Nam aut opera benigne fit indigentibus, aut pecunia. Facilior est hæc posterior, locupleti præsertim; sed illa lautior ac splendidior, & viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur; largitioque, quæ fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur; qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. At qui opera, id 53 est, virtute & industria, benefici & liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adjutores habebunt: deinde consuetudine beneficentiæ paratiores erunt, & tanquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Præclare

epistola quadam Alexandrum filium Philip-
 pus accusat, quod largitione benevolentiam
 Macedonum consecetur. *Quae te, malum, in-*
quit, ratio in istam spem induxit, ut eos tibi
fideles putares fore, quos pecunia corrupisses?
An tu id agis, ut Macedones non te regem su-
um, sed ministrum & praebitorem sperent fore?
 Bene ministrum & praebitorem; quia fordi-
 dum regi: melius etiam, quod largitionem,
 corruptelam esse dixit. Fit enim deterior, qui
 accipit, atque ad idem semper expectandum
 54 paratior. Hoc ille filio: sed praecipuum pu-
 temus omnibus. Quamobrem id quidem non
 dubium est, quin illa benignitas, quae constat
 ex opera & industria, & honestior fit, & la-
 tius pateat, & possit prodesse pluribus. Non-
 nunquam tamen est largiendum, nec hoc be-
 nignitatis genus omnino repudiandum est; &
 saepe idoneis hominibus indigentibus de re
 familiari impertiendum; sed diligenter, atque
 moderate. Multi enim patrimonia effude-
 runt, inconsulte largiendo. Quid autem est
 stultius, quam quod libenter facias, curare,
 ut id diutius facere non possis? Atque etiam
 sequuntur largitionem rapinae: cum enim
 dando egere coeperint, alienis bonis manus
 afferre coguntur. Ita, cum benevolentiae com-

parandæ causa benefici esse velint; non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit; nec ita referanda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus sæpissime usurpatum, jam in proverbii consuetudinem venit, largitionem fundum non habere. Etenim quis potest modus esse, cum & idem qui consuerunt, & idem illud alii desiderent? Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri, prodigi; alteri, liberales. Prodigi, qui epulis, & viscerationibus, & gladiatorum muneribus, ludorum venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino sint relicturi: liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a prædonibus redimunt, aut æs alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adjuvant, aut opitulantur vel in requærenda, vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de divitiis scripsit: in quo multa præciare; illud absurde. Est enim multus in lau-

danda magnificentia & apparatione popularium munerum; taliumque sumtuum facultatem, fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus exempla pauca posui, multo & major videtur, & certior. Quanto Aristoteles gravius & verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quæ sunt ad multitudinem deleniendam: at ii, qui ab hoste obfidentur, si emere aquæ sextarium mina cogantur, hoc primo incredibile nobis videri, omnesque mirari; sed, cum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis, infinitisque sumtibus, nihil nos magnopere mirari; cum præsertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus; eaque a levissimo quoque: in quo tamen ipso una cum satietate, memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, hæc pueris, & mulierculis, & servis, & fervorum simillimis liberis, esse grata; gravi vero homini, & ea, quæ fiant, judicio certo ponderanti, probari posse nullo modo: quamquam intelligo, in nostra civitate inveterasse jam a bonis temporibus, ut splendor ædilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque & P.

Crassus cum cognomine dives, tum copiis, functus est ædilitio maximo munere: & paulo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo, Q. Mucio, magnificentissima ædilitate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius; multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus, me consule, vicit superiores. Hunc est Scævus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompeji munera secundo consulatu; in quibus omnibus quid mihi placeat, vides. Vitanda tamen 17 est suspicio avaritiæ. Nam Mamerco, homi- 58 ni divitissimo, prætermisso ædilitatis consulatus repulsam attulit. Quare &, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus, nos ipsi ut fecimus; &, si quando aliqua res major atque utilior populari largitione acquiritur; ut Orestis nuper prandia in semitis decumæ nomine magno honori fuerunt. Ne M. quidem Sejo vitio datum est, quod in annonæ caritate assie modicum populo dedit: magna enim se & inverterata invidia, nec turpi jactura, quando erat ædilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emtis reipublicæ causa, quæ salute no-

stra continebatur, omnes P. Clodii conatus
furoresque compressit. Causa igitur largitio-
59 nis est, si aut necesse est, aut utile. In his
autem ipsis mediocritatis regula optima est.
L. quidem Philippus Q. F. magno vir inge-
nio, in primisque clarus, gloriari solebat, se
sine ullo munere adeptum esse omnia, quæ
haberentur amplissima. Dicebat idem C. Cu-
60 rio, Nobis quoque licet in hoc quodammodo
gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos
cunctis suffragiis adepti sumus, nostro quidem
anno, quod contigit eorum nemini, quos mo-
do nominavi, sane exiguus sumtus ædilitatis
fuit. Atque etiam illæ impensæ meliores, mu-
ri, navalia, portus, aquarum ductus, omnia-
que, quæ ad usum reipublicæ pertinent: quam-
quam quod præsens tanquam in manum da-
tur, jucundius est; tamen hæc in posterum
gratiora. Theatra, porticus, nova templa ve-
recundius reprehendo, propter Pompejum:
sed doctissimi non probant, ut & hic ipse Pa-
nætius, quem multum in his libris secutus
sum, non interpretatus; & Phalereus De-
metrius, qui Periclem, principem Græciæ,
vituperabat, quod tantam pecuniam in præ-
clara illa propylæa conjecerit. Sed de hoc
genere toto, in iis libris, quos de republica

scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum, genere vitiosa est; temporibus, necessaria; & tum ipsa & ad facultates accommodanda, & mediocritate moderanda est. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, 18 non uno modo in disparibus causis affecti esse debemus. Alia causa est ejus, qui calamitate premitur, & ejus, qui res meliores quaerit, nullis suis rebus adversis. Propensior benignitas esse debet in calamitosos, nisi forte 62 erunt digni calamitate. In his tamen, qui se adjuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum adscendant, restricti omnino esse nullo modo debemus; sed in deligendis idoneis judicium & diligentiam adhibere. Nam praeclare Ennius:

Benefacta male locata, malefacta arbitror.

Quod autem tributum est bono viro & grato, 63 in eo cum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remota, gratissima est liberalitas: eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cujusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut his beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat.

Omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deterenda liberalitate sibi etiam fieri; eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque hæc benignitas etiam reipublicæ utilis est, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores; quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Hæc est gravium hominum, atque magnorum; illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. Convenit autem ⁶⁴ cum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum; in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus & confinibus, æquum & facilem; multa multis de jure suo cedentem; a litibus vero, quantum liceat, & nescio an paulo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paulum nonnunquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem dilabi finire, flagitiosum est; sed ita, ut illiberalitatis avaritiæque absit suspicio. Possit enim liberalitate uti, non spoliante se patrimonio, nimirum is est pe-

cuniae fructus maximus, Recte etiam a Theo-
 phraſto eſt laudata hospitalitas. Eſt enim, ut
 mihi quidem videtur, valde decorum, patere
 domos hominum illuſtrium illuſtribus hoſpi-
 tibus; idque etiam reipublicae eſt ornamen-
 to, homines externos hoc liberalitatis genere
 in urbe noſtra non egere. Eſt autem etiam ve-
 hementer utile iis, qui honeſte poſſe multum
 volunt, per hoſpites apud externos populos
 valere opibus & gratia. Theophrastus quidem
 ſcribit, Cimonem Athenis etiam in ſuos curia-
 les Laciadas hoſpitalem fuiſſe: ita enim in-
 ſtituiſſe, & villicis imperaviſſe, ut omnia præ-
 berentur, quicumque Laciades in villam ſu-
 am devertiſſet. Quæ autem opera, non lar- 19
 gitione, beneficia dantur, hæc tum in univer- 65
 ſam reipublicam, tum in ſingulos cives con-
 feruntur. Nam in jure cavere, conſilio juvare,
 atque hoc ſcientiæ genere prodeſſe quam plu-
 rimis, vehementer & ad opes augendas per-
 tinet, & ad gratiam. Itaque cum multa præ-
 clara majorum, tum quod optime conſtituti
 juris civilis ſummo ſemper in honore fuit cog-
 nitio atque interpretatio; quam quidem ante
 hanc confuſionem temporum in poſſeſſione
 ſua principes retinuerunt; nunc ut honores,
 ut omnes dignitatis gradus, ſic hujus ſcientiæ

splendor deletus est; idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, cum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Hæc igitur opera, grata multis, & ad beneficiis obstringendos homines accommodata. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, & gratior, & ornatior. Quid enim eloquentia præstabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? huic quoque ergo a majoribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis, & facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas, & non gravate, & gratuito defendentis, beneficia & patrocina late patent. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem; ni vereretur, ne de me ipso aliquid videretur queri. Sed tamen videmus, quibus extinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Cum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut jurisperiti esse, aut disertis; licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem, commendantem iudicibus & magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut

consuluntur, aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiæ consequuntur, latissimeque eorum manat industria. Jam il- 68
lud non sunt admonendi, (est enim in prom-
tu,) ut animum advertant, cum juvare alios
velint, ne quos offendant. Sæpe enim aut eos
lædunt, quos non debent; aut eos, quos non
expedit. Si imprudentes, negligentia est; si
scientes, temeritatis. Utendum etiam est ex-
cusatione adversus eos, quos invitus offen-
das, quacunque possis, quare id, quod fece-
ris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris:
ceterisque operis & officiis erit, quod viola-
tum est, compensandum. Sed cum in homi- 20
nibus juvandis aut mores spectari, aut fortu- 69
na soleat; dictum quidem est proclive, itaque
yulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis
mores hominum, non fortunam sequi. Hone-
sta oratio est: sed quis est tandem, qui ino-
pis & optimi viri causæ non anteponat, in
opera danda, gratiam fortunati & potentis?
A quo enim expeditior & celerior remunera-
tio fore videtur, in eum fere est voluntas no-
stra propensior. Sed animadvertendum est di-
ligentius, quæ natura rerum sit: nimirum
enim inops ille, si bonus est vir, etiam si re-
ferre gratiam non potest, habere certe potest.

Commode autem, quicumque dixit, *pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: gratiam autem & qui retulerit, habere; & qui habeat, retulisse.* At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt. Quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint, æque etiam a se aut postulari, aut expectari aliquid suspicantur: patrocínio vero se usos, & 70 clientes appellari, mortis instar putant. At vero ille tenuis, cum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putet, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus expectat, (eget enim multis,) gratum se videri studet: neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod si opulentum fortunatumque defenderis, in illo uno, aut forte in liberis ejus, manet gratia: si autem inopem, probum tamen & modestum; omnes non improbi humiles (quæ magna in populo multitudo est) præsidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari 71 puto. Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus: sed si res in contentionem

tionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui cum confuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero, inquit, malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quae viro.* Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrum pertinet? Illum fortasse adjuvat, qui habet: ne id quidem semper; sed fac juvare: utentior sane fit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiæ, quo minus juvetur, modo ne adjuvent; sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem præceptum in beneficiis, operaque danda est, ne quid contra æquitatem contendas, ne quid pro injuria. Fundamentum enim perpetuæ commendationis & famæ, est justitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quæ ad singulos spectant; deinceps de iis, quæ ad universos, quæque ad rempublicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant, quæ sunt etiam gratiora.

Danda est opera omnino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consulatur; sed ita, ut ea res aut proficit, aut certe non obstat reipublicæ. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium: modica M. Octavii, & reipublicæ tolerabilis, & plebi necessaria; ergo & civibus, & reipublicæ salutaris. In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu, cum legem Agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, & in eo vehementer se moderatum præbuit; sed cum in agendo multa populariter, tum illud male, *non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent*. Capitalis oratio, & ad æquationem bonorum pertinens; qua peste quæ potest esse major? Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerent, reipublicæ civitatesque constitutæ sunt. Nam etsi duce natura congregabantur homines, tamen spe custodiæ rerum suarum, urbium præfidia quærebant. Danda etiam opera est, ne (quod apud majores nostros sæpe fiebat, propter ærarii tenuitatem, assiduitatemque bellorum) tributum sit conferendum; idque ne eveni-

at, multo ante erit providendum: sin qua necessitas hujus muneris alicui reipublicæ ob-
venerit; (malo enim alteri, quam nostræ, omi-
nari; neque tamen de nostra, sed de omni
republica disputo;) danda erit opera, ut om-
nes intelligant (si salvi esse velint) necessita-
ti esse parendum. Atque etiam omnes, qui
republicam gubernabunt, consulere debe-
bunt, ut earum rerum copia sit, quæ sunt ne-
cessariæ: quarum qualis comparatio fieri so-
leat & debeat, non est necesse disputare; est
enim in promptu: tantum locus attingendus
fuit. Caput autem est in omni procuratione ⁷⁵
negotii & muneris publici, ut avaritiæ pel-
latur etiam minima suspicio. Utinam, inquit
C. Pontius Samnis, ad illa tempora me for-
tuna reservasset, & tum essem natus, si quan-
do Romani dona accipere coepissent! non es-
sem passus diutius eos imperare. Næ illi mul-
ta secula expectanda fuerunt; modo enim
hoc malum in hanc rempublicam invasit. Ita-
que facile patior tum potius Pontium fuisse,
siquidem in illo tantum fuit roboris. Non-
dum centum & decem anni sunt, cum de pe-
cuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, nul-
la antea cum fuisset. At vero postea tot le-
ges, & proximæ quæque duriores: tot rei,

tot damnati, tantum Italicum bellum propter
 judiciorum metum excitatum: tanta, subla-
 tis legibus & judiciis, expilatio direptioque
 fociorum, ut imbecillitate aliorum, non no-
 22 fra virtute valeamus. Laudat Africanum Pa-
 nætius, quod fuerit abstinens. Quidni laudet?
 76 sed in illo alia majora. Laus enim abstin-
 tiæ, non hominis est solum, sed etiam tempo-
 rum illorum. Omni Macedonum gaza, quæ
 fuit maxima, potitus est Paulus: tantum in
 ærariam pecuniæ invexit, ut unius imperato-
 ris præda finem attulerit tributorum: at hic
 nihil domum suam præter memoriam nomi-
 nis sempiternam detulit. Imitatus patrem
 Africanus, nihilo locupletior Carthagine ever-
 sa. Quid? qui ejus collega in censura fuit
 L. Mummius, numquid copiosior, cum copio-
 sissimam urbem funditus sustulisset? Italiam
 ornare, quam domum suam, maluit; quam-
 quam Italia ornata, domus ipsa mihi videtur
 77 ornatio. Nullum igitur vitium tætrius, (ut
 eo, unde degreſſa est, referat se oratio,) quam
 avaritia, præsertim in principibus rempubli-
 cam gubernantibus. Habere enim quæstui rem-
 publicam non modo turpe est, sed sceleratum
 etiam & nefarium. Itaque quod Apollo Py-
 thius oraculo edidit, Spartam nulla re alia,

nisi avaritia perituram, id videtur non solum Lacedæmoniis, sed & omnibus opulentis populis prædixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicæ præsumt, quam abstinencia & continentia. Qui vero se populares volunt, 78 ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reipublicæ, concordiam primum, quæ esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniæ; deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium (ut supra dixi) civitatis atque urbis, ut sit libera & non sollicita suæ rei cujusque custodia. Atque in hac pernicie reipublicæ ne 79 illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse; & maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit injuriam, & meminit, & præ se fert dolorem suum; nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus injuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero hæc judican-

tur, sed pondere. Quam autem habet æquitate, ut agrum multis annis, aut etiam seculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat; qui autem habuit, amittat? Ac propter hoc injuriæ genus Lacedæmonii Lyfandrum ephorum expulerunt: Agin regem (quod nunquam antea apud eos acciderat) necaverunt: ex eoque tempore tantæ discordiæ secutæ sunt, ut & tyranni existerent, & optimates exterminarentur, & præclarissime constituta respublica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Græciam evertit contagionibus malorum, quæ a Lacedæmoniiis profecta, manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariæ contentiones perdiderunt? At vero Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, cum ejus civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Cumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed cum magnam animadverteret in bonis & possessionibus difficultatem, quod & eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant,

egere iniquissimum arbitrabatur, & quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis æquum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emtionibus, multa dotibus tenebantur sine injuria; judicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum jussit esse; isque celeriter ad Ptolemæum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui cum exposuisset, patriam se liberare velle, causamque docuisset; a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adjuvaretur. Quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit & eorum, qui aliena tenebant, & eorum, qui sua amiserant; perfecitque æstimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent, numerari sibi quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordia constituta, sine querela discederent. O virum magnum, dignumque, qui 83

in nostra republica natus esset! Sic par est agere cum civibus; non (ut bis jam vidimus) hastam in foro ponere, & bona civium voci subicere præconis. At ille Græcus (id quod fuit sapientis & præstantis viri) omnibus consulendum putavit; eaque est summa ratio & sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitate eadem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? Ut, cum ego emerim, ædificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est
84 aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ vero novæ quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum; eum tu
24 habeas, ego non habeam pecuniam? Quamobrem, ne sit æs alienum, quod reipublicæ noceat, providendum est; quod multis rationibus caveri potest; non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides; quæ esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Nunquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur. Armis & castris tentata res est ab omni genere hominum & ordine; quibus sic restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Nun-

quam nec majus æs alienum fuit; nec melius, nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quæ cogitabat, ea perfecit, cum ejus jam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa non esset. Ab hoc igitur 85 genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur; in primisque operam dabunt, ut juris & judiciorum æquitate suum quisque teneat; & neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda, vel recuperanda obsit invidia: præterea quibuscunque rebus vel bello, vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Hæc magnorum hominum sunt: hæc apud majores nostros factitata: hæc genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicæ magnam ipsi adipiscentur & gratiam, & gloriam.

In his autem utilitatum præceptis Anti- 86 pater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo præterita censet esse a Panætio, valetudinis curationem, & pecuniæ; quas res a summo philosopho præteritas arbitror, quod

essent faciles: sunt certe utiles. Sed valetudo sustentatur notitia sui corporis; & observatione, quæ res aut prodesse soleant, aut obesse; & continentia in victu omni atque cultu, corporis tuendi causa; & prætermittendis voluptatibus; postremo arte eorum, 87 quorum ad scientiam hæc pertinent. Res autem familiaris quæri debet iis rebus, a quibus abest turpitudine; conservari autem diligentia & parsimonia; iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui Oeconomicus inscribitur; quem nos ista fere ætate cum effemus, qua es tu nunc, e Græco in Latinum convertimus.

25 Sed utilitatum comparatio, quoniam hic 88 locus erat quartus a Panætio prætermittus, sæpe est necessaria. Nam & corporis commoda cum externis, & externa cum corporis, & ipsa inter se corporis, & externa cum externis comparari solent. Cum externis, corporis, hoc modo comparantur: Valere ut malis, quam dives esse. Cum corporis, externa, hoc modo: Dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut Bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria di-

vitiis, vectigalia urbana rusticis. Ex quo ge- 89
nere comparationis illud est Catonis senis: a
quo cum quæreretur, quid maxime in re fa-
miliari expediret, respondit, Bene pascere.
Quid secundum? Satis bene pascere. Quid
tertium? Male pascere. Quid quartum? Ara-
re. Et, cum ille, qui quæsierat, dixisset, Quid
fœnerari? Tum Cato, Quid hominem, in-
quit, occidere? Ex quo, & multis aliis, in-
telligi debet, utilitatum comparationes fieri
solere, recteque hoc adjunctum esse quartum
exquirendorum officiorum genus. Sed toto 90
hoc de genere, de quærenda, de collocanda
pecunia, etiam de utenda, commodius a qui-
busdam optimis viris, ad medium Janum se-
dentibus, quam ab ullis philosophis ulla in
schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscen-
da: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc
libro disputatum est. Reliqua deinceps per-
sequemur.

M. TVLLII CICERONIS

DE

O F F I C I I S

AD

M A R C U M F I L I U M

LIBER^o III.

I PUBLIUM Scipionem, Marce fili, eum, quī
I primus Africanus appellatus est, dicere solitum scripsit Cato, qui fuit fere ejus æqualis; *Nunquam se minus otiosum esse, quam cum otiosus; nec minus solum, quam cum solus esset.* Magnifica vero vox, & magno viro ac sapiente digna, quæ declarat, illum & in otio de negotiis cogitare, & in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret unquam, & interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duæ res, quæ languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium & solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: sed

si minus imitatione tantam ingenii præstantiam
 consequi possumus, voluntate certe proxime
 accedimus: nam & a republica forensibusque
 negotiis, armis impiis, vique prohibiti,
 otium persequimur; & ob eam causam, urbe
 relicta, rura peragrantes, sæpe soli sumus.
 Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec
 hæc solitudo cum illa comparanda est. Ille
 enim requiescens a reipublicæ pulcherrimis
 muneribus otium sibi sumebat aliquando, &
 a cœtu hominum frequentiaque interdum,
 tanquam in portum, se in solitudinem recipiebat:
 nostrum autem otium negotii inopia, non
 requiescendi studio, constitutum est. Exstincto
 enim senatu, delatisque judiciis, quid est,
 quod dignum nobis aut in curia, aut in foro
 agere possimus? Itaque qui in maxima cele-
 britate, atque in oculis civium quondam viximus,
 nunc fugientes conspectum sceleratorum,
 quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum
 licet, & sæpe soli sumus. Sed, quia sic
 ab hominibus doctis accepimus, non solum ex
 malis eligere minima oportere, sed etiam ex-
 cerpere ex his ipsis, si quid ineffet boni; pro-
 pterea & otio fruor, non illo quidem, quo de-
 beat is, qui quondam peperisset otium civitati;
 nec eam solitudinem languere patior, quam

4 mihi affert necessitas, non voluntas. Quam-
 quam Africanus majorem laudem vel meo
 judicio assequeretur. Nulla enim ejus ingenii
 monumenta mandata literis, nullum opus otii,
 nullum solitudinis munus exstat: ex quo in-
 telligi debet, illum mentis agitatione, investi-
 gationeque earum rerum, quas cogitando con-
 sequebatur, nec otiosum, nec solum unquam
 fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris
 habemus, ut cogitatione tacita a solitudine
 abstrahamur, ad hanc scribendi operam om-
 ne studium curamque convertimus. Itaque
 2 plura brevi tempore, eversa, quam multis an-
 nis, stante republica, scripsimus. Sed cum to-
 5 ta philosophia, mi Cicero, frugifera & fructuo-
 sa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit;
 tum nullus feracior in ea locus est, nec ube-
 rior, quam de officiis, a quibus constanter
 honesteque vivendi præcepta ducuntur. Qua-
 re quamquam a Cratippo nostro, principe hu-
 jus memoriæ philosophorum, hæc te assidue
 audire atque accipere confido: tamen condu-
 cere arbitror, talibus aures tuas vocibus un-
 dique circumsonare; nec eas, si fieri possit,
 6 quidquam aliud audire. Quod cum omnibus
 est faciendum, qui vitam honestam ingredi
 cogitant, tum haud scio, an nemini potius,

quam tibi; sustines enim non parvam expectationem imitandæ industriæ nostræ, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus præterea grave & Athenarum, & Cratippi; ad quos cum tanquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inane redire turpissimum est, dedecorantem & urbis auctoritatem, & magistri. Quare quantum conniti animo potes, quantum labore contendere, (si discendi labor est potius, quam voluptas,) tantum fac ut efficias; neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed hæc hæcenus; multa enim sæpe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositæ divisionis revertamur.

Panætius igitur, qui sine controversia de 7 officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, & consultare de officio solerent; uno, cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe: altero, utilene, an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret: de duobus generibus primis, li-

bris tribus explicavit: de tertio autem gene-
 re deinceps se scripsit dicturum, nec id ex-
 8 solvit, quod promiserat. Quod eo magis mi-
 ror, quia scriptum a discipulo ejus Posidonio
 est, triginta annis vixisse Panætium, postea-
 quam eos libros edidisset. Quem locum mi-
 ror a Posidonio breviter esse tactum in qui-
 busdam commentariis; præsertim cum scri-
 9 bat, nullum esse locum in tota philosophia tam
 necessarium. Minime vero assentior iis, qui
 negant, eum locum a Panætio prætermis-
 sisse, sed consulto relictum, nec omnino scribendum
 fuisse, quia nunquam posset utilitas cum ho-
 nestate pugnare: de quo alterum potest ha-
 bere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc
 genus, quod in divisione Panætii tertium est,
 an plane omittendum; alterum dubitari non
 potest, quin a Panætio susceptum sit, sed re-
 lictum. Nam qui e divisione tripartita duas
 partes absolverit, huic necesse est restare ter-
 tiam. Præterea in extremo libro tertio de hac
 parte pollicetur se deinceps esse dicturum.
 10 Accedit eodem testis locuples, Posidonius,
 qui etiam scribit in quadam epistola, P.
 Rutilium Rufum dicere solere, qui Panæ-
 tium audierat, ut nemo pictor esset inventus,
 qui Coæ Veneris eam partem, quam Apel-
 les

les inchoatam reliquisset, absolveret: (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat:) sic ea, quæ Panætius prætermisisset, & non perfecisset, propter eorum, quæ perfecisset, præstantiam, neminem esse persecutum.

Quamobrem de iudicio Panætii dubitari ³ non potest: rectene autem hanc tertiam par- ¹¹tem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam siue honestum solum bonum est, ut Stoicis placet; siue quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis nostris videtur, ut omnia ex altera parte collocata, vix minimi momenti instar habeant; dubitandum non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem execrari solitum eos, qui primum hæc, natura cohærentia, opinione distraxissent; cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut, quidquid honestum esset, id utile esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum: Quod si is esset Panætius, qui vir- ¹²tutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset, ut ii, qui res expectandas vel voluptate, vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando

cum honestate pugnare. Sed, cum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit; quæ autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem; non videtur ejusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum
13 eo, quod honestum esset, compararetur. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, *Convenienter naturæ vivere*, id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; cetera autem, quæ secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam præcipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis, neque a virtute divelli unquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum, nullo modo; similitudines honesti
14 esse possunt. Hæc enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellant: ea communia sunt, & late patent; quæ & ingenii bonitate multi assequuntur, & progressionem discendi: illud autem officium, quod

rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est; &, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, præter sapientem, cadere in quemquam potest. Cum autem aliquid actum 15 est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum; propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit; quatenus autem intelligit, nihil putat prætermisum. Quod idem in poëmatibus, & picturis usu venit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quæ laudanda non sint, ob eam, credo, causam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant judicare. Itaque cum sunt docti a peritis, facile desistunt a sententia. Hæc igitur officia, de quibus his libris 4 differimus, quasi secunda quædam honesta esse dicunt, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia. Ita- 16 que his omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius Aristidesve justus nominatur; aut ab illis, fortitudinis, aut ab his, justitiæ, tanquam a sapientibus, petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens est,

ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti sunt, & nominati, M. Cato, & C. Lælius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediolorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant speciem-
17 que sapientum. Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia comparari; nec id, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis unquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum, sapientibus: aliter enim teneri non potest, si qua est ad virtutem facta progressio. Sed hæc quidem de iis, qui conservatione
18 officiorum existimantur boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis & commodis, neque ea volunt præponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare; boni viri non solent. Itaque existimo, Panætium, cum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere modo; non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare quod utile videatur, quam

quod honestum; sed hæc etiam inter se comparare, & in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnunquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? credo, si quando dubitatio accedit, quale sit id, de quo consideretur. Sæpe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causa, ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest majus esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se obstrinxit scelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? immo vero honestatem utilitas consecuta est.

Itaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, si quando cum illo, quod *honestum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile*, formula quædam constituenda est; quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio nunquam recedemus. Erit autem hæc formula, Stoicorum rationi disciplinæque maxime consentanea; quam quidem in his libris propterea sequimur, quod, quamquam a veteribus, Academicis, & a Peripateticis no-

stris, qui quondam iidem erant, qui Acade-
 mici, quæ honesta sunt, anteponuntur iis, quæ
 videntur utilia; tamen splendidius hæc ab eis
 differuntur, quibus, quidquid honestum est,
 idem utile videtur, nec utile quidquam, quod
 non honestum; quam ab iis, quibus aut ho-
 nestum aliquid non utile, aut utile non hone-
 stum. Nobis autem nostra Academia magnam
 licentiam dat, ut quodcunque maxime pro-
 babile occurrat, id nostro jure liceat defende-
 re. Sed redeo ad formulam. Detrahere igitur
 5
 21 aliquid alteri, & hominem hominis incommo-
 do suum augere commodum, magis est con-
 tra naturam, quam mors, quam paupertas,
 quam dolor, quam cetera, quæ possunt aut
 corpori accidere, aut rebus externis. Nam
 principio tollit convictum humanum, & so-
 cietatem: si enim sic erimus affecti, ut pro-
 pter suum quisque emolumentum spoliet, aut
 violet alterum, disrumpi necesse est eam, quæ
 maxime est secundum naturam, humani ge-
 22 neris societatem. Ut, si unumquodque mem-
 brum sensum hunc haberet, ut posse putaret
 se valere, si proximi membri valetudinem ad
 se traduxisset; debilitari, & interire totum
 corpus necesse esset; sic, si unusquisque no-
 strum rapiat ad se commoda aliorum, detra-

hatque quod cuique possit, emolumentum sui gratia; societas hominum & communitas ever-
tatur necesse est. Nam, sibi ut quisque malit,
quod ad usum vitæ pertineat, quam alteri,
acquirere, concessum est, non repugnante na-
tura: illud natura non patitur, ut aliorum
spoliis nostras facultates, copias, opes augea-
mus. Neque vero hoc solum natura, id est, ²³
jure gentium, sed etiam legibus populorum,
quibus in singulis civitatibus respublica con-
tinetur, eodem modo constitutum est, ut non
liceat sui commodi causa nocere alteri. Hoc
enim spectant leges, hoc volunt, incolumem
esse civium conjunctionem; quam qui diri-
munt, eos morte, exilio, vinculis, damno coër-
cent. Atque hoc multo magis exigit ipsa na-
turæ ratio, quæ est lex divina, & humana;
cui parere qui velit, (omnes autem parebunt,
qui secundum naturam volent vivere,) nun-
quam committet, ut alienum appetat, & id,
quod alteri detraxerit, sibi assumat. Etenim ²⁴
multo magis est secundum naturam excelsi-
tas animi, & magnitudo: itemque comitas,
justitia, liberalitas, quam voluptas, quam vi-
ta, quam divitiæ: quæ quidem contemnere,
& pro nihilo ducere, comparantem cum uti-
litate communi, magni animi & excelsi est:

detrahere autem alteri sui commodi causa,
magis est contra naturam, quam mors, quam
25 dolor, quam cetera generis ejusdem. Item-
que, magis est secundum naturam, pro om-
nibus gentibus, si fieri possit, conservandis,
aut juvandis maximos labores molestiasque
fufcipere, imitantem Herculem illum, quem
hominum fama, beneficiorum memor, in con-
cilio coelestium collocavit; quam vivere in
solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed
etiam in maximis voluptatibus, abundantem
omnibus copiis; ut excellas etiam pulchri-
tudine & viribus. Quocirca optimo quisque
& splendidissimo ingenio longe illam vitam
huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem
naturæ obedientem, homini nocere non pos-
26 se. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid
commodi consequatur; aut nihil se existimat
contra naturam facere; aut magis fugiendam
censet mortem, paupertatem, dolorem, amif-
sionem etiam liberorum, propinquorum, ami-
corum, quam facere cuiquam injuriam: si ni-
hil existimat contra naturam fieri hominibus
violandis; quid cum eo differas, qui omnino
hominem ex homine tollat? si fugiendum id
quidem censet, sed & multo illa pejora, mor-
tem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod

ullum aut corporis, aut fortunæ vitium, ani-
mi vitiis gravius existimat. Ergo unum debet 6
esse omnibus propositum, ut eadem sit utili-
tas uniuscujusque, & univerforum; quam si
ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis huma-
na consortio. Atque etiam, si hoc natura præ- 27
scribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam
ipsam causam, quod is homo sit, consultum
velit; necesse est secundum eandem naturam
omnium utilitatem esse communem. Quod si
ita est, una continemur omnes & eadem le-
ge naturæ; idque ipsum si ita est, certe vio-
lare alterum lege naturæ prohibemur. Verum
autem primum: verum igitur & extremum.
Nam illud quidem absurdum est, quod quidam 28
dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos,
commodi sui causa; aliam rationem esse ci-
vium reliquorum. Hi sibi nihil juris, & nul-
lam societatem, communis utilitatis causa, sta-
tuunt esse cum civibus; quæ sententia om-
nem societatem distrahit civitatis. Qui au-
tem civium rationem dicunt habendam, ex-
ternorum negant; hi dirimunt communem
humani generis societatem; qua sublata, be-
neficientia, liberalitas, bonitas, justitia fundi-
tus tollitur: quæ qui tollunt, etiam adver-
sus deos immortales impil judicandi sunt. Ab

iis enim constitutam inter homines societatem evertunt; cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere, sui commodi causa, quam omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quæ vacent justitia: hæc enim una virtus, omnium est domina & regina virtutum.

- 29 Forſitan quiſpiam dixerit: Nonne igitur ſapiens, ſi fame ipſe conficiatur, abſtulerit cibum alteri, homini ad nullam partem utili? Minime vero: non enim mihi eſt vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? ſi Phalarim, crudelem tyrannum & immanem, vir bonus, ne ipſe frigore conficiatur, veſtitu ſpoliare poſſit; nonne faciat? Hæc ad judicandum ſunt facillima. Nam, ſi quid ab homine ad nullam partem utile, tuæ utilitatis cauſa detraxeris; inhumane feceris, contraque naturæ legem: ſi autem is tu ſis, qui multam utilitatem reipublicæ atque hominum ſocietati, ſi in vita remaneas, afferre poſſis; ſi quid ob eam cauſam alteri detraxeris, non ſit reprehendendum: ſi autem id non ſit ejuſmodi; ſuum cuique incommodum ferendum eſt potius, quam de alterius commodis detrahen-

dum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid hujusmodi, quam detractio aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim injusta. Itaque lex ipsa naturæ, quæ utilitatem hominum conservat & continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili, ad sapientem, bonum, fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariæ; qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc causam habeat ad injuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, & ei, quam sæpe commemoro, humanæ societati. Nam quod ad Phalarim at-
tinet, perfacile judicium est: nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est; neque est contra naturam, spoliare eum, si possis, quem honestum est necare; atque hoc omne genus pestiferum atque impium, ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quædam amputantur, si & ipsa sanguine, & tanquam spiritu carere cœperunt, & nocent reliquis partibus corporis: sic ista in figura hominis feritas & immanitas beluæ, a commu-

ni tanquam humanitate corporis segreganda est. Hujus generis sunt quæstiones omnes eæ, in quibus ex tempore officium exquiritur.

7 Ejusmodi igitur credo res Panætium perfe-
 33 cuturum fuisse, nisi aliqui casus, aut occupa-
 tio consilium ejus peremisset: ad quas ipsas
 consultationes ex superioribus libris satis mul-
 ta præcepta sunt, quibus perspicui possit, quid
 sit propter turpitudinem fugiendum: quid sit
 id, quod idcirco fugiendum non sit, quia om-
 nino turpe non sit. Sed quoniam operi in-
 choato, & prope jam absoluto, tanquam fa-
 stigium imponimus; ut geometræ solent non
 omnia docere, sed postulare, ut quædam sibi
 concedantur, quo facilius, quæ velint, ex-
 plicent: sic ego a te postulo, mi Cicero, ut
 mihi concedas, si potes, nihil, præter id, quod
 honestum sit, propter se esse expetendum. Sin
 hoc non licet per Cratippum; at illud certe
 dabis, quod honestum sit, id esse maxime pro-
 pter se expetendum. Mihi utrumvis satis est;
 & cum hoc, tum illud probabilius videtur, nec
 34 præterea quidquam probabile. Ac primum
 Panætius in hoc defendendus est, quod non
 utilia cum honestis pugnare aliquando posse
 dixerit; (neque enim ei fas erat;) sed ea,
 quæ viderentur utilia. Nihil vero utile, quod

non idem honestum; nihil honestum, quod non idem utile sit, sæpe testatur: negatque, ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraherint. Itaque non ut aliquando antepo-
neremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicarem, si quando incidissent, induxit eam, quæ videretur esse, non quæ esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullius adminiculis, sed (ut dicitur) Marte nostro. Neque enim quidquam de hac parte post Panætium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quæ in manus meas venerunt.

Cum igitur aliqua species utilitatis ob- 8
jecta est, commoveri necesse est: sed si, cum 35
animum attenderis, turpitudinem videas ad-
junctam ei rei, quæ speciem utilitatis attu-
lerit; tunc non utilitas relinquenda est, sed
intelligendum, ubi turpitudinis fit, ibi utilita-
tem esse non posse. Quod si nihil est tam con-
tra naturam, quam turpitudinis (recta enim, &
convenientia, & constantia natura desiderat,
aspernaturque contraria) nihilque tam secun-
dum naturam, quam utilitas; certe in eadem
re utilitas & turpitudinis esse non potest. Item-
que, si ad honestatem nati sumus, eaque aut

sola expetenda est, ut Zenoni visum est; aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet; necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum, aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita quidquid honestum, id utile. Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicæ, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque sociorum & civium: hinc opum nimiarum potentiæ non ferendæ: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec tætrius, nec foedius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; pœnam, non dico legum, quas sæpe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non vident.

37 Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum & impium) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio: atque

que etiam ex omni deliberatione celandi & occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis (si modo in philosophia aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinosè, nihil incontinerenter esse faciendum. Hinc ille 9 Gyges inducitur a Platone: qui, cum terra 38 discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatus descendit, æneumque equum (ut ferunt fabulæ) animadvertit, cujus in lateribus fores essent; quibus apertis hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata, anulumque aureum in digito; quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor:) tum in concilium pastorum se recepit. Ibi cum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat; idem rursus videbatur, cum in locum anulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus, reginæ stuprum intulit, eaque adjutrice regem dominum interemit, sustulitque quos obstare arbitrabatur; nec in his eum quisquam facinoribus potuit videre. Sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiæ. Hunc igitur ipsum anulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si

non haberet. Honeſta enim bonis viris, non
 69 occulta quærentur. Atque hoc loco philoſo-
 phi quidam, minime mali illi quidem, ſed non
 fatis acuti, fictam & commentitiam fabulam
 dicunt prolatam a Platone: quaſi vero ille,
 aut factum id eſſe, aut fieri potuiſſe defendat.
 Hæc eſt vis hujus annuli, & hujus exempli:
 ſi nemo ſciturus, nemo ne ſuſpicaturus qui-
 dem ſit, cum aliquid, divitiarum, potentia, &
 dominationis, libidinis cauſa, feceris; ſi id diis
 hominibusque futurum ſit ſemper ignotum;
 ſi ſine facturus? negant id fieri poſſe: nequa-
 quam poteſt id quidem. Sed quæro, quod ne-
 gant poſſe, id ſi poſſet, quidnam facerent?
 Urgent ruſtice ſane; negant enim poſſe, & in
 eo perſtant: hoc verbum quid valeat, non
 vident. Cum enim quærimus, ſi poſſint cela-
 re, quid facturi ſint; non quærimus, poſſintne
 celare; ſed tanquam tormenta quædam ad-
 hibemus, ut, ſi reſponderint, ſe, impunitate
 propoſita, facturos quod expediat, facinoro-
 ſos ſe eſſe fateantur: ſi negent, omnia turpia
 per ſeipſa fugienda eſſe concedant. Sed jam
 ad propoſitum revertamur.

10 Incidunt sæpe multæ cauſæ, quæ contur-
 40 bent animos utilitatis ſpecie; non, cum hoc
 deliberetur, relinquendane ſit honeſtas pro-
 pter

pter utilitatis magnitudinem: (nam id quidem improbum est:) sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cum Colatino collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injuste; fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adjutor. Cum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniarum, & memoriam regni esse tollendam; quod erat utile, patriæ consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Colatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem ⁴¹ condidit, non ita. Species enim utilitatis animum pepulit ejus: cui cum visum esset utilius, solum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic & pietatem, & humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset; & tamen muri causam opposuit, speciem honestatis neque probabilem, neque satis idoneam. Peccavit igitur; pace vel Quirini, vel Romuli dixerim. Nec ta- ⁴²men nostræ nobis utilitates omittendæ sunt, aliisque tradendæ, cum his ipsi egeamus: sed suæ cuique utilitati, quod sine alterius injuria fiat, serviendum est, Scite Chrysippus, ut

multa: Qui stadium, inquit, currit, eniti & contendere debet, quam maxime possit, ut vincat: supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere, nullo modo debet: sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non
43 iniquum est; alteri deripere, jus non est. Maxime autem perturbantur officia in amicitiiis; quibus & non tribuere, quod recte possis, & tribuere quod non sit æquum, contra officium est. Sed hujus generis totius, breve & non difficile præceptum est. Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ, voluptates, cetera generis ejusdem, hæc amicitia nunquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum ac fidem, amici causa, vir bonus faciet; ne si iudex quidem erit de ipso amico; ponit enim personam amici, cum induit iudicis. Tantum dabit amicitia, ut veram amici causam esse malit; & ut orandæ litis tempus, quoad per
44 leges liceat, accommodet. Cum vero jurato sententia dicenda sit, meminerit, deum se adhibere testem, id est (ut arbitror) mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse divinitus. Itaque præclarum a majoribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, *Quæ salva fide facere possit.* Hæc roga-

tio ad ea pertinet, quæ paulo ante dixi, honeste amico a iudice posse concedi. Nam, si omnia facienda sint, quæ amici velint; non amicitia tales, sed conjurationes putandæ sint. Loquor autem de communibus amicitiiis: nam ⁴⁵ in sapientibus viris perfectisque, nihil potest esse tale. Damonem & Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, & is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa postulavisset, vas factus sit alter ejus sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. Cum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur; ^{II} ⁴⁶ jaceat utilitatis species, valeat honestas. Cum autem in amicitia, quæ honesta non sunt, postulabuntur; religio & fides anteponantur amicitia: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii. Sed utilitatis specie in republica sæpiissime peccatur, ut in Corinthi disturbance nostri. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices præciderentur. Hoc visum est

utile; nimis enim imminebat, propter propinquitatem Aegina Piræeo: sed nihil, quod crudele, utile. Est enim hominum naturæ, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant, ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non fit, rectum est non licere: quam tulerunt legem sapientissimi consules, Crassus & Scævola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis species præ honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, cum sæpe, tum maxime bello Punico secundo: quæ, Cannensi calamitate accepta, majores animos habuit, quam unquam rebus secundis: nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. Athenienses cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, ut urbe relicta, conjugibus & liberis Trœzene depositis, naves conscenderent, libertatemque Græciæ classe defenderent; Cyrsilum quendam, suadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat

repugnante honestate. Themistocles post vi-49
 ctoriam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit
 in concione, Se habere consilium reipublicæ
 salutare, sed id sciri opus non esse: postula-
 vit, ut aliquem populus daret, quicum com-
 municaret: datus est Aristides. Huic ille, clas-
 sem Lacedæmoniorum, quæ subducta esset ad
 Gytheum, clam incendi posse: quo facto fran-
 gi Lacedæmoniorum opes necesse esset. Quod
 Aristides cum audisset, in concionem magna
 expectatione venit; dixitque, Perutile esse
 consilium, quod Themistocles afferret; sed
 minime honestum. Itaque Athenienses, quod
 honestum non esset, id ne utile quidem puta-
 verunt; totamque eam rem, quam ne audie-
 rant quidem, auctore Aristide repudiaverunt.
 Melius hi, quam nos, qui piratas immunes;
 socios vectigales habemus. Maneat ergo, quod 12
 turpe sit, id nunquam esse utile; ne tum qui-
 dem, cum id, quod esse utile putes, adipisca-
 re. Hoc enim ipsum utile putare, quod turpe
 sit, calamitosum est.

Sed incidunt (ut supra dixi) sæpe causæ, 50
 cum repugnare utilitas honestati videtur, ut
 animadvertendum sit, repugnetne plane, an
 possit cum honestate conjungi. Ejus generis
 hæ sunt quæstiones: Si (exempli gratia) vir

bonus Alexandria Rhodum magnum frumen-
 ti numerum advexerit in Rhodiorum inopia
 & fame, summaque annonæ caritate; si idem
 sciat, complures mercatores Alexandria sol-
 visse, navesque in cursu, frumento onustas,
 petentes Rhodum, viderit; dicturusne sit id
 Rhodiis, an silentio suum quam plurimo ven-
 diturus? Sapientem & bonum virum fingi-
 mus: de ejus deliberatione & consultatione
 quærimus, qui celaturus Rhodios non sit, si
 id turpe judicet; sed dubitet, turpe sit, an
 31 non sit. In hujusmodi causis aliud Diogeni
 Babylonio videri sciet, magno & gravi Stoi-
 co; aliud Antipatro, discipulo ejus, homini
 acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda,
 ut ne quid omnino, quod venditor norit, em-
 tor ignoret: Diogeni, venditorem, quatenus
 jure civili constitutum sit, dicere vitia oport-
 tere, cetera sine insidiis agere; & quoniam
 vendat, velle quam optime vendere. Advexi,
 exposui, vendo meum non pluris, quam cete-
 ri: fortasse etiam minoris, cum major est co-
 32 pia: cui sit injuria? Exoritur Antipatri ratio
 ex altera parte: Quid ais? tu, cum homini-
 bus consulere debeas, & servire humanæ so-
 cietati, eaque lege natus sis, & ea habeas prin-
 cipia naturæ, quibus parere, & quæ sequi de-

beas, ut utilitas tua, communis utilitas sit, vicissimque communis utilitas, tua sit; celabis homines, quid iis adsit commoditatis & copiae? Respondebit Diognes fortasse sic, Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quæ natura deorum sit, quis sit finis bonorum; quæ tibi plus proficerent cognita, quam tritici vilitas: sed non quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est. Immo vero (inquiet ille) necesse 53 est, si quidem meministi, esse inter homines natura conjunctam societatem. Memini, inquit ille, sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum. Vides in hac tota disceptatione non il- 13 lud dici, Quamvis hoc turpe sit; tamen, quoniam expedit, faciam; sed ita expedire, ut turpe non sit: ex altera autem parte; ea re, quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat 54 ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipse norit, ceteri ignorent: pestilentes sint, & habeantur salubres: ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes: male materiatae, ruinosæ: sed hoc præter dominum, nemo sciat: quæro, si hoc emtoribus venditor non dixerit, ædesque vendiderit pluris multo, quam se ven-

diturum putarit, num id injuste, & improbe
 35 fecerit. Ille vero, inquit Antipater. Quid enim
 est aliud, erranti viam non monstrare, (quod
 Athenis execrationibus publicis sancitum est,) si hoc non est, emptorem pati ruere, & per
 errorem in maximam fraudem incurrere? plus
 etiam est, quam viam non monstrare; nam est
 scientem in errorem, alterum inducere. Dio-
 genes contra: Num te emere coëgit, qui ne
 hortatus quidem est? ille, quod non placebat,
 proscripsit; tu, quod placebat, emisti. Quod
 si qui proscribunt, *villam bonam, beneque aedi-*
ficatam, non existimantur fessellisse, etiam si illa
 nec bona est, nec ædificata ratione; multo
 minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim
 iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quæ
 potest esse? sin autem dictum non omne præ-
 standum est; quod dictum non est, id præ-
 standum putas? quid vero est stultius, quam
 venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia nar-
 rare? quid autem tam absurdum, quam si do-
 mini jussu ita præco prædicet, *Domum pe-*
 36 *stilentem vendo?* Sic ergo in quibusdam cau-
 sis dubiis ex altera parte defenditur honestas,
 ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod
 utile videatur, non modo facere honestum sit;
 sed etiam, non facere, turpe. Hæc est illa, quæ

videtur utilium fieri cum honestis sæpe diffen-
 sio. Quæ dijudicanda sunt; non enim, ut quæ-
 reremus, exposuimus, sed ut explicaremus.
 Non igitur videtur nec frumentarius ille Rho- 57
 dios, nec hic ædium venditor celare emtores
 debuisse. Neque enim id est celare, quidquid
 reticeas; sed cum, quod tu scias, id ignorare
 emolumenti tui causa velis eos, quorum in-
 terfit id scire. Hoc autem celandi genus qua-
 le sit, & cuius hominis, quis non videt? certe
 non aperti, non simplicis, non ingenui, non
 iusti, non viri boni; versuti potius, obscuri,
 astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris,
 vafri. Hæc tot, & alia plura, nonne inutile
 est vitiorum subire nomina?

Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt; 14
 quid de iis existimandum est, qui orationis 58
 vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Ro-
 manus, nec infacetus, & satis litteratus, cum
 se Syracusas otandi (ut ipse dicere solebat)
 non negotiandi causa, contulisset, dicitabat,
 se hortulos aliquos velle emere, quo invitare
 amicos, & ubi se oblectare sine interpellato-
 ribus posset. Quod cum pererebuisset, Pythi-
 us ei quidam, qui argentariam faceret Syra-
 cufis, dixit, venales quidem se hortos non ha-
 bere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis;

& simul ad cœnam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Cum ille promississet, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, & ab his petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur; dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam tempore venit Caninus: opipare a Pythio apparatus convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro se quisque quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces abjiciebantur. Tum Caninus, Quæso, inquit, quid est hoc, Pythi? tantumne piscium? tantumne cymbarum? Et ille, Quid mirum? inquit, hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hæc aquatio: hæc villa isti carere non possunt. Incensus Caninus cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat: emit homo cupidus & locuples, tanti, quanti Pythius voluit, & emit instructos: nomina facit: negotium conficit. Invitat Caninus postridie familiares suos: venit ipse mature: scalmum nullum videt. Quærit ex proximo vicino, num ferix quædam piscatorum essent, quod eos nullos videret. Nullæ, (quod sciam,) inquit ille: sed hic piscari nulli solent; itaque heri mirabar, quid accidisset.

Stomachari Canius. Sed quid faceret? non- 60
dum enim Aquillius, collega & familiaris me-
us, protulerat de dolo malo formulas; in
quibus ipsis cum ex eo quæreretur, quid es-
set *dolus malus*; respondebat, *Cum esset aliud
simulatum, aliud actum.* Hoc quidem sane lu-
culenter, ut ab homine perito definiendi. Er-
go & Pythius, & omnes aliud agentes, aliud
simulantes, perfidi, improbi, malitiosi sunt.
Nullum igitur factum eorum potest utile esse,
cum sit tot vitiis inquinatum. Quod si Aquil- 15
liana definitio vera est; ex omni vita simu-
latio, dissimulatioque tollenda est. Ita nec ut
emat melius, nec ut vendat, quidquam simu-
labit, aut dissimulabit vir bonus. Atque iste 61
dolus malus etiam legibus erat vindicatus,
ut tutela XII tabulis, & circumscriptio ado-
lescentium lege Lætoria; & sine lege judi-
cibus, in quibus additur, ET FIDE BONA. Re-
liquorum autem judiciorum hæc verba maxi-
me excellunt: in arbitrio rei uxoriæ, MELI-
US, AEQUIUS; in fiducia, UT INTER BONOS
BENE AGIER, Quid ergo? aut in eo, quod
MELIUS, AEQUIUS, potest ulla pars inesse
fraudis? aut, cum dicitur, INTER BONOS BE-
NE AGIER, quidquam agi dolose, aut mali-
tiose potest? Dolus autem malus simulatio-

ne & dissimulatione, ut ait Aquilius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non licitatore venditor, nec qui contra se liceatur, emtor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquentur. Q. quidem Scævola, P. F. cum postulasset, ut sibi fundus, cujus emtor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset, dixit, se pluris æstimare: addidit centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis, negant: ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Hæc igitur est illa perniciēs, quod alios bonos, alios sapientes existimant: ex quo Ennius, *nequidquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quiret*. Vere id quidem, si, quid esset *prodesse*, mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panætii, video in his libris, quos de Officio scripsit Q. Tuberoni, dicere, Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicæ: singulorum enim facultates & copix, divitiæ sunt civitatis. Huic Scævolæ factum (de quo paulo ante dixi) placere nullo

modo potest. Etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed sive & simulatio & dissimulatio, dolus malus est; perpaucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum non facile reperiemus. Nunquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe; &, quia semper est honestum, virum bonum esse, semper est utile.

Ac de jure quidem praediorum sancitum 16 est apud nos jure civili, ut in his vendendis 65 vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, cum ex XII tabulis satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata; quae qui infitiatus esset, dupli poenam subiret: a jureconsultis etiam reticentiae poena est constituta. Quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere. Ut, cum in 66 arce augurium augures acturi essent, jussissentque T. Claudium Centumalum, qui aedes in Coelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis; Claudius proscriptis insulam, vendidit: emit P. Calpurnius

Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius cum demolitus esset, cognovissetque, Claudium ædes postea proscrispisse, quam esset ab auguribus demoliri jussus, arbitrum illum adegit, quidquid sibi dare, facere oporteret *ex fide bona*. M. Cato sententiam dixit, hujus nostri Catonis pater: ut enim ceteri ex patribus, sic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur iudex ita pronuntiavit: cum in venundando rem eam scisset, & non pronuntiaffet, emtori damnum præstari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum
 67 esse emtori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte judicavit; non recte frumentarius ille, non recte ædium pestilentium venditor tacuit. Sed hujusmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non possunt: quæ autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Hæ Sergio serviebant; sed hoc in mancipio Marius non dixerat: adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Jus Crassus urgebat; quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere præstari: æquitatem Antonius;

quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes vendidisset, nihil fuisse necesse dici; nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset, teneret. Quorum hæc? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris astutos. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt; philosophi, quatenus ratione & intelligentia. Ratio igitur postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiæ, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis feras, nec agitaturus? ipsæ enim, nullo insequente, sæpe incidunt. Sic tu ædes proscribas, tabulam, tanquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens. Hoc quamquam video propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut jure civili; tamen naturæ lege sancitum est. Societas enim est, (quod etsi sæpe dictum est, dicendum tamen est sæpius,) latissime quidem quæ pateat, hominum inter homines: interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; propior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gen-

tium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris, germanæque justitiæ solidam & expressam effigiem nullam tenemus; umbra & imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex
 70 optimis naturæ & veritatis exemplis. Nam quanti verba illa, *Uti ne propter te, fidemve tuam captus, fraudatusve siem?* quam illa aurea! *Ut inter bonos bene agier oportet, & sine fraudatione?* Sed, qui sint boni, & quid sit bene agi, magna quæstio est. Q. quidem Scævola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur EX FIDE BONA; fideique bonæ nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emtis, venditis, conductis, locatis, quibus vitæ societas contineretur: in his magni esse judicis, statuere, (præsertim cum in plerisque essent judicia contraria,) quid quem-
 71 que cuique præstare oporteret. Quocirca astutiæ tollendæ sunt, eaque malitia, quæ vult illa quidem videri se esse prudentiam; sed abest ab ea, distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum & malorum; malitia (si omnia, quæ turpia sunt, mala sunt) mala bonis antepont. Nec vero in præ-

prædiis solum jus civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur: qui enim scire debuit, de sanitate, de fuga, de furtis, præstat edicto ædilitium. Heredum alia causa est. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inscientia. Nec ulla perniciēs vitæ major inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiæ; ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperitur, qui impunitate & ignoratione omnium proposita, abstinere possit injuria?

Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de ficariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco differendum est; qui non verbis sunt & disputatione philosophorum, sed vinculis & carcere fatigandi: sed hæc consideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Græcia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scri-

pferant heredes secum M. Craffum & Q. Hortensium, homines ejusdem ætatis potentissimos: qui, cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpæ; alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? fatin' hoc est, ut non deliquisse videantur? mihi quidem non videtur; quamquam alterum amavi vivum, alterum
 74 non odi mortuum. Sed cum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem: *Hunc dico patronum agri Piceni & Sabini*: (o turpem notam temporum illorum!) num erat æquum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit injuriam, neque propulsat a suis, cum potest, injuste facit, ut in primo libro differui; qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam veræ hereditates, non honestæ videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quæsitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile inter-
 75 dum, aliud honestum videri solet. Falso: nam eadem utilitatis, quæ honestatis est regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: *Est*

istuc quidem honestum, verum hoc expedit: res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, 19 ut, si digitis concrepauerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, sed omnino neminem unquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui revera non esset heres; in foro, mihi crede, saltaret. Homo autem justus, isque, quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet: hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. At 26 vero si quis voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui profit quibus possit; noceat nemini, nisi laceffitus injuria. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile fit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod fit injustum: hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. Fimbri- 72 am consularem, audiebam de patre nostro pu-

er, judicem M. Lutatio Pinthiæ fuisse, equitæ Romano sane honesto, cum is sponsonem fecisset, *ni bonus vir esset*: itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem nunquam judicaturum, ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra judicasset; aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, cum ea res innumerabilibus officiis & laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc nonne est turpe dubitare philosophos, quæ ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod jam contritum est vetustate proverbium. Cum enim fidem alicujus bonitatemque laudant; dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis
78 nullo refellente obtinere? Videsne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam, digitorum percussione hereditates omnium posse convertere? Ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo me-

do potest; sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante & repugnante natura. At enim, cum permagna 20
præmia sunt, est causa peccandi. C. Marius 79
cum a spe consulatus longe abesset, & jam septimum annum post præturam jaceret, neque 13
petiturus unquam consulatum videretur;
Q. Metellum, cujus legatus erat, summum virum, & civem, cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, bellum illum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore, aut vivum, aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani redacturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide justitiaque discessit, qui optimum & gravissimum civem, cujus legatus, & a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. Ne noster quidem Gra- 30
tidianus officio boni viri functus est tum, cum prætor esset, collegiumque prætorum tribuni plebis adhibuissent, ut res numaria de communi sententia constitueretur. Iactabatur enim temporibus illis numus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio; constitueruntque, ut omnes simul in Rostra post meridiem escenderent; & ceteri quidem alius

alio; Marius a subfelliis in Rostra recta, id-
que quod communiter compositum fuerat,
solus edixit: & ea res (si quæris) ei magno
honori fuit. Omnibus vicis statux: ad eas thus
& cerei. Quid multa? nemo unquam multi-
§1 tudini fuit carior. Hæc sunt, quæ conturbant
homines in deliberatione nonnunquam, cum
id, in quo violatur æquitas, non ita magnum;
illud autem, quod ex eo paritur, permagnum
videtur: ut Mario, præripere collegis & tri-
bunis plebis popularem gratiam, non ita tur-
pe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi
tunc proposuerat, valde utile videbatur. Sed
omnium una regula est, quam tibi cupio esse
notissimam: aut illud, quod utile videtur, tur-
pe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse
utile. Quid igitur? possumusne aut illum Ma-
rium, virum bonum judicare, aut hunc? Ex-
plica, atque excute intelligentiam tuam, ut
videas, quæ sit in ea species, forma, & notio
§2 viri boni. Cadit ergo in virum bonum, men-
tiri emolumentum sui causa, criminari, præri-
pere, fallere? nihil profecto minus. Est ergo
ulla res tanti, aut commodum ullum tam ex-
petendum, ut viri boni & splendorem, & no-
men amittas? quid est, quod afferre tantum
utilitas ista, quæ dicitur, possit, quantum au-

ferre, si boni viri nomen eripuerit? fidem justitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se quis convertat in beluam, an in hominis figura immanitatem gerat beluæ? Quid? qui omnia recta & honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur; nonne idem faciunt, quod is, qui etiam focerum habere voluit eum, cujus ipse audacia potens esset? utile ei videbatur plurimum posse alterius invidia. Id quam injustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem focer in ore semper Græcos versus de Phoenissis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen ut res possit intelligi.

Nam si violandum est jus, regnandi gratia

Violandum est: aliis rebus pietatem colas.
Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecit. Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est; probat enim legum & libertatis interitum, earum-

que oppressionem tætram & detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quæ libera fuit, quæque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile; qua hunc objurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coneravellere? Potest enim, dii immortales! cuiquam esse utile foedissimum & tæterrimum parricidium patriæ; quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, & quidem sic, ut hæc duo, verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare videantur.

§4 Non habeo, ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quam regnandi, esse possit; nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus fit, invenio, cum ad veritatem cœpi revocare rationem: possunt enim cuiquam esse utiles, angores, sollicitudines, diurni & nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,

inquit Accius. At cui regno? quod a Tantalos & Pelope proditum jure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu po-

puli Romani populum ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coëgisset? Hunc tu quas conscientiae labe in 85 animo censes habuisse? quæ vulnera? Cujus autem vita ipsi potest utilis esse, cum ejus vitæ ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima & gratia futurus sit, & gloria? Quod si hæc utilia non sunt, quæ maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non idem honestum sit. Quamquam id qui- 22 dem, cum sæpe alias, tum Pyrrhi bello a C. 86 Fabrico, consule iterum, & a senatu nostro judicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si præmium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, & eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum; idque factum ejus a senatu laudatum est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quærimus, magnum illud bellum perfuga unus, & gravem adversarium imperii sustulisset; sed magnum dedecus & flagiti-

um, quicum laudis certamen fuisset, eum non
 87 virtute, sed scelere superatum. Utrum igitur
 utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qua-
 lis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro,
 qui nunquam utilitatem a dignitate sejunxit,
 armis cum hoste certare, an venenis? Si glo-
 riæ causa imperium expetendum est, scelus
 absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsæ
 opes expetuntur quoquo modo, non poterunt
 utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa
 L. Philippi, Q. F. sententia, quas civitates L.
 Sulla, pecunia accepta, ex senatusconsulto li-
 beravisset, ut hæc rursus vectigales essent; ne-
 que his pecuniam, quam pro libertate dede-
 rant, redderemus. Est ei senatus assensus. Tur-
 pe imperio: piratarum enim melior fides, quam
 senatus. At aucta vectigalia: utile igitur.
 Quousque audebunt dicere quidquam utile,
 88 quod non honestum? Potest autem ulli im-
 perio, quod gloria fultum esse debet, & be-
 nevolentia sociorum, utile esse odium & in-
 famia? Ego etiam cum Catone meo sæpe dif-
 fensi. Nimis mihi præfracte videbatur ærari-
 um vectigaliaque defendere, omnia publica-
 nis negare, multa sociis; cum in hos bene-
 fici esse deberemus, cum illis sic agere, ut
 cum colonis nostris soleremus; eoque ma-

gis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reipublicæ pertinebat. Male etiam Curio, cum causam Transpadanorum æquam esse dicebat; semper autem addebat, *Vincat utilitas*. Potius diceret, non esse æquam, quia non esset utilis reipublicæ, quam, cum utilem esse diceret, non esse æquam fateretur.

Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quæstionum: Sitne boni viri, in maxima caritate annonæ, familiam non alere. In utramque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate putat officium dirigi magis, quam humanitate. Quærit, si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis. Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potnerit? negat, quia sit injurium. Quid? dominus navis, eripietne suum? minime: non plus, quam si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua fit: quoad enim perventum fit eo, quo sumta navis est, non domini est navis, sed navigantium. Quid, si una tabula sit, duo naufragi, æque sapientes, sibi uter rapiat, an alter cedat alteri? cedat vero; sed ei, cujus magis inter-

fit vel sua, vel reipublicæ causa, vivere. Quid, si hæc paria in utroque? nullum erit certamen, sed quasi forte, aut micando victus, alteri cedat alter. Quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium; indicetne id magistratibus filius? nefas id quidem est. Quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præstat omnibus officiis? immo vero; sed ipsi patriæ conducit, pios cives habere in parentes. Quid, si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? filebitne filius? immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat; si nihil proficiet, accusabit: minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem patriæ res spectabit, patriæ salutem anteponet salutis patris. Quærit etiam, si sapiens adulterinos numos acceperit imprudens pro bonis; cum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat; cui potius assentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Hæc sunt quasi controversa jura Stoicorum. In mancipio vendendo, dicendane vitia, non ea, quæ nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; sed hæc, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum.

Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. 92

Si quis aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denarium? Perspicuum jam est, & quid mihi videatur, & quæ sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia. Pacta & promissa 24
semperne servanda sint, quæ nec vi, nec dolo malo (ut prætores solent) facta sint? Si quis medicamentum cuiquam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento unquam postea uteretur: si eo medicamento sanus factus fuerit; & annis aliquot post incidere in eundem morbum; nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti, quid faciendum sit? Cum sit is inhumane, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriæ; vitæ & salutis consulendum. Quid? si quis sapiens rogatus sit ab eo, 93
qui eum heredem faciat, cum ei testamento sestertium millies relinquatur, ut ante quam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter eum heredem scripturus ille non esset; faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem, & id arbitror fuisse gravitatis. Sed quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius

mentietur, si ex hereditate nihil ceperit: nisi forte eam pecuniam in reipublicæ magnum aliquod tempus contulerit; ut vel saltare nem, cum patriæ consulturus sit, turpe non
 25 sit. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt,
 94 quæ non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quidquid optasset: optavit, ut in currum patris tolleretur: sublatus est; atque insanus, qua constitit, ictu fulminis deflagavit. Quanto melius fuerat, in hoc, promissam patris non esse servatum? Quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, filii sui, cum is patri suspectus esset de noverca: quo optato impetrato, Theseus in
 95 maximis fuit luctibus. Quid? Agamemnon cum devovisset Dianæ, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam tætrum facinus admitendum fuit. Ergo & promissa non facienda nonnunquam: neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens; reddere, pec-

catum sit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriæ, reddasne depositum? non, credo: facias enim contra rempublicam, quæ debet esse carissima. Sic multa, quæ honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quæ videntur esse utilitates contra justitiam simulatione prudentiæ, satis arbitror dictum.

Sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, cum docebimus, ea, quæ videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de justitia, quæ semper est utilis, disputatum est. Reliquæ sunt duæ partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine & præstantia cernitur; altera in conformatione & moderatione continentiæ & temperantiæ. Utile videbatur Ulyssi, ut quidem poëtæ tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est: sed insimulant eum tragœdiæ, simulatione in-

sanæ militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium; at utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, & Ithacæ vivere otiosum scum parentibus, cum uxore, cum filio. Utrum tu decus in quotidianis periculis & laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam & abjiciendam; quoniam, quæ honesta non sit, ne
 98 utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulysses, si in illa simulatione perseverasset? qui cum maximas res gesserit in bello, tamen hæc audiat ab Ajace:

*Cujus ipse princeps jurisjurandi fuit,
 Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
 Fureve assimulavit; ne coiret, insitit.
 Quod ni Palamedis perspicax prudentis
 Istius percepset malitiosam audaciam,
 Fide sacratum jus perpetuo falleret.*

99 Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum. Sed dimittamus & fabulas, & externa: ad rem factam, nostramque veniamus. M. Atilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex infidelis captus esset, duce Xantippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Hannibalis, Hamilcare,

jura-

juratus missus est ad senatum, ut, nisi red-
 diti essent Pœnis captivi nobiles quidam, re-
 diredet ipse Carthaginem. Is cum Romam ve-
 nisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut
 res declarat, falsam judicavit; quæ erat ta-
 lis. Manere in patria, esse domi suæ cum uxore,
 cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello,
 communem fortunæ bellicæ judicantem, tenere consularis dignitatis gradum:
 quis hæc neget esse utilia? quæ censes? magnitudo
 animi & fortitudo negat. Num locu- 27
 pletiores quæris auctores? harum enim est 100
 virtutum proprium, nil extimescere, omnia
 humana despiciere; nihil, quod homini acci-
 dere possit, intolerandum putare. Itaque quid
 fecit? in senatum venit: mandata exposuit:
 sententiam ne diceret, recusavit; quamdiu
 jurejurando hostium teneretur, non esse se
 senatorem. Atque illud etiam, (o stultum ho-
 minem, dixerit quispiam, & repugnantem uti-
 litati suæ!) reddi captivos, negavit esse uti-
 le: illos enim adolescentes esse, & bonos du-
 ces, se jam confectum senectute. Cujus cum
 valuisset auctoritas, captivi retenti sunt: ip-
 se Carthaginem rediit; neque eum caritas pa-
 triæ retinuit, nec suorum. Neque vero tum
 ignorabat, se ad crudelissimum hostem, &

ad exquisita supplicia proficisci; sed jusjurandum conservandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, perjurus consularis remansisset. At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quomodo stulte? etiamne si reipublicæ conducebat? potest autem, quod inutile reipublicæ sit, id cuiquam civile utile esse? Pervertunt homines ea, quæ sunt fundamenta naturæ, cum utilitatem ab honestate sejungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus: nam quis est, qui utilia fagiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima & summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum, quam necessarium ducimus. Quid est igitur, dixerit quis, in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, & nihil exhibere alteri; sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid, & moliri volunt, nunquam nec irasci deum, nec

nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quæ tantam utilitatem perverteret. An ne turpiter faceret? Primum, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudine ista habebat, quantum ille cruciatus? denique illud etiam apud Attium,

*Fregisti fidem: neque dedi, neque do infidelis
cuiquam:*

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. Addunt etiam, quemadmodum ¹⁰² nos dicamus, videri quædam utilia, quæ non sint; sic se dicere, videri quædam honesta, quæ non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi jurisjurandi causa ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid ²⁹ valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Hæc fere contra Regulum. Sed prima videamus. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret; qui neque irasci solet, neque nocere. Hæc quidem ratio non ¹⁰⁴ magis contra Regulum, quam contra omne jusjurandum valet. Sed in jurejurando, non qui

metus, sed quæ vis fit, debet intelligi; est enim jusjurandum, affirmatio religiosa: quod autem affirmate, quasi deo teste, promiseris; id tenendum est. Jam enim non ad iram deorum, quæ nulla est; sed ad justitiam, & ad fidem pertinet. Nam præclare Ennius:

*O fides alma, apta pinnis, & jusjurandum
Jovis!*

Qui igitur jusjurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi (ut in Catonis oratione est) majores nostri esse voluerunt. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo non summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant; quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quæso, vituperare. Quem enim locupletiores quærimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod ajunt, minima de malis, id est, ut turpiter potius, quam calamitose: an est ullum majus malum turpitudine? quæ si in deformitate corporis habet aliquid

offensionis, quanta illa depravatio & sceditas
 turpificati animi debet videri? Itaque, ner- 106
 vofius qui ista differunt, solum audent **malum**
 dicere id, quod turpe sit; qui autem remissi-
 us, hi tamen non dubitant **summum malum**
 dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam :

idcirco recte a poëta, quia, cum tractaretur
 Atreus, personæ serviendum fuit. Sed si hoc
 sibi sumunt, nullam esse fidem, quæ infideli
 data sit; videant, ne quærat latebra per- 107
 jurio. Est autem jus etiam bellicum, fidesque
 jurisjurandi sæpe cum hoste servanda. Quod
 enim ita juratum est, ut mens conciperet fie-
 ri oportere, id servandum est: quod aliter;
 id si non feceris, nullum est perjurium. Ut,
 si prædonibus pactum pro capite pretium non
 attuleris, nulla fraus est, ne si juratus qui-
 dem id non feceris. Nam pirata non est ex
 perduellium numero definitus, sed commu-
 nis hostis omnium: cum hoc nec fides debet,
 nec jusjurandum esse commune. Non enim 108
 falsum jurare, perjurare est; sed, quod ex ani-
 mi tui sententia juraris, sicut verbis concipi-
 tur more nostro, id non facere, perjurium est.
 Scite enim Euripides :

Juravi lingua, mentem injuratam gero.

Regulus vero non debuit conditiones pactio-
nesque bellicas & hostiles perturbare perju-
rio. Cum justo enim & legitimo hoste res ge-
rebatur; adversus quem & totum jus fetiale,
& multa sunt jura communia: quod ni ita
esset, nunquam claros viros senatus victos
30 hostibus dedidisset. At vero T. Veturius &
10⁹ Sp. Postumius, cum iterum consules essent,
quia, cum male pugnatum apud Caudium es-
set, legionibus nostris sub jugum missis, pa-
cem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his:
injussu enim populi senatusque fecerant. Eo-
demque tempore Ti. Numicius, Q. Mælius,
qui tum tribuni plebis erant, quod eorum
auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax
Samnitium repudiaretur. Atque hujus dedi-
tionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor
& auctor fuit. Quod idem multis annis post
C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibus-
cum sine senatus auctoritate foedus fecerat,
dederetur, rogationem suasit eam, quam L.
Furius & Sex. Atilius ex senatusconsulto fe-
rebant: qua accepta, est hostibus deditus.
Honestius hic, quam Q. Pompejus, quo, cum
in eadem causa esset, deprecante, accepta lex
non est. Hic ea, quæ videbatur utilitas, plus

valuit, quam honestas: apud superiores, utilitatis species falsa, ab honestatis auctoritate superata est. At non debuit ratum esse, quod ^{II} erat actum per vim. Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum præsertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis: non enim suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium senatus; cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Pœnis redditi essent; ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriæ non utile putavit, idcirco sibi honestum & sentire illa, & pati credidit. Nam, quod ajunt, quod valde utile sit, id fieri honestum; immo vero esse, non fieri; est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum est; sed quia honestum, utile. Quare ³ ex multis mirabilibus exemplis, haud facile ^{III} quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut præstantius. Sed ex tota hac laude Reguli, unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuerit. Nam quod reddiit, nobis nunc mirabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit: itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad adstringen-

dam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt. Id indicant leges in XII tabulis, indicant sacratæ, indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides: indicant notiones animadversionesque censorum; qui nulla de re diligentius, quam de jurejurando, judicabant. L. Manlio, A. F. cum dictator fuisset, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset, & ruri habitare jussisset. Quod cum audivisset adolescens filius, negotium exhiberi patri; accurrisse Romam, & cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui cum esset nuntiatum; quod illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur: surrexit e lectulo, remotisque arbitris, ad se adolescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, juravitque, se illum statim interfecturum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. Juravit, hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causa desistere necesse esset: Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis jusju-

randum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit: cujus tertio consulatu Latini ad Verferim fusi, & fugati: magnus vir in primis, & qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium. Sed, ut laudandus Regulus ³² in conservando jurejurando, sic decem illi, ¹¹³ quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros, ea, quorum potiti erant Pœni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo: nam Polybius, bonus auctor imprimis, scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a senatu re non impetrata; unum ex decem, qui paulo post, quam egressus erat e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romæ remansisse. Reditu enim in castra, liberatum se esse jurejurando interpretabatur: non recte; fraus enim adstringit, non dissolvit [perjurium]. Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator & callidus, vincetus ad Hannibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum millia ¹¹⁴ tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset,

aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relictī in castris fuissent a Paulo & Varro-
ne, consulibus. Eos senatus non censuit redi-
mēdos, cum id parva pecunia fieri posset;
ut esset insitum militibus nostris aut vincere,
aut emori. Qua quidem re audita, fractum
animum Hannibalis scripsit idem, quod sena-
tus populusque Romanus rebus afflictis tam
excelso animo fuisset. Sic honestatis compa-
ratione, ea, quæ videntur utilia, vincuntur.
Acilius autem, qui Græce scripsit historiam,
plures ait fuisse, qui in castra revertissent, ea-
dem fraude, ut jurejurando liberarentur, eos-
que a censoribus omnibus ignominiis notatos.

115 Sit jam hujus loci finis. Perspicuum est enim,
quæ timido animo, humili, demisso, fractoque
fiant, (quale fuisset Reguli factum, si aut de
captivis, quod ipsi opus esse videretur, non
quod reipublicæ, censuisset, aut domi rema-
nere voluisset,) non esse utilia, quia sint fla-
gitiosa, fœda, turpia.

33 Restat quarta pars, quæ decore, modera-
116 tione, modestia, continentia, temperantia con-
tinetur. Potest igitur quidquam esse utile,
quod sit huic talium virtutum choro contra-
rium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque

Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt; virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis: quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiæ. Cum his viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata, corporis firma constitutione, ejusque constitutionis spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est, continetur; certe hæc utilitas, & quidem summa, (sic enim censent,) cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudentiæ locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse jucundius: quid cogitari potest turpius? Jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ est dolorum laborumque contentio? Quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut hic dicit) satis fortiter de dolore; tamen non spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona, voluptate terminaverit; mala, dolore: ut, si illum audiam

de continentia & temperantia; dicit ille quidem multa multis locis; sed aqua hæret, ut ajunt. Nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? est enim temperantia libidinum inimica; libidines autem confectatrices voluptatis. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem negligendæ mortis, perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt: dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractioe finiri. Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur, & in societate generis humani. Neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem, utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quæ honestati esset contraria; sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Cal-

liphonem & Dinomachum judico, qui se dixerunt controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tanquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum, [& malorum,] qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri & temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus; nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ¹²⁰ ea, quæ videretur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res fit, satis est supra disputatum: si autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem ¹²¹ sententia, magnum; sed perinde erit, ut acceperis; quamquam tibi hi tres libri, inter Cratippi commentarios, tanquam hospites, erunt recipiendi. Sed, ut, si ipse venissem Athenas, (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset,) aliquando me quoque audires; sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea, tri-

bues his temporis quantum poteris; poteris
autem, quantum voles. Cum vero intellexe-
ro, te hoc scientiæ genere gaudere, tum &
præsens tecum propediem, (ut spero) &, dum
aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cice-
ro, tibi que persuade, esse te quidem mihi ca-
rissimum; sed multo fore cariorem, si talibus
monimentis præceptisque lætabere.

M. T.

C. A.

DE

T. PO

O TITE

Quae

Equi

Licet eni

tice, qu

Ille v

Quamq

Sollis

Novi ex

tatem;

deporta

intelligo

quibus

M. TULLII CICERONIS
C A T O M A J O R

SEU
DE SENECTUTE

AD
T. POMPONIUM ATTICUM.

O TITE, si quid ego adjuero, curamve levasso, **I**
Quae nunc te coquit, & versat in pectore **I**
fixa,

Ecquid erit pretii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, At-
tice, quibus affatur Flaminium,

Ille vir, haud magna cum re, sed plenus fidei.

Quamquam certo scio, non, ut Flaminium,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui, & æqui-
tatem; teque non cognomen solum Athenis
deportasse, sed humanitatem & prudentiam
intelligo. Et tamen suspicor, iisdem rebuste,
quibus meipsum, interdum gravius commo-

veri; quarum consolatio & major est, & in
aliud tempus differenda. Nunc autem mihi
visum est de Senectute aliquid ad te conscri-
bere. Hoc enim onere, quod mihi tecum com-
mune est, aut jam urgentis, aut certe adven-
tantis senectutis, & te, & meipsum levare vo-
lo: etsi te quidem id modice ac sapienter (sic-
ut omnia) & ferre, & laturum esse certo
scio. Sed mihi, cum de senectute aliquid vel-
lem scribere, tu occurrebas dignus eo mune-
re, quo uterque nostrum communiter utere-
tur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri con-
fectio fuit, ut non modo omnes absterferit se-
nectutis molestias, sed effecerit mollem etiam
& jucundam senectutem. Nunquam igitur fa-
tis laudari digne poterit philosophia, cui qui
pareat, omne tempus ætatis sine molestia possit
degere. Sed de ceteris & diximus multa, &
sæpe dicemus: hunc librum de senectute ad
te misimus. Omnem autem sermonem tribui-
mus non Tithono, ut Aristo Chius, ne parum
esset auctoritatis in fabula; sed M. Catoni se-
ni, quo majorem auctoritatem haberet oratio:
apud quem, Lælium & Scipionem facimus
admirantes, quod is tam facile senectutem fe-
rat, iisque eum respondentem, qui si erudi-
tius videbitur disputare, quam consuevit ipse

In suis libris, attribuito Græcis litteris, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

Scipio. Sæpenumero admirari soleo cum hoc C. Lælio, tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod nunquam senectutem tibi gravem esse senserim; quæ plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere. *Cato.* Rem haud sane difficilem, Scipio & Læli, admirari videmini. Quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est ætas: qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturæ necessitas afferat. Quo in genere in primis est senectus; quam ut adipiscantur, omnes optant, eandem accusant adepti: tanta inest stultitiæ inconstantia atque perversitas. Obrepere ajunt eam citius, quam putassent. Primum, quis coëgit eos falsum putare? qui enim citius adolescentiæ senectus, quam pueritiæ adolescentia obrepit? deinde, qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum?

Præterita enim ætas, quamvis longa, cum effluxisset, nulla consolatione permulcere possent stultam senectutem. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis, (quæ utinam digna esset opinione vestra, nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem, tanquam deum, sequimur, eique paremus; a qua non verisimile est, cum ceteræ partes ætatis bene descriptæ sint, extremum actum, tanquam ab inerti poëta, esse neglectum. Sed tamen necesse fuit, esse aliquid extremum, & tanquam in arborum bacis terræque frugibus, maturitate tempestitiva quasi vietum & caducum; quod ferendum est molliter sapienti. Quid enim est aliud, gigantum modo bellare cum diis, nisi naturæ repugnare? *Laelius*. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus (volumus quidem certe) senes fieri, ante multo a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem ætatem ferre possimus. *Cat.* Faciam vero, Læli, præsertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est. *Scip.* Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tanquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre, quale sit.

Cat. Faciam, ut potero, Læli. Sæpe enim 3
interfui querellis meorum æqualium, (pares 7
autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur,) quæ C. Salinator, quæ Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere æquales, deplorare solebant; tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum: nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus, majoribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela, qui se & libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in ætate: moderati enim, & nec difficiles, nec inhumani senes, tolerabilem agunt senectutem; importunitas autem & inhumanitas omni ætati molesta est. *Lael.* Est, ut dicis, Cato. Sed fortasse dixerit quispiam, tibi, propter opes & copias & dignitatem tuam, tolerabiliorem senectutem videi; id autem non posse multis contingere. *Cato.* Est istuc quidem, Læli, aliquid; sed nequaquam in isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio

cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset, non eum sua, sed patriæ gloria splendorem affecutum: Nec hercule, inquit, si ego Seriphius essem, nobilis; nec tu, si Atheniensis esses, clarus unquam fuisses. Quod eodem modo de senectute potest dici: neque enim in summa inopia non levis esse senectus potest, ne sapienti quidem; nec insipienti etiam in summa copia non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio & Læli, arma senectutis, artes, exercitationesque virtutum, quæ in omni ætate cultæ, cum multum diuque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia nunquam deserunt, ne in extremo quidem tempore ætatis, (quamquam id maximum est,) verum etiam quia conscientia bene actæ vitæ, multorumque benefactorum recordatio, jucundissima est. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut æqualem: erat enim in illo viro comitate condita gravitas; nec senectus mores mutaverat: quamquam eum colere cœpi non admodum grandem natu, sed tamen jam ætate provectum: anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum; cumque eo quartum consule adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, quintoque anno post

ad Tarentu
post factus
sullibus Tu
ille admod
donis & m
ut adolesce
Hannibale
ta sua moll
ta noster E
Unus qui
Non pone
Ergo ma
Tarent
silio recepi
natori, q
glorianti,
Fabi, Ta
dens: na
sem. Nec
toga: qui
ga quiesce
quoad pot
Gallicum
tem divide
natus est, o
reipublicæ

ad Tarentum: quæstor deinde quadriennio post factus sum, quem magistratum gessi consulibus Tuditano & Cethego, cum quidem ille admodum senex, suavor legis Cincix de donis & muneribus fuit. Hic & bella gerebat, ut adolescens, cum plane grandis esset; & Hannibalem juveniliter exultantem patientia sua mollebat; de quo præclare familiaris noster Ennius:

Unus qui nobis cunctando restituit rem.

Non ponebat enim rumores ante salutem.

Ergo magisque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit? cum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti, atque ita dicenti: Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti: *Certe, inquit ridens: nam nisi tu amisisses, nunquam recepissem.* Nec vero in armis præstantior, quam in toga: qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flamini tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem & Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti: angurque cum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quæ pro reipublicæ salute gererentur; quæ contra

republicam ferrentur, contra auspicia ferri.
 12 Multa in eo viro præclara cognovi; sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem filii tulit, clari viri, & consularis. Est in manibus laudatio, quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus? nec vero ille in luce modo, atque in oculis civium magnus; sed intus domique præstantior. Qui sermo? quæ præcepta? quanta notitia antiquitatis? quæ scientia juris augurii? multæ etiam, ut in homine Romano, litteræ. Omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella: cujus sermone ita tum cupide fruebar, quasi jam divinarem id, quod evenit, illo extincto, fore unde discerem neminem. Quorsum igitur hæc tam multa de Maximo? quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, triumphosque recordentur. Est etiam quiete, & pure, & eleganter actæ ætatis placida ac lenis senectus; qualem accepimus Platonis, qui uno & octogesimo anno scribens mortuus est: qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto

& nonagesimo anno scripsisse se dicit, vixit-
 que quinquennium postea: cujus magister,
 Leontinus Gorgias, centum & septem com-
 plevit annos; neque unquam in suo studio
 atque opere cessavit: qui, cum ex eo quære-
 retur, cur tamdiu vellet esse in vita? *Nihil*
habeo, inquit, quod incussem senectutem. Præ-
 clarum responsum, & docto homine dignum.
 Sua enim vitia insipientes, & suam culpam ¹⁴
 in senectutem conferunt; quod non faciebat
 is, cujus modo mentionem feci, Ennius:

*Sicut fortis equus, spatio qui sæpe supremo
 Vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.*

Equi fortis & victoris senectuti comparat
 suam; quam quidem probe meminisse po-
 testis. Anno enim undevicesimo post ejus
 mortem, hi consules, T. Flamininus, & M'. Aci-
 llus facti sunt: ille autem Cæpione & Phi-
 lippo iterum consulibus, mortuus est; cum
 ego quidem v & LX annos natus, legem Vo-
 coniam voce magna, & bonis lateribus sua-
fissem. Annos LXX natus (tot enim vixit En-
 nius) ita ferebat duo, quæ maxima putan-
 tur, onera, paupertatem & senectutem, ut
 eis pæne delectari videretur. Etenim, cum ¹⁵
 contempler animo, reperio quatuor causas,
 cur senectus misera videatur: unam, quod

avocet a rebus gerendis; alteram, quod corpus faciat infirmius; tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus; quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta, quamque sit justa unaquæque, videamus.

6 A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? an iis, quæ geruntur juventute & viribus? Nullæne igitur res sunt seniles, quæ vel infirmis corporibus, animo tamen administrantur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paulus, pater tuus, Scipio, focer optimi viri, filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rempublicam consilio & auctoritate defendebant, nihil agebant?

16 Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut cæcus esset: tamen is, cum sententia senatus inclinaret ad pacem, & foedus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quæ versibus persecutus est Ennius:

*Quo vobis mentes, rectæ quæ stare solebant
Antehac, dementes sese flexere?*

ceteraque gravissime: notum enim vobis carmen est; & tamen ipsius Appii exstat oratio. Atque hanc ille egit septem & decem annos post alterum consulatum, cum inter duos consulatus anni decem interfluxissent,

censorque ante consulatum superiorem fuisset. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse; & tamen sic a patribus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant, similesque sunt iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant; ille autem clavum tenens sedeat in puppi quietus. Non faciat ea, quæ juvenes: at vero multo majora & meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnæ geruntur; sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui & miles, & tribunus, & legatus, & consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero. At senatui, quæ sunt gerenda, præscribo, & quomodo: Carthagini, male jam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio; de qua vereri non ante definam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam dii immortales tibi, Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare! cujus a morte hic tertius & tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni con-

sequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suæ pœniteret? nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis, aut cominus gladiis uteretur; sed consilio, ratione, sententia; quæ nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellas-
 20 sent *Senatum*. Apud Lacedæmonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere, aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas & restitutas reperietis.

Cedo, qui vestram rempublicam tantam amisistis tam cito?

Sic enim percontanti, ut est in Nævii poëtæ Ludo, respondentur & alia, & hæc in primis:

Proveniebant oratores novi, stulti, adolescentuli.

7
 21 **T**emeritas est videlicet florentis ætatis; prudentia, senescentis. At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. Themistocles omnium civium nomina perceperat. Num igitur censetis eum, cum a tate processisset, qui Aristides esset, Lyfi-

machum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt; sed eorum patres etiam, & avos. Nec sepulcra legens veror (quod ajunt) ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum. Nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quæ curant, meminerunt: vadimonia constituta: qui sibi, quibus ipsi debeant. Quid jurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt? manent ingenia senibus, modo permaneat studium & industria; nec ea solum in claris & honoratis viris, sed in vita etiam privata & quieta. Sophocles ad summam senectutem tragœdias fecit: quod propter studium, cum rem familiarem negligere videretur, a filiis in judicium vocatus est; ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet; sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent judices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, & proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse judicibus, quæsisseque, num illud carmen desipientis videretur; quo recitato, sententiis judicum est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num He- 23

fiodum, num Simonidem, num Stefichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romæ vidistis, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studi²⁴ diorum agitatio vitæ æqualis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos & familiares meos, quibus absentibus, nunquam fere ulla in agro majora opera fiunt, non ferendis, non percipiendis, non condendis fructibus; quamquam in illis minus hoc mirum: nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere: sed iidem elaborant in eis, quæ sciunt nihil omnino ad se pertinere:

Serit arbores, quæ alteri seculo profint,
²⁵ ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quærenti, cui serat, respondere: Diis immortalibus, qui me non accipere modo hæc a majoribus voluerunt, sed etiam posteris prodere. Melius ⁸ Cæcilius de sene, alteri seculo prospiciente, quam illud:

*Aedepol, senectus, si nihil quidquam aliud vitii
Apportes tecum, cum advenis; unum id
sat est,*

Quod diu vivendo, multa, quae non vult, videt.

Et multa fortasse, quæ vult: atque in ea quidem, quæ non vult, sæpe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Cæcilius vitiosius:

Tum equidem in senectâ hoc deputo miserrimum,

Sentire ea ætate esse se odiosum alteri.

Jucundum potius, quam odiosam. Ut enim adolescentibus bona indole præditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a juventute coluntur & diliguntur; sic adolescentes senum præceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intelligo me vobis, quam vos mihi esse jucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa, & semper agens aliquid & moliens; tale scilicet, quale cujusque studium in superiore vita fuit. Quid, quod etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se quotidie aliquid addiscentem, senem fieri dicit; ut ego feci, qui Græcas literas senex didici: quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens,

ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem & illud: (discebant enim fidibus antiqui) sed in litteris certe elaboravi.

9 Ne nunc quidem vires desidero adolescen-
 27 tis, (is enim erat locus alter de vitiis senectutis,) non plus, quam adolescens tauri, aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti; & quidquid agas, agere pro viribus. Quæ enim vox potest esse contemptior, quam Milonis Crotoniatæ? qui, cum jam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur, illacrymansque dixisse, *At hi quidem jam mortui sunt.* Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator; neque enim ex te unquam es nobilitatus, sed ex lateribus & lacertis tuis. Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus; a quibus jura civibus præscribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est pro-
 28 vecta prudentia. Orator, metuo, ne languescat senectute: est enim munus ejus non ingenii solum, sed laterum etiam, & virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute; quod equi-

dem adhuc non amisi; & videtis annos: sed tamen est decorus sermo senis, quietus & remissus; facitque persæpe ipsa sibi audientiam disertis senis comita & mitis oratio. Quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni præcipere, & Lælio. Quid enim est jucundius senectute, stipata studiis juventutis? An ne eas quidem vires senectuti relinqne-²⁹ mus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse præclarius? Mihi vero Cn. & P. Scipiones, & avi tui duo, L. Aemilius, & P. Africanus, comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires, atque defecerint; etsi ista ipsa defectio virium, adolescentiæ vitiis efficitur sæpius, quam senectutis: libidinosa etenim & intemperans adolescentia effectum corpus tradit senectuti. Cyrus qui-³⁰ dem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se unquam sensisse senectutem suam imbecillio-rem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer (qui cum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti & duos an-

nos ei sacerdotio præfuit) ita bonis esse viribus extremo tempore ætatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere; quamquam est id quidem
 10 senile, ætatique nostræ conceditur. Videtis-
 31 ne, ut apud Homerum sæpissime Nestor de virtutibus suis prædicet? tertiam enim jam ætatem hominum vivebat; nec erat ei verendum, ne vera de se prædicans, nimis videretur aut insolens, aut loquax: etenim (ut ait Homerus) ex ejus lingua melle dulcior fluebat oratio; quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: & tamen dux ille Græciæ nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat, quin brevi Troja sit peritura. Sed redeo ad me. Quartum annum ago
 32 & octogesimum: equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus; sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quæstor eodem bello, aut consul in Hispania fuerim, aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M'. Acilio Glabrione consule: sed tamen (ut vos videtis) non plane me enervavit, nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non Rostra,

non

non amici, non clientes, non hospites. Nec enim unquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, si diu velis esse senex. Ego vero me minus diu senem esse malle, quam esse senem ante, quam effem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium, quam ve-³³strum utervis. Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis; num idcirco est ille præstantior? moderatio modo virium adfit, & tantum, quantum potest, quisque nitatur: næ ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiæ per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis, an Pythagoræ tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum adfit; cum absit, ne requiras: nisi forte adolescentes pueritiam, paulum ætate progressi adolescentiam debeant requirere. Cursus est certus ætatis, & una via naturæ, eaque simplex; suaque cuique parti ætatis tempestivitas est data; ut & infirmitas puerorum, & ferocitas juvenum, & gravitas jam constantis ætatis, & senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. Arbitror te au-³⁴

dire, Scipio, hospes tuus avitus Masiniffa quæ
faciat hodie, nonaginta annos natus: cum
ingressus iter pedibus sit, in equum omnino
non adscendere; cum equo, ex equo non de-
scendere: nullo imbri, nullo frigore adduci,
ut capite operto sit: summam in eo esse cor-
poris ficitatem: itaque exsequi omnia regis
officia & munera. Potest igitur exercitatio,
& temperantia etiam in senectute conserva-
II re aliquid pristini roboris. Non sunt in se-
nectute vires? ne postulantur quidem vires
a senectute. Ergo & legibus & institutis va-
cat ætas nostra muneribus iis, quæ non pos-
sunt sine viribus sustineri: itaque non modo,
quod non possumus, sed ne quantum possu-
35 mus quidem, cogimur. At ita multi sunt im-
becilli senes, ut nullum officii, aut omnino
vitæ munus exsequi possint. At id quidem
non proprium senectutis est vitium, sed com-
mune valetudinis. Quam fuit imbecillus P.
Africani filius is, qui te adoptavit? quam
tenui, aut nulla potius valetudine? quod ni
ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen ci-
vitatibus: ad paternam enim magnitudinem ani-
mi doctrina uberius accesserat. Quid mirum
igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando,
cum ne id quidem adolescentes effugere pos-

sint? Resistendum, Læli & Scipio, senectuti est, ejusque vitia diligentia compensanda sunt. Pugnandum, tanquam contra morbum, sic contra senectutem. Habenda ratio valetudi- 36 nis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi & potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis: nam hæc quoque, nisi tanquam lumini oleum instilles, extinguuntur senectute. Et corpora quidem defatigatione & exercitatione ingravescent; animi autem exercitando levantur. Nam quos ait Cæcilius, *comicos stultos senes*; hos significat credulos, obliviosos, dissolutos: quæ vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavæ, somniculosæ senectutis. Ut petulantia, ut libido, magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia (quæ deliratio appellari solet) senum levium est, non omnium. Quatuor robustos filios, quinque filias, 37 tantam domum, tantas clientelas Appius regebat & senex, & cæcus: intentum enim animum, tanquam arcum, habebat, nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in

suos: metuebant servi, verebantur liberi,
carum omnes habebant: vigeat in illa do-
68 mo patrius mos & disciplina. Ita enim se-
nectus honesta est, si se ipsa defendit, si jus
suum retinet, si nemini emancipata est, si
usque ad extremum spiritum dominatur in
suos. Ut enim adolescentem, in quo senile
aliquid; sic senem, in quo est adolescentis
aliquid, probo: quod qui sequitur, corpore
senex esse poterit, animo nunquam erit. Sep-
timus mihi Originum liber est in manibus:
omnia antiquitatis monumenta colligo: cau-
sarum illustrium, quascunque defendi, nunc
cum maxime conficio orationes: jus augu-
rum, pontificum, civile tracto: multum eti-
am Græcis litteris utor: Pythagoreorumque
more exercendæ memoriæ gratia, quid quo-
que die dixerim, audierim, egerim, comme-
moro vesperi. Hæ sunt exercitationes inge-
nii, hæc curricula mentis: in his desudans
atque elaborans, corporis vires non magno-
pere desidero. Adsum amicis: venio in sena-
tum frequens, ultroque affero res multum
& diu cogitatas; easque tueor animi, non
corporis viribus. Quæ si exsequi nequirem,
tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa
cogitantem, quæ jam agere non possem; sed

ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepit senectus. Ita sensim sine sensu ætas fenescit; nec subito frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

Sequitur tertia vituperatio senectutis, 12
quod eam carere dicunt voluptatibus. O præ- 39
clarum munus ætatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytæ Tarentini, magni in primis, & præclari viri; quæ mihi tradita est, cum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus dicebat a natura datam; cujus voluptatis avidæ libidines temere & effrenate ad potiundum incitarentur. Hinc patriæ prodiciones, hinc rerumpub- 40
licarum everfiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret: supra vero, & adulteria, & omne tale flagitium, nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis; cumque homini sive natura, sive quis deus nihil mente præstabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam ini-

41 micum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiæ locum esse; neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo aliquem jubebat, tanta incitatum voluptate corporis, quanta percipi posset maxima; nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset: quocirca nihil esse tam detestabile, tamque pestiferum, quam voluptatem; si quidem ea, cum major esset atque longior, omne animi lumen exstingueret. Hæc cum C. Pontio Samnite, patre ejus, a quo, Caudino prælio, Sp. Postumius & T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanerat, se a majoribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis; quem Tarentum venisse, L. Camillo, Appio Claudio consulibus, reperio. Quorsum hæc? ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione & sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quæ efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi ini-

mica est, ac mentis (ut ita dicam) præstrin-
 git oculos, nec habet ullum cum virtute com-
 mercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi
 viri, T. Flaminini, fratrem L. Flamininum e
 senatu ejicerem, septem annis post, quam
 consul fuisset: sed notandam putavi libidi-
 nem. Ille enim cum esset consul, in Gallia
 exoratus in convivio a scorto est, ut securi
 feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent
 damnati rei capitalis. Hic Tito, fratre suo,
 censore, (qui proximus ante me fuerat,)
 elapsus est; mihi vero & Flacco neuntquam
 probari potuit tam flagitiosa & tam perdita
 libido, quæ cum probro privato conjungeret
 imperii dedecus. Sæpe audivi a majoribus
 natu, qui se porro pueros a senibus audisse ¹³
 dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod ⁴³
 cum apud regem Pyrrhum legatus esset, au-
 diffet a Theffalo Cineæ, esse quendam Athe-
 nis, qui se sapientem profiteretur; eumque
 dicere, omnia, quæ faceremus, ad volupta-
 tem esse referenda. Quod ex eo audientes M'.
 Curium & Ti. Coruncanium optare solitos,
 ut id Samnitibus, ipsique Pyrrho persuade-
 retur; quo facilius vinci possent, cum se vo-
 luptatibus dedissent. Vixerat M'. Curius
 cum P. Decio, qui quinquennio ante eum

consulem se pro republica quarto consulatū
 devoverat. Norat eundem Fabricius, norat
 Coruncanius: qui cum ex sua vita, tum ex
 ejus, quem dico, P. Decii facto, judicabant
 esse profecto aliquid natura pulchrum atque
 præclarum, quod sua sponte peteretur, quod-
 que spreta & contempta voluptate optimus
 44 quisque sequeretur. Quorsum igitur tam
 multa de voluptate? quia non modo vitupe-
 ratio nulla, sed etiam summa laus senectutis
 est, quod ea voluptates nullas magnopere de-
 siderat. Caret epulis, exstructisque mensis,
 & frequentibus poculis? caret ergo etiam
 vinolentia, & cruditate, & insomniis. Sed si
 aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus
 blanditiis non facile obfirmus, (divine enim
 Plato *escam malorum* voluptatem appellat,
 quod ea videlicet homines capiantur, ut ha-
 mo pisces,) quamquam immoderatis epulis
 careat senectus, modicis tamen conviviiis de-
 lectari potest. C. Duillium, M. F. qui Pœnos
 classe primus devicerat, redeuntem a cœna
 senem sæpe videbam puer: delectabatur cre-
 bro funali & tibicine, quæ sibi nullo exem-
 plo privatus sumserat: tantum licentiæ da-
 45 bat gloria. Sed quid ego alios? ad me ipsam
 jam revertar. Primum habui semper sodales.

Sodalitates autem me quæstore constitutæ sunt, sacris Idæis Magnæ Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice; sed erat quidam fervor ætatis; qua progrediente, omnia fient in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam cœtu amicorum & sermonibus metiebar: bene enim majores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitæ conjunctionem haberet, *convivium* nominarunt; melius, quam Græci, qui hoc idem tum *compotationem*, tum *concoenationem* vocant: ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur. Ego vero propter sermonis delectationem ¹⁴ tempestivis quoque conviviiis delector, nec ₄₆ cum æqualibus solum, (qui pauci admodum restant,) sed cum vestra etiam ætate, atque vobiscum; habeoque senectuti magnam gratiam, quæ mihi sermonis aviditatem auxit, potionis & cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant; (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cujus est etiam fortasse quidam naturalis modus;) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me vero & magisteria delectant a majoribus instituta; & is sermo, qui more

majorum a summo adhibetur in poculis; &
 pocula, sicut in symposio Xenophontis, mi-
 nuta atque rorantia; & refrigeratio æstate;
 & vicissim aut sol, aut ignis hibernus. Quæ
 quidem in Sabinis etiam persequi soleo, con-
 viviumque vicinorum quotidie compleo;
 quod ad multam noctem, quam maxime pos-
 47 sumus, vario sermone producimus. At non est
 voluptatum tanta quasi titillatio in senibus.
 Credo; sed ne desideratio quidem: nihil au-
 tem molestum, quod non desideres. Bene
 Sophocles, cum ex eo quidam jam affecto æta-
 te quæreret, utereturne rebus veneris: Dii
 meliora, inquit. Libenter vero istinc, tanquam
 a domino agresti ac furioso profugi; cupidis
 enim rerum talium, odiosum & molestum est
 fortasse carere; satiatis vero & expletis ju-
 cundius est carere, quam frui: quamquam non
 caret is, qui non desiderat. Ergo hoc non
 desiderare, dico esse jucundius, quam frui.
 48 Quod si istis ipsis voluptatibus bona ætas frui-
 tur libentius; primum parvulis fruitur re-
 bus, ut diximus; deinde iis, quibus senectus,
 si non abunde potitur, non omnino caret.
 Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui
 in prima cavea spectat; delectatur tamen
 etiam qui in ultima: sic adolescentia volupta-

tes prope intuens magis fortasse lætatur: sed delectatur etiam senectus, procul eas spectans, tantum, quantum sat est. At illa quanti sunt, animum, tanquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitarum, cupiditatum omnium, secum esse, secumque (ut dicitur) vivere? Si vero habet aliquod tanquam pabulum studii atque doctrinæ, nihil est otiosa senectute jucundius. Mori pæne videbamus in studio dimetiundi cœli atque terræ C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio. Quoties illum lux noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, cum mane cœpisset? quam delectabat eum, defectiones solis & lunæ multo nobis ante prædicere? Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Nævius! quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium; qui cum sex annos ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit ætate. Quid de P. Licinii Crassi & pontificii, & civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantés se-

nes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte *Suadae medullam* dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem? Quæ sunt igitur epularum, aut ludorum, aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandæ? Atque hæc quidem studia doctrinæ; quæ quidem prudentibus & bene institutis pariter cum ætate crescunt: ut honestum illud Solonis fit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se, multa in dies addiscentem: qua voluptate animi
 15 nulla certe potest esse major. Venio nunc ad
 51 voluptates agricularum, quibus ego incredibiliter delector: quæ nec ulla impediuntur senectute, & mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quæ nunquam recusat imperium, nec unquam sine usura reddit, quod accepit; sed alias minore, plerumque majore cum fœnore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terræ vis ac natura delectat: quæ cum gremio mollito ac subactō semen sparsum exceptit, primum id occæcātum cohibet; ex quo occatio (quæ hoc efficit) nominata est: deinde tepesactum vapore & compressu suo diffundit, & elicit herbescentem ex eo viriditatem: quæ nixa fibris stir-

pium, sensim adolescit; culmoque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubescens includitur; e quibus cum emerferit, fundit frugem spici, ordine structam, & contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. ⁵²
Quid ego vitium fatus, ortus, incrementa commemorem? fatiari delectatione non possum, ut meæ senectutis quietem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quæ generantur e terra; quæ ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex ceterarum frugum ac stirpium minutissimis feminibus tantos truncos ramosque procreat: malleoli, plantæ, sarmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quæ natura caduca est, & nisi fulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu & erratico, ferro amputans coërcet ars agrorum, ne silvescat sarmentis, & in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in ⁵³ illis, quæ relicta sunt, existit tanquam ad articulos sarmentorum ea, quæ gemma dicitur, a qua oriens uva sese ostendit: quæ & succo terræ, & calore solis augescens, primo est

peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, & nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse cum fructu lætius, tum ad spectu pulchrius? cujus quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura, & ipsa natura delectat; adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio, & propagatio vitium; sarmentorumque, ea, quam dixi, aliorum am-
 54 putatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes? quid fossiones agri, repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecundior? Quid de utilitate loquar stercoreandi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi; de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante seculis fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, & eum stercoreantem facit. Nec vero segetibus solum, & pratis, & vineis, & arbutis res rusticæ lætæ sunt; sed etiam hortis & pomariis: tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones; quibus nihil invenit agricultura sollertius. Possunt per-
 16
 55 sequi multa oblectamenta rerum rusticarum;

sed ea ipsa, quæ dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem: nam & studio rerum rusticarum provectus sum, & senectus est natura loquacior; ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumsit extremum tempus ætatis: cujus quidem villam ego contemplans (abest enim non longe a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam. Curio, ad focum sedenti, magnum auri pondus Samnites cum attulissent, repudiati ab eo sunt: non enim aurum habere, præclarum sibi videri dixit; sed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non jucundam efficere senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso ⁵⁶ recedam. In agris erant tum senatores, & iidem senes: siquidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum; cujus dictatoris jussu magister equitum, C. Servilius Ahala, Sp. Mælium, regnum appetentem, occupatum interemit. A villa in senatum arcessiebantur & Curius, & ceteri senes; ex quo, qui eos arcessiebant, viatores nominati sunt. Num igitur eorum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblecta-

bant? mea quidem sententia haud scio, an
 ulla beatior esse possit; neque solum officio,
 quod hominum generi universo cultura agro-
 rum est salutaris, sed & delectatione, quam
 dixi, & saturitate copiaque omnium rerum,
 quæ ad victum hominum, ad cultum etiam
 deorum pertinent; ut, quoniam hæc quidam
 desiderant, in gratiam jam cum voluptate re-
 deamus. Semper enim boni assidueque do-
 mini referta cella vinaria, olearia, etiam pe-
 naria est, villaque tota locuples est: abundat
 porco, hædo, agno, gallina, lacte, caseo, mel-
 le. Jam hortum ipsi agricolæ succidiam alte-
 ram appellant: tum conditiora facit hæc, su-
 pervacanei etiam operis aucupium atque ve-
 57 natio. Quid de pratorum viriditate, aut ar-
 borum ordinibus, aut vinearum olivetorum-
 que specie dicam? Brevi præcidam. Agro
 bene culto nil potest esse, nec usu uberius,
 nec specie ornatius: ad quem fruendum non
 modo non retardat, verum etiam invitat at-
 que allectat senectus. Ubi enim potest illa
 ætas, aut calefcere vel apricatione melius,
 vel igni; aut vicissim umbris aquisve refri-
 58 gerari salubrius? Sibi igitur habeant arma,
 sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi pilam,
 sibi natationes & cursus: nobis senibus ex

ludio-

lacionibus multis talos relinquunt, & tesseras: id ipsum utrum lubebit; quoniam sine his beata esse senectus potest. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt; quos legite, quæso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribitur? atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Persarum, præstantem ingenio atque imperii gloria, cum Lysander Lacedæmonius, vir summæ virtutis, venisset ad eum Sardis, eique dona a sociis attulisset; & ceteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse, & ei quendam conceptum agrum, diligenter consitum ostendisse. Cum autem admiraretur Lysander & proceritates arborum, & directos in quincuncem ordines, & humum subactam atque puram, & suavitatem odorum, qui afflarentur e floribus; tum eum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam ejus, a quo essent illa dimensa atque descripta; & ei Cyrum respondisse: Atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio; multæ etiam istarum arborum mea manu sunt

fatae. Tum Lyfandrum intuentem ejus purpuram, & nitorem corporis, ornatumque Perficum multo auro, multisque gemmis, dixisse: Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ fortuna conjuncta est.

60 Hac igitur fortuna frui licet senibus; nec ætas impedit, quo minus & ceterarum rerum, & imprimis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta jam ætate in agris, eosque coleret; cujus inter primum & sextum consulatum sex & quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum spatium ætatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit; atque ejus extrema ætas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem senectutis est auctoritas. Quanta fuit in L. Cæcilio Metello? quanta in Atilio Calatino? in quem illud elogium unicum: PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM, notum est carmen, incisum in sepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nuper pontificem

maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacerdotio præditum, vidimus? Quid de Paulo, aut Africano loquar? aut, ut jam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata præsertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiæ voluptates. Sed in omni oratione ¹⁸ mementote, eam me laudare senectutem, ⁶² quæ fundamentis adolescentiæ constituta sit; ex quo id efficitur, quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi: Miseram esse senectutem, quæ se oratione defenderet. Non cani, non rugæ repente auctoritatem arripere possunt; sed honeste acta superior ætas fructus capit auctoritatis extremos. Hæc ⁶³ enim ipsa sunt honorabilia, quæ videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, affurgi, deduci, reduci, consuli; quæ & apud nos, & in aliis civitatibus, ut quæque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedæmonium, cujus modo mentionem feci, dicere ajunt solitum, Lacedæmonem esse honestissimum domicilium senectutis: nusquam enim tantum tribuitur ætati, nusquam est senectus honoratior. Quia etiam memoriæ proditum est, cum Athenis,

ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno confessu locum ei a suis civibus nusquam datum: cum autem ad Lacedæmonios accessisset, qui legati cum essent, in loco certo confederant, confurrexissent omnes, & senem illum sessum recepisse. Quibus cum a cuncto confessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam, Athenienses scire, quæ recta essent, sed facere nolle.

64 Multa in nostro collegio præclara; sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque ætate antecedit, ita sententiæ principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, majores natu augures anteponuntur. Quæ sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis præmiis comparandæ? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam ætatis peregisse, nec, tanquam inexercitati histriones, 65 in extremo actu corruisse. At sunt morosi, & anxii, & iracundi, & difficiles senes; si querimus, etiam avari: sed hæc morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, & ea vitia, quæ dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem justæ, sed quæ probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi; præterea in fragili corpore odiosa

omnis offensio est. Quæ tamen omnia dulciora sunt & moribus bonis, & artibus; idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis ætas vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam (sicut alia) modicam; acerbitatem nullo modo. Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quominus viæ restat, eo plus viatici quærere?

Quarta restat causa, quæ maxime angere 19 atque sollicitam habere nostram ætatem videtur, appropinquatio mortis; quæ certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam longa ætate non viderit! quæ aut plane negligenda est, si omnino exstinguit animum; aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus æternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur time- 67 am, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? quin etiam ætas illa multo plures, quam no-

stra, mortis casus habet. Facilius in morbos
incidunt adolescentes; gravius ægrotant; tri-
stius curantur. Itaque pauci veniunt ad se-
nectutem; quod ni ita accideret, melius &
prudenter viveretur. Mens enim, & ratio,
& consilium, in senibus est; qui si nulli fuif-
sent, nullæ omnino civitates essent. Sed re-
deo ad mortem impendentem. Quod illud est
68 crimen senectutis, cum illud videatis cum
adolescentia esse commune? Sensi ego cum
in optimo filio meo, tum in expectatis ad
amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio,
omni ætati mortem esse communem. At spe-
rat adolescens, diu se victurum; quod spera-
re idem senex non potest. Insipienter sperat:
quid enim stultius, quam incerta pro certis
habere, falsa pro veris? Senex ne quod spe-
ret quidem habet. At est eo meliore condi-
tione, quam adolescens, cum id, quod ille
sperat, hic jam consecutus est. Ille vult diu
69 vivere; hic diu vixit. Quamquam, o dii bo-
ni! quid est in hominis vita diu? da enim
supremum tempus: expectemus Tartessio-
rum regis ætatem: fuit enim (ut scriptum
video) Arganthonius quidam Gadibus, qui
octoginta regnavit annos, centum & viginti
vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quid-

quam videtur, in quo est aliquid extremum. Cum enim id advenit, tunc illud, quod præterit, effluxit: tantum remanet, quod virtute & recte factis consecutus sis. Horæ quidem cedunt, & dies, & menses, & anni; nec præteritum tempus unquam revertitur; nec, quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modo, in quocunque fuerit actu, probetur; neque sapienti usque ad *Plaudite* vivendum. Breve enim tempus ætatis, satis est longum ad bene honesteque vivendum. Sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolæ dolent, præterita verni temporis suavitate, æstatem autumnumque venisse. Ver enim, tanquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus & percipiendis accommodata sunt. Fructus autem senectutis est (ut sæpe dixi) ante partorum bonorum memoria & copia. Omnia vero, quæ secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? quod idem contingit adolescentibus, adversante & repugnante natura. Itaque adolescentes mo-

ri sic mihi videntur, ut cum aquæ multitudine vis flammæ opprimitur; senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, consumtus ignis exstinguitur; & quasi poma ex arboribus, si cruda sunt, vi avelluntur; si matura & cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas: quæ mihi quidem tam jucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus. Omnium ætatum certus est terminus; senectutis autem nullus: recteque in ea vivitur, quod munus officii exsequi & tueri possis; & tamen mortem contemnere; ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, & fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est; cum illi quærenti, Qua tandem spe fretus sibi tam audaciter obsisteret, respondisse dicitur, Senectute. Sed vivendi finis est optimus, cum integra mente, ceterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quæ coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut ædificium idem destruit facillime, qui construxit; sic hominem eadem optime, quæ conglutinavit, natura dissolvit. Jam omnis conglutinatio recens, ægre; inveterata, fa-

cile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avide appetendum senibus, nec sine causa deferendum sit; vetatque Pythagoras, injussu imperatoris, id est, dei, de præsidio & statione vitæ decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum & lamentis vacare; vult, credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

Nemo melacrymis decoret, neque funera fletu Faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Jam sensus morienti 74 aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, præsertim seni: post mortem quidem sensus aut optandus, aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus; sine qua meditatione, tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est; & id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem 75 timens, qui poterit animo consistere? de qua non ita longa disputatione opus esse videtur, cum recorder, non solum L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus; non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad

supplicium est profectus, ut fidem hosti da-
 tam conservaret; non duo Scipiones, qui iter
 Pœnis vel corporibus suis obstruere volue-
 runt; non avum tuum L. Paullum, qui mor-
 te luit collegæ in Cannensi ignominia teme-
 ritatem; non M. Marcellum, cujus interitum
 ne crudelissimus quidem hostis honore sepul-
 turæ carere passus est: sed legiones nostras
 (quod scripsi in Originibus) in eum sæpe lo-
 eum profectas alacri animo & erecto, unde
 se nunquam redituras arbitrarentur. Quod
 igitur adolescentes, & ii quidem non solum
 indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti
 76 senes extimescent? Omnino (ut mihi quidem
 videtur) studiorum omnium satietas, vitæ fa-
 cit satietatem. Sunt pueritiæ certa studia:
 num igitur ea desiderant adolescentes? sunt
 & ineuntis adolescentiæ: num ea jam con-
 stans requirit ætas, quæ media dicitur? sunt
 etiam hujus ætatis: ne ea quidem quærentur
 a senectute. Sunt extrema quædam studia
 senectutis: ergo, ut superiorum ætatum stu-
 dia occidunt, sic occidunt etiam senectutis;
 quod cum evenit, satietas vitæ tempus ma-
 21 turum mortis affert. Equidem non video,
 77 cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam
 vobis dicere; quod eo melius mihi cernere

videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Læli, viros clarissimos, mihi que amicissimos vivere arbitror; & eam quidem vitam, quæ est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis, & gravi opere perfungimur: est enim animus cœlestis ex altissimo domicilio depressus, & quasi demersus in terram, locum divinæ naturæ, æternitatisque contrarium. Sed credo, deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique cœlestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitæ modo atque constantia. Nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem; sed nobilitas etiam summorum philosophorum & auctoritas.

Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, 78
incolas pæne nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, nunquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi præterea, quæ Socrates supremo vitæ die de immortalitate animorum differuisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? sic mihi per-

suasi, sic sentio, cum tanta celeritas animo-
rum sit, tanta memoria præteritorum, futu-
rorumque prudentia, tot artes, tantæ scien-
tiæ, tot inventa, non posse eam naturam, quæ
res eas contineat, esse mortalem: cumque
semper agitetur animus, nec principium mo-
tus habeat, quia se ipse moveat; ne finem
quidem habiturum esse motus, quia nunquam
se ipse sit relicturus: &, cum simplex animi
natura esset, neque haberet in se quidquam
admissum dispar sui, atque dissimile, non pos-
se eum dividi: quod si non possit, non posse
interire: magnoque esse argumento, homines
scire pleraque ante, quam nati sint, quod jam
pueri, cum artes difficiles discant, ita celeri-
ter res innumerabiles arripiant, ut eas non
tum primum accipere videantur, sed remi-
22 nisci & recordari. Hæc Plato noster. Apud
79 Xenophontem autem moriens Cyrus major,
hæc dicit. „ Nolite arbitrari, o mihi carissimi
„ filii, me, cum a vobis discessero, nusquam,
„ aut nullum fore: nec enim, dum eram vo-
„ biscum, animum meum videbatis; sed eum
„ esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas ge-
„ rebam, intelligebatis: eundem igitur esse
80 „ creditote, etiam si nullum videbitis. Nec
„ vero clarorum virorum post mortem hono-

„res permanerent, si nihil eorum ipsorum ani-
„mi efficerent, quo diutius memoriam sui
„teneremus. Mihi quidem nunquam persua-
„deri potuit, animos, dum in corporibus es-
„sent mortalibus, vivere; cum exissent ex
„iis, emori: nec vero tum animum esse in-
„sipientem, cum ex insipienti corpore eva-
„sisset; sed cum omni admixtione corporis
„liberatus, purus & integer esse cœpisset,
„tum esse sapientem. Atque etiam, cum ho-
„minis natura morte dissolvitur, ceterarum
„rerum perspicuum est, quo quæque disce-
„dant: abeunt enim illuc omnia, unde orta
„sunt; animus autem solus, nec cum adest,
„nec cum discedit, apparet. Jam vero vide- 81
„tis, nihil esse morti tam simile, quam som-
„num. Atqui dormientium animi maxime de-
„clarant divinitatem suam: multa enim, cum
„remissi & liberi sunt, futura prospiciunt.
„Ex quo intelligitur, quales futuri sint, cum se
„plane corporis vinculis relaxaverint. Qua-
„re, si hæc ita sunt, sic me colitote, ut de-
„um. Sin una est interiturus animus cum
„corpore, vos tamen, deos verentes, qui hanc
„omnem pulchritudinem tuentur & regunt,
„memoriam nostri pie inviolateque servabi-
„tis.,, Cyrus quidem hæc moriens, Nos, si

23 placet, nostra videamus. Nemo unquam mi-
 82 hi, Spicio, persuadebit, aut patrem tuum
 Paullum, aut duos avos, Paullum & Africa-
 num, aut Africani patrem, aut patruum, aut
 multos præstantes viros, quos enumerare non
 est necesse, tanta esse conatos, quæ ad poste-
 ritatis memoriam pertinerent, nisi animo cer-
 nerent, posteritatem ad se pertinere. An cen-
 ses (ut de me ipso aliquid more senum glo-
 rier) me tantos labores diurnos nocturnosque
 domi militiæque suscepturum fuisse, si iisdem
 finibus gloriam meam, quibus vitam, effem
 terminaturus? nonne melius multo fuisset,
 otiosam ætatem, & quietam, sine ullo labore
 & contentione traducere? sed, nescio quo-
 modo, animus erigens se, posteritatem sem-
 per ita prospiciebat, quasi, cum excessisset e
 vita, tum denique victurus esset; quod qui-
 dem ni ita se haberet, ut animi immortales
 essent, haud optimi cujusque animus maxime
 §3 ad immortalitatem gloriæ niteretur. Quid,
 quod sapientissimus quisque æquissimo animo
 moritur, stultissimus iniquissimo? nonne vo-
 bis videtur animus is, qui plus cernat & lon-
 gius, videre, se ad meliora proficisci; ille
 autem, cujus obtusior sit acies, non videre?
 Equidem efferor studio patres vestros, quos

colui & dilexi, videndi: neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus audivi, & legi, & ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neque tanquam Peliam recoxerit. Quod si quis deus mihi largiatur, ut ex hac ætate repueriscam, & in cunis vagiam, valde recusem; nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari. Quid enim habet vita commo 84 di? quid non potius laboris? sed habeat sane: habet certe tamen, aut satietatem, aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, & ii docti, sæpe fecerunt; neque me vixisse poenitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: & ex vita ita discedo, tanquam ex hospitio, non tanquam ex domo: commorandi enim natura deversorium nobis, non habitandi locum dedit. O 85 præclarum diem, cum ad illud divinum animorum concilium cœtumque proficiscar, cumque ex hac turba & colluvione discedam! proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi; sed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate præstantior: cujus a me corpus crematum est; quod contra decuit ab illo meum:

animus vero, non me deferens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum: non quod æquo animo ferrem; sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum
86 & discessum fore. His mihi rebus, Scipio (id enim te cum Lælio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam jucunda. Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo: si mortuus (ut quidam minuti philosophi censent) nihil sentiam; non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen extinguere homini suo tempore optabile est: nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem, peractio ætatis est, tanquam fabulæ; cujus defatigationem fugere debemus, præsertim adjuncta satietate. Hæc habui, de senectute quæ dicerem; ad quam utinam perveniatis! ut ea, quæ ex me audistis, re experti probare possitis.
